

अलङ्कारसूत्रम्

राजकीय संस्कृतविद्यालयाध्यापक

महामहोपाध्याय

श्रीचन्द्रकान्त तर्कालङ्कार भट्टाचार्येण
प्रणीतम्

ALANKĀRASUTRAM.

OR THE RULES OF RHETORIC.

BY

MAHĀMAHOPĀDHĀYA

CHANDRA KANTA TARKALANKARA

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, CALCUTTA.

PRINTED BY UPENDRA NĀTH CHĀKRAVARTĪ
AT THE SANSKRIT PRESS.

No 62, AMHERST STREET, CALCUTTA.

1899.

वृत्तिश्च विरेच्य तदुदाहरणं प्रादर्शितं । अपेक्षितो विचारोऽपि
 संचेषेण दर्शितः । बहुत्र काव्यप्रकाशोदाहरणानां मनोहरतया
 तान्येवोद्धृतानि । अन्यान्तरभ्योऽपि संगृहीतान्युदाहरणानि ।
 कतिचिदभिनवान्यपि रचितानि । पूर्वैरनुपदर्शिताः कतिचि-
 दभिनवा अप्यलङ्काराः समुद्भाविताः । तदौचित्यानौचित्ययो-
 र्विद्वांसः प्रमाणमित्यलं पल्लवितेन ।

कलिकातामहानगर्यां } शेरपुर नगर वास्तव्यः
 शाकाः १८२१ । फाल्गुनेमासि } श्रीचन्द्रकान्त देवशर्मा ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठायां	पङ्क्तौ ।
कथोक्त	कथोक्त	३०	१०
न्यून	न्यून	३०	२०
चम्बि	चुम्बि	३८	२१
वाचो	वचो	३८	३
तथा	तया	५१	१४
वसुविधत्त	वसुविधत्ते	५३	१
मित्यग्रा	मित्या	५८	८
दिवातिशं	दिवानिशं	५८	१५
वैदर्भी	वैदर्भी	५८	१७
रुतिः	रुचिः	७१	४
तत्पः	तत्परः	७१	१२
मेतान्य	मेतान्यु	७५	४
गतेयति	गतेति	७५	१७
वृत्तौ	वृत्तौ	७७	१
उपभेयो	उपभेयो	८५	१०
कस्यति	कस्यचि	८७	७
पमानत्व	पमानत्व		
तिदर्शनाया	निदर्शनाया	८४	११
स्तुत्वापि	अत्वापि	८५	२२
स्त्रयते	स्त्रयते	१०१	५
विरुद्धते	विरुध्यते	१०३	१३
नतिक्लामा	नतिक्लामा	१०६	६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृथार्था	पङ्क्तौ ।
कस्तुरी	कस्तूरी	११०	५
सन्दोहो	सन्देहो	१११	१२
यथा	यथा	११२	२
प्राणा	प्राण्या	११२	८
निःशब्द	निशब्द	११४	४
उन्मेषं	उन्मेषं	११५	१
रूपेक्षितो	रूपेक्षितो	११५	७
सुत्प्रेक्षा	सुत्प्रेक्षा	११७	१५
रुगुरो	रुत्तरो	११८	८
वक्त्रेण	वक्त्रेण	१२५	३
मना	मनसा	१२६	२
विस्फूर्ज्जसे	विस्फूर्ज्जसे	१२१	१७
न छाया	न च्छाया	१२२	७
मचेतसं	मचेतसं	१२३	१२
कृतपराधे	कृतापराधे	१२६	३
संक्षेपेण	संक्षेपेण	१२६	१३
क्लिन्न	क्लिन्न	१४४	१३
पाययप्रश्न	पायप्रश्न	१५१	७
पमेययौ	पमेयौ	१५५	१६
वाशङ्केत	विशङ्केत	१५६	६
मोहामोहे	महामोहे	१५६	२१
यदा	तदा	१६४	८
यथा	यथा	१६४	१५
णिन्यरे	णिन्यरे	१६६	२१
पाणिना	पाणिनिना	१६७	३
नुस्माससः	नुस्मासः	१७३	१
दृष्ट	दृष्टे	१७५	२

अशुद्धम् •	शुद्धम्	पृष्ठायां	पङ्क्तौ ।
प्रीतये	प्रीतये	१७५	१२
स्तुति	स्तुति	१७५	१३
मेघ	मेघ	१७५	१४
भावस्या	भावस्या	१७६	१२
द्रुतं	द्रुतं	१८०	१४
तदत	तदेत	१८०	१८
शशलक्ष्मणो	वृषलक्ष्मणो	१८५	१
तडिता	ताडिता	१८५	४
मिद्यते	भिद्यते	१८७	१७
न्यन्यम्	न्योन्यम्	१८८	१५
मासिकां	मालिकां	१९०	१८
ध्वमर्थे	ध्वमर्थे	१९१	२१
क्षेपापा	क्षेपा	१९३	१९
क्रियतो	क्रिययो	१९८	१२
दृढना	कृढना	२०५	९
नामना	शयना	२०५	१५
निवर्त्तने	निवर्त्तने	२०६	१
न्यन्यार्थानि	न्यन्यार्थानि	२०६	५
हृल	हृल	२०६	१९
पच	एव	२०७	२०
चिरन्त	चिरन्त	२१०	८
पलाति	पलानि	२१०	१६
भाट्यु	माट्यु	२११	९
रितयो	रित्येतयोः	२१३	२१
सुभाला	सुभयाल	२१५	१
सुर्ज्जस्त्रि	मूर्ज्जस्त्रि	२१७	१०
उर्ज्जस्त्रि	ऊर्ज्जस्त्रि	२१७	१३

अगुडम्	गुडम्	पृष्ठायां	-पङ्क्तौ ।
नभिव्यावृवन्ति	नभिव्यावृवन्ति	२२०	११
नरान्यासौ	नरान्यासौ	२२१	११
सुक्ताफलानां	गुक्ताफलानां	२२२	१२
मार्भिः	भार्भिः	२२२	१५
तस्ततः	स्ततः	२३१	१७
सादिषु	प्रासादिषु	२३३	२
निस्त्रिंशजे	निस्त्रिंशजे	२३४	१०
न्यस्त	वक्त	२३४	४
मिधानम्	मिधानम्	२३६	८
स्त्रिक्रियते	स्त्रीक्रियते	२३६	१७
च्छुकरः	च्छुकरः	२४०	२०
कञ्चुकं	कञ्चुकं	२४५	२१
निरुच्य	निरुच्य	२४८	७
त्यक्ता	त्यक्ता	२५१	७
चवती	चरती	२५२	१४
दिक्	धिक्	२५६	८
मिधत्ते	मभिधत्ते	२५६	१३
किं	ततः किं	२६१	२१
भिन्न	भिन्न	२६३	५
वाताहार	वाताहार	२६३	१५
स्वयश्च परामे	स्वयश्च परामर्श	२६७	६
ति	सति	२७१	६

अलङ्कारसूत्रम्

प्रथमः परिच्छेदः ।

(काव्यनिरूपणम् ।)

अथातोवालव्युत्पत्त्यर्थं समासतः
काव्यं व्याख्यास्यामः ॥ १

अथात इत्ययं निपातः शास्त्रारम्भावद्योतकः शास्त्रादावार्थेषु ग्रन्थेषु पश्यते । तदनुसारतोलोकेऽपि प्रयुज्यते । अथवा । अथेत्यानन्तर्यमभिधत्ते श्रुत्या च मङ्गलप्रयोजनं भवति । काव्यतत्त्वबुभुत्सवस्तावदुपासदन्तरेवासिनोवालाः, अथानन्तरमित्यर्थः ।

अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् काव्यं महर्त कल्याणाय सम्य-
द्यते, अत एतस्मात् कारणात्, बालानां व्युत्पत्त्यर्थं संक्षेपेण काव्यं
व्याख्यास्यामो विशेषेण लक्षणादिना सम्यक् कथयिष्यामः ।
एतेनाभिधेयप्रयोजनसम्बन्धा अपि प्रदर्शिताः । तत्र काव्य-
मभिधेयम् । बालव्युत्पत्तिः प्रयोजनम् । प्रतिपाद्यप्रतिपादक-
भावलक्षणः संबन्धः । आदौ तावलक्षणमुच्यते ।

सहृदयश्लाघ्यौ शब्दार्थौ काव्यम् ॥ २

सहृदयैः श्लाघ्यते यः शब्दोऽर्थश्च तदुभयं मिलितं काव्यम् ।
श्लाघनीयता च रसादिमत्त्वेन ।

मुखोपदेशादिः प्रयोजनम् ॥ ३

सुकुमारमतीनामपि विनयानां गुडजिह्विकान्यायेनाभिमुखी-
कृत्यानायासेन रामादिवत्प्रवर्तितव्यं न रावणादिवदित्येवमादि-
कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशः काव्यस्य प्रयोजनम् । अभीक्षित-
त्वादस्य स्वशब्देनोपादानम् । यशःप्रभृत्युपसंग्रहार्थमादिपदम् ।
यदाहुः ।

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्भिततयोपदेशयुजे ॥

प्रतिभादिभिस्तन्निष्पत्तिः ॥ ४

नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा प्रतिभा । प्रतिभादिभिः कारण-
कलापैस्तस्य काव्यस्य निष्पत्तिर्भवति । न तु केवलया प्रतिभया
केवलेन वाऽन्येन । आदिशब्देनैपुण्यादिपरिग्रहार्थः ।

प्रयत्नाभिनिवेशाच्च ॥ ५

प्रयत्नेन योऽयमभिनिवेशः, तस्माच्च काव्यस्य निष्पत्तिर्भवति ।
एतदुक्तं भवति । यद्यपि प्रतिभादिकं न विद्यते, तथापि
प्रयत्नातिशयेन वाचमुपासीनस्य कियत्पि काव्यनिष्पत्तिर्भव-
तीति । यदाहुः,

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना
गुणानुबन्धिप्रतिभानमद्भुतम् ।
तथापि यत्नेन च वागुपासिता
ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥

गुणालङ्कारविशेषात्तदुपादेयताविशेषः ॥ ६

गुणालङ्काराणां विशेषात्तारतम्यात् तस्य काव्यस्योपादेयता-
विशेषोभवति ।

दोषविशेषाद्देयताविशेषः ॥ ७

काव्यस्येत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यथा यथा गुणालङ्कारा-
विशिष्यन्ते तथा तथा काव्यमुपादीयते, यथा यथा च दोषा-
विशिष्यन्ते तथा तथा हीयते इति ।

इत्यलङ्कारस्य काव्यनिरूपणपरिच्छेदः पद्यम् ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

(शब्दार्थनिरूपणम् ।)

प्रसङ्गात् शब्दार्थौ विभजते ।

अभिधालक्षणाव्यञ्जनाभिरर्थावबोधकाः

वाचकलालक्षणाव्यञ्जकाः शब्दाः ॥ १

शब्दस्तावत् त्रिविधोवाचकोलालक्षणीको व्यञ्जकश्चेति ।
तत्राभिधयाऽर्थावबोधकः शब्दोवाचकः, लक्षणयाऽर्थावबोधकः
शब्दोलाक्षणीकः, व्यञ्जनयाऽर्थावबोधकः शब्दोव्यञ्जकः ।

एतेनार्थोव्याख्यातः ॥ २

एतेन शब्दव्याख्यानैनार्थोऽपि व्याख्यातो वेदितव्यः । अभि-
धया प्रतिपाद्यमानोऽर्थोऽभिधेयोवाच्यश्चोच्यते । लक्षणया प्रति-
प्रतिपाद्यमानोऽर्थो लक्ष्यः । व्यञ्जनया प्रतिपाद्यमानोऽर्थो व्यञ्ज्यः ।

शब्दस्यार्थे मुख्या शक्तिरभिधा ॥ ३

न खलु कश्चित् संबन्धमन्तरेण शब्दविशेषादर्थविशेषप्रति-
पत्तिनियम उपपद्यते, न चापरः कश्चन संयोगादिरूपः संबन्धोऽत्र
विद्यते । तस्मात् शब्दगतः शक्तिविशेषएव तादृशो यत् कश्चित्
शब्दः कश्चिदेवार्थं प्रतिपादयति न सर्व्वः सर्व्वमित्यवश्यमभ्युप-
गन्तव्यम् । सएव शब्दार्थयोः संबन्धः । तत्र या शब्दस्यार्थे मुख्या

शक्तिः, • सेयमभिधेत्युच्यते । अतएव तथा प्रतिपाद्यमानोऽर्थो-
मुख्यार्थ इति गीयते । सेयं शक्तिः शब्दगतः कश्चन धर्मएव
न त्वियमीश्वरेच्छा । ईश्वरमजानतोऽनङ्गीकुर्वतश्च शब्दार्थ-
प्रतिपत्तिदर्शनात् । ज्ञाता खल्वियमर्थावबोधहेतुर्न स्वरूप-
सतीत्यन्यदेतत् ।

मुख्यार्थबाधतद्योगरूढिप्रयोजनसव्यपेक्षा लक्षणा ॥ ४

योगः संबन्धः । रूढिः प्रसिद्धिः । मुख्यार्थस्य बाधोमुख्या-
र्थयोगोरूढिप्रयोजनयोरन्यतरच्चेत्येत्त्रितयसव्यपेक्षा या शब्द-
स्यार्थे शक्तिः, सा लक्षणेत्युच्यते । क्रमेणोदाहरणम् ।

वङ्गानुत्खाय तरसा मेता नौसाधनोद्यतान् ।

निचखान जयस्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः ॥

अत्र वङ्गशब्दस्य तद्देशीयक्षत्रियेषु लक्षणा । तथा प्रसिद्धि-
रेव तत्र मूलम् । अतएव नास्त्यत्र प्रयोजनापेक्षा । सेयं रूढि-
मूलेत्युच्यते ।

मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिम प्रेक्षितं

समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।

उरोमुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्गुरं

वतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमोमोदते ॥

अत्र विकाशस्य पुष्पधर्मत्वात् स्मिते च तद्बाधात् विकसित-
पदस्य विजृम्भमाणे लक्षणा । प्रयोजनन्तु मुखस्य पुष्पतुल्य-
सौरभादिमत्त्वावगतिः । तन्मूलैवेयं लक्षणा । अतएव प्रयोजन-
मूलेत्युच्यते । एवमन्यत्रापि ।

सेयं लक्षणा गौणी शुद्धा चेति द्विविधा । तत्र, सादृश्यमूला लक्षणा गौणीत्युच्यते । यथा गौर्वाहीकः सिंहोष्माणवक-
इत्यादिः । अभिधेयार्थगुणयोगात् खल्वियं प्रवर्त्तते । विपरीता शुद्धा । इयमपुत्रपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा चेति द्विधा भिद्यते ।
श्वेतोधावतीत्यादौ श्वेतादिकमुपादायैव तद्वति श्वेतादिपदानां लक्षणेत्तुपादानलक्षणेयम् । इयमेवाजहत्स्वार्थेत्तुगच्छते । एत-
द्विपरीता तु लक्षणलक्षणा । यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ । अत्र हि गङ्गादिशब्दः स्वार्थमशेषतः परित्यज्यार्थान्तरमव-
बोधयति । एषैव जहत्स्वार्थेत्याख्यायते । एवं, गौर्वाहीक-
इत्यादौ स्वशब्दनिर्दिष्टयोर्द्वयोः सामानाधिकरण्यबलाद्यत्राभेदाव-
गतिस्तत्र गौणी सारोपा भवति । आयुर्धृतमित्यादौ शुद्धा सारोपा ।
गौरयमायुरिदमित्यादौ त्वेकस्य स्वशब्दनिर्देशाभावे त्वारोपस्योत्कटत्वात् यथाक्रमं गौणी साध्यवसाना शुद्धा
साध्यवसाना चेत्याचक्षते । कैश्चिदत्र बहवो भेदाः प्रदर्शिताः । अनतिप्रयोजनत्वात् नैह व्युत्पादिताः ।

अभिधादिवच्छब्दार्थशक्तिविशेषो व्यञ्जना ॥ ५

शब्दार्थयोः संबन्धमन्तरेण शब्दादर्थप्रतीतेरयोगात् अन्यस्य च कस्यचित् सम्बन्धस्यासम्भवात् यथाऽभिधालक्षणारूपः कश्चन शब्दशक्तिविशेषः शब्दार्थयोः संबन्धतयाऽभ्युपगम्यते सर्वैः शब्द-
व्यवहारिभिः । तथैवाभिधेयाद्यर्थावबोधोत्तरकालं प्रतीयमानस्यार्थ-
स्याभिधालक्षणाभ्यां बोधासम्भवात् असम्बद्धस्य च बोधायोगात् तयोः संबन्धरूपः कश्चन शक्तिविशेषः प्रतीतिशरणैरवश्यमभ्युप-

गन्तव्यः। स खल्वयं शक्तिविशेषो व्यञ्जनध्वननप्रत्यायनादिशब्द-
व्यपदेश्यः सकलसङ्गदयसंवादसमनुगतः स्वस्यापि बोधपदवीम-
वतरन् स्वानुभवमनपलपता न शक्यते प्रत्याख्यातुम् । इयान्
परं विशेषः । अभिधालक्षणे केवलं शब्दायये इयन्तु शब्दार्था-
ययेति । क्रमेणीदाहरणम् ।

भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-
वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य ।
यस्यानुपप्लुतगतः परवारणस्य
दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत् ॥

अत्र प्रकरणादभिधाया नियन्त्रितत्वेऽप्युत्तरकालं प्रतीतिपथ-
मवतरदर्थान्तरं व्यञ्जनाव्यापारतां प्रतिपद्यते । सेयमभिधामूला-
शाब्दी व्यञ्जना । नियन्त्रितायामप्यभिधायां तन्नोचरस्यैवार्थान्त-
रस्योत्तरकालं प्रतीयमानत्वात् । मुखं विकसितस्मितमित्यादौ
तु लक्षणामूला । सेयं द्विविधा भवति शाब्दी व्यञ्जना, अभिधा-
मूला लक्षणामूला चेति । आर्थी खल्वपि ।

कस्य वा न भवति रोषो-
दृष्टा प्रियायाः सव्रणमधरम् ।
सभ्रमरपद्माघ्रायिणि,
वारितवामि, सहस्वेदानीम् ॥

अत्र भ्रमरेणास्या अधरो दष्ट इति प्रतीयते ।

इत्यलङ्कारमते शब्दार्थनिरूपणपरिच्छेदः द्वितीयः ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

(रसनिरूपणम्) ।

अलवणं भोज्यमिव नीरसं काव्यं सहृदयेभ्यो न स्वदते
इति यतः शब्दार्थयोः स्नाघनीयता तं रसमिदानीं संचेपतो-
निरूपयति ।

विभावानुभावसञ्चारिभिरास्वादमानः

स्थायी रसः ॥ १

मिलितैर्विभावादिभिरास्वादमानः स्थायी भावोरस इतु-
च्यते । आस्वादश्च चर्वणापरपर्यायो रसादभिन्नोभिन्नो-
वेत्यन्यदेतत् । स खल्वयं रसोऽलौकिकः कश्चन पदार्थः सहृदय-
धुरीणैरनुभूयमानो न शक्योऽपलपितुम् । विभावादीनामेकैक-
मात्रस्योपवर्णनेऽपि भटित्यन्यसमाक्षेपे सत्यास्वादमानता न
विरुध्यते स्थायिनः । यथा,

परिमृदितमृणालीन्तानमङ्गं प्रवृत्तिः

कथमपि परिवारप्रार्थणाभिः क्रियासु ।

कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी-

मभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः ॥

अत्रानुभावमात्रोक्तावपि प्रकरणवशात् भटिति विभाव-
सञ्चारिणामाक्षेपादास्वादो न विरुध्यते । एवमन्यत्राप्यनु-
सन्धेयम् । अन्यसमाक्षेपस्य त्वनुपपत्तौ न निष्यद्यतएव रसः ।

आलम्बनोद्दीपनौ विभावौ ॥ २

यमालम्ब्य रसः प्रादुर्भवति, स आलम्बनविभावः । यस्तु प्रादुर्भवन्तं रसमुद्दीपयति, स देशकालभेदादिरुद्दीपनविभावः ।

कार्यार्थानुभावाः ॥ ३

यानि किल भावभावितचेतसां कार्यार्थाणि कटाक्षविक्षेपादीनि तान्यनुभावाः । सात्त्विका अपि सत्त्वमात्रोद्भवाः अनुभावाएवेति नेह पृथगुच्यन्ते । ते च—

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमप्यु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥

इति चिरन्तनैरुक्ताः ।

समुद्रतरङ्गवत् स्थायिन्युन्मग्ननिमग्ना- निर्वेदादयः सञ्चारिणः ॥ ४

यथा समुद्रे तरङ्गा उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति च, तथा स्थायिन्युन्मग्ना निमग्नाश्च निर्वेदादयः सञ्चारिण इत्युच्यन्ते । ते खल्वमी व्यभिचाराद्विशेषेणाभिमुख्येन चरणाद्वा व्यभिचारिण इत्यपि कथ्यन्ते । निर्वेदादयश्च धनिकेनोक्ताः ।

निर्वेदग्लानिशङ्काश्चमष्टतिजड़ताहर्षदैर्न्यौघाचिन्ता-

स्त्रासेर्थाभर्षणार्वाः स्मृतिमरणमदाः सुप्तिनिद्राविबोधाः ।

व्रीडापस्मारमोहाः समतिरलसताऽऽवेगतर्कावहित्या-

व्याध्युन्मादौ विषादोत्सुकचपलयुतास्त्रिंशदेतास्तयश्च ॥

नियता रत्यादयः स्थायिनः ॥ ५

ये खल्वव्यभिचारमवतिष्ठन्ते, ते रत्यादयः स्थायिनः । ते च,
रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयन्तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥
इति दर्शिताः ।

अनुरक्तयोः प्रमोदोरतिरित्येके ॥ ६

परस्परमनुरक्तयोर्यः प्रमोदः सैव रतिरित्येके मन्यन्ते ।

प्रेमार्द्रतेत्यपरे ॥ ७

अभिमते वलुनि मनसः प्रेमार्द्रभावो रतिरित्यपरे मन्यन्ते ।

षड्विधो हासः ॥ ८

हासस्तु षड्विधो भवति । यदाहुः ।

स्मितमिह विकाशिनयनं, किञ्चिन्नख्यद्विजन्तु हसितं स्यात् ।
मधुरस्वरं विहसितं, शशिरःकम्पमिदमुपहसितम् ।

अपहसितं सास्त्राच्चं, विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम् ।

हे हे हसिते चैषां जेष्ठे मध्येऽधमे क्रमशः ।

उत्तमस्य स्मितहसिते, मध्यमस्य विहसितोपहसिते, अध-
मस्यापहसितातिहसिते इत्यर्थः ।

अन्ये प्रसिद्धाः ॥ ९

अन्ये शोकादयः प्रसिद्धा इति नेह व्युत्पाद्यन्ते ।

स्नेहोऽप्येकीषाम् ॥ १०

एकीषां मते स्नेहोऽपि स्थायिभावो भवति ।

भावनाङ्गावाः स्थायिसञ्चारिणः ॥ ११

स्थायिनः सञ्चारिणश्च भावनात् भावकचेतसोवासनात्
भावा इत्युच्यन्ते ।

शृङ्गारादयोरसाः ॥ १२

अत्रायं संग्रहश्लोकः ।

शृङ्गारो हास्यकरुणी रौद्रवीरभयानकाः ।

बीभत्सश्चाद्भुतश्चैव शान्तश्चेति रसा नव ॥

स्थायिनो यथासंख्यं शृङ्गारादिषु ॥ १३

शृङ्गारादिषु रसेषु रत्यादयः स्थायिभावा यथासंख्यं भवन्ति ।
शृङ्गारे रतिः, हास्ये हासः, करुणे शोकः इत्येवमादयः ।

अनुभावाः प्रसिद्धाः ॥ १४

शृङ्गारादिषु रसेषु लोकप्रसिद्धा अनुभावा बोद्धव्याः । शृङ्गारे
कटाक्षविक्षेपादयः, हास्ये नेत्रसङ्कोचस्मेरतादयः, करुणे क्रन्दन-
दैवनिन्दादयः । एवमन्यत्रापूरणम् ।

सञ्चारिणो यथासम्भवं सर्व्वत्र ॥ १५

सर्व्वेष्वेव रसेषु यत्र यावन्तः सम्भवन्ति, तत्र तावन्तः
सञ्चारिणो भावा ज्ञेयाः ।

नायकावालम्बनं चन्द्रादयश्चोद्दीपनान्याद्ये ॥ १६

प्राये शृङ्गारे नायकावालम्बनविभावौ, चन्द्रादयश्चोद्दीपन-
विभावाः । नायकश्च नायिका च नायकौ । नायिकारतौ
नायको नायकरतौ नायिका आलम्बनमित्यर्थः ।

धीराश्चोदात्तोद्धतललितप्रशान्तभेदाच्चतुर्विधा-

नायकाः ॥ १७

उदात्तादिभेदान्नायकाश्चतुर्विधा भवन्ति । ते च सर्व्वेव
धीरा बोद्धव्याः । एतदुक्तं भवति । सर्व्वेष्वामी नायका धीरा-
भवन्ति । ते चोदात्तादिभेदात् चतुर्धा भिद्यन्ते । धीरोदात्तो-
धीरोद्धतोधीरललितोधीरप्रशान्तश्चेति । ते च युधिष्ठिरादयो-
भीमसेनादयो वत्सराजादयश्चारुदत्तादयश्च ।

भूयश्चानुकूलदक्षिणशठधृष्टाः ॥ १८

पुनश्च नायकाश्चतुर्धा भिद्यन्ते, अनुकूलो दक्षिणः शठो धृष्ट-
श्चेति । तत्रैकत्रैवानुरक्तोऽनुकूलः । अनेकत्र समरागो दक्षिणः ।
प्रियवादी गूढविप्रियकारी शठः । निर्लज्जो धृष्टः । पृथगेव
खल्वमी भेदा बोद्धव्याः, न पुनर्धीरोदात्तादीनां शृङ्गारिणां

प्रत्येकमिमे भेदा मन्तव्याः । न खलु धीरोदात्तस्य शठत्वं धृष्टत्वं वा सम्भवति, सम्भवे वा धीरोदात्तत्वं भवितुमर्हति । परस्पर-विरोधिनोह्येते । न जात्वमीषां सह सम्भवोऽस्ति ।

पीठमर्द्दविटविद्रूपकाः सहायाः ॥ १९

पीठमर्दादयो नायकानां सहाया भवन्ति । तत्र नायकगुण-वान् तदनुचरः पीठमर्द्दः । विद्यैकदेशशाली विटः । विद्रूपकः प्रसिद्धः । तदुक्तं रुद्रटेन ।

त्रिविधः स, पीठमर्द्दः प्रथमोऽथ विटो विद्रूपकस्तदनु ।

नायकगुणयुक्तोऽथ च तदनुचरः पीठमर्द्दोऽत्र ॥

विट एकदेशविद्यो विद्रूपकः क्रीडनीयकप्रायः ।

निजगुणयुक्तो मूर्खोऽहासकराकारवेशवचाः ॥

अवरोधे शकारादय एकेषाम् ॥ २०

एकेषां मते अवरोधे अन्तःपुरे शकारादयः सहाया भवन्ति नायकस्य । शकारोराज्ञोऽनूढाभ्राता मृच्छकटिकादौ प्रसिद्धः । आदिशब्दात् नायिकासख्यादीनामपुत्रसंग्रहो मन्तव्यः ।

स्त्रीया परकीया सामान्या चेति नायिका ॥ २१

नायिका स्त्रीयादिभेदात् त्रिविधा भवति । पाणिगृही-तिका स्त्रीया । कन्यका परकीया । पण्यस्त्री सामान्या ।

मुग्धा मध्या प्रगल्भा च ॥ २२

भूयश्च नायिका त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भा चेति । तत्र अधिकव्रीडा मुग्धा, मध्यमव्रीडा मध्या, अव्रीडा प्रगल्भा । मानसदुत्वादीनि त्वासां कार्याणि । व्रीडाधिव्यादावौचित्येन तदुपपत्तेः । पृथक् चैते भेदा मन्तव्याः, सर्वासामेव नायिकानां यथासम्भवममीषां भेदानां सम्भवात् । न खलु परकीया मुग्धा मध्या प्रगल्भा वा न सम्भवति । न वा सामान्या मध्या प्रगल्भा वेति । प्रथमावतीर्णयौवनादयस्तु सर्वास्वप्नविशिष्टाः । धीरात्वमधीरात्वं धीराधीरात्वञ्चामूषां धैर्यतारतम्यादिकृतं यथा-सम्भवमुन्नयम् ।

स्वाधीनपतिकाऽभिसारिका खण्डिता चाऽवस्था- भेदात् ॥ २३

अवस्थाभेदात् पुनर्नायिका त्रिविधा भवति, स्वाधीनपतिका अभिसारिका खण्डिता चेति । स्वाधीनपतिकाया लक्षणापेक्षा-ऽभावादभिसारिकाया लक्षणमाह—

अभिसरत्यभिसारयते वाऽभिसारिका ॥ २४

या किल स्वयं कान्तं प्रत्यभिसरति, कान्तं वा स्वां प्रत्यभिसारयते दूत्यादिभिः सेयं द्विविधा भवत्यभिसारिका । तत्र स्त्रीया परकीया च निगूढमेवाभिसरत्यभिसारयते वा, सामान्या-त्वलङ्कारभणत्कारादिभिर्व्यक्तमित्यन्यदेतत् ।

कुतोऽपि खण्डितप्रेमा खण्डिता ॥ २५ ॥

कुतोऽपि कारणात् स्वान्तरासङ्गाद्वा कार्यान्तरव्यासङ्गाद्वा
अन्यस्माद्वा कस्माच्चित् कारणात् खण्डितं प्रेम यस्याः सेयं
खण्डितेत्युच्यते ।

विप्रलब्धा कलहान्तरिता प्रोषितपतिका च
खण्डितया व्याख्याता ॥ २६ ॥

वेदितव्या इति शेषः । खण्डितायामेव तासामन्तर्भाव-
इत्यर्थः । तत्र कृतसङ्केता वञ्चिता विप्रलब्धा । आगस्करणात्
प्रत्याख्यातप्रिया पञ्चास्तापदूना कलहान्तरिता । प्रियानागमन-
दुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु विप्रलब्धैव । कयाचिद्विवक्षया
चिरन्तनैः पृथक् परिगणिता । एवं वासवैश्मनि प्रियसमागमा-
शया कृतनेपथ्या प्रियसमागममलभमाना वासकसज्जाऽपि
वस्तुतो विप्रलब्धाया नातिरिच्यते । प्रोषितपतिकाया अपि
खण्डितायामन्तर्भावो विभावनीयः ।

भावादयस्त्वनुभावाः ॥ २७ ॥

ये किल भावादयः स्त्रीणामलङ्कारास्ते त्वनुभावविशेषा एव
न ततोऽतिरिच्यन्ते । तेषां सङ्ग्राहकाः श्लोकाः ।

भावहावी तथा लीला हिला विम्बोक एव च ।

मोहायितं कुट्टमितं विलासः किलकिञ्चितम् ॥

विक्षेपो विज्ञातं केलिर्ललितं विभ्रमोमदः ।

कुतूहलञ्च तपनं हसितं चकितं तथा ॥

अवहित्या तथा मौग्ध्यमनुभावा इमे मताः ।

श्रीभादयस्त्वलङ्कारा न व्रजन्यनुभावताम् ॥

तत्र निर्विकारस्य चेतसः प्रथमो विकारो भावः ।
स एवेषदुर्नीयमानोद्भावः । विस्पष्टमुपलब्धमाणः स एव हेला ।
प्रियस्यानुकरणं लीला । अनादरो विब्बोकः । तद्भावभावित-
चेतसोऽङ्गभङ्गहास्यादिकं मोटायितम् । हर्षेऽपि करविधून-
नादिकं कुट्टमितम् । इष्टदर्शनादिसमुद्भूतचेष्टाविशेषो विलासः ।
स्मितरदितादिसंप्रवः किलकिञ्चितम् । रहस्यास्थानादयो-
विक्षेपाः । वक्तव्यकालेऽप्यवचनं विलतम् । प्रियेण क्रीडा केलिः ।
अलौकिकाङ्गविन्यासो ललितम् । तद्भावभावितचेतसोऽस्थाने
भूषणादिन्यासो विभ्रमः । सौभाग्याद्यपलेपजो विकारोमदः ।
रम्यवस्तुसन्दर्शनौत्सुक्यं कुतूहलम् । इष्टवियुक्तायाश्चेष्टा तपनम् ।
वृथाहासो हसितम् । भयसम्भ्रमश्चकितम् । विज्ञातस्याप्य-
विज्ञातस्त्वेव पृच्छा मौग्ध्यम् । आकारगोपनमवहित्या ।

ते खल्विमे यथासम्भवं सम्भोगविप्रलम्बयोरनुभावा भवन्ति ।
तत्र केचिन्मुग्धायाः केचिन्मध्यायाः केचित् प्रगल्भायाः केचित्
सर्वासांमेवेत्यादिकमूहनीयम् । केचित् पुंसामपि भवन्ती-
भावादयः वीरादावप्यनुभावरूपतां भजन्ते ।

दूतादयः प्रसिद्धाः ॥ २८ ॥

दूताः दूत्यः सख्यश्च लोकप्रसिद्धा एवावयवन्तव्याः । न खल्वत्र
सख्यवापेक्षाऽस्ति ।

स द्विविधः सम्भोगविप्रलम्भमेदात् ॥ २८

स इति प्रथमोद्दिष्टं शृङ्गारमाचष्टे । शृङ्गारो द्विविधो भवति
सम्भोगो विप्रलम्भश्च । तत्र

अवियोगः सम्भोगः ॥ ३०

द्वयोरवियोगः सम्भोगः । अवियोगपदेनात्र तत्कार्यतया
दर्शनादिकमभिप्रेयते । तदुक्तं रुद्रटेन ।

अन्योन्यस्य सचित्तावनुभवतो नायकौ यदिदमुदौ ।

आलोकनवचनादि, स सर्व्वः सम्भोगशृङ्गारः ।

उदाहरणम् ।

नो वेत्ति प्रणयानुबन्धरचनां वाचां तथा माधुरीं

नेत्रोपान्तविलोकनञ्च मधुरं भङ्गीं सुखेन्दोरपि ।

साक्षात् काममिव स्फुरन्तमसक्तदृष्ट्या युवानं पतिं

बाला केवलमुत्पलोपमरुचः स्निग्धा विधत्ते दृष्टः ॥

विपरीतो विप्रलम्भः पूर्वरागमानप्रवासात्मकः ॥ ३१

सम्भोगविपरीतो वियोगरूपो विप्रलम्भः । स चायं त्रिविधः
पूर्वरागो मानः प्रवासश्चेति । अत्र पूर्वरागादिकृतो विप्रलम्भः
पूर्वरागादिशब्दैरुच्यते । कार्य्यं कारणोपचारात् । तत्र पूर्वं योऽयं
परस्परमनुरागः, स एव पूर्वराग इत्युच्यते । तत्रादितः स्त्रियाः

पश्चात्तदिङ्गितैः पुंसोऽनुरागोवर्णनीयः । एवं खल्वधिकं हृदय-
ङ्गमं भवति । पूर्वरागस्योदाहरणम् ।

• आशंसापरिकल्पितेऽपि च मनो यत्रासृतैः प्लाव्यते
यल्लोभात् किल पूर्वदेवनिवहैः पीयूषमप्युज्झितम् ।
तन्मुग्धेक्षणलक्षणं स्मितकथं भावार्द्रचेष्टोत्तरं
स्वर्गादप्यभिराममेणनयनाप्रेमाऽस्तु नित्यं मयि ॥

मानस्य यथा ।

यन्मिथ्यावचनेन कुप्यमितरां मह्यं तदेतत्तथा
तिष्ठेत् त्वं किल मत्प्रियाऽस्यभिमतं कृत्वा सुखं स्वीयताम् ।
यन्मुक्ताफलसोदराश्रुनिकरैराप्लाव्यते त्वन्दुखं
मामेतद्गृह्णति स्थिरोऽञ्जलिरयं मा निर्दये, रुद्यताम् ॥

एतानि मम । प्रवासस्य यथा ।

प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं
धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्व्वं समं प्रस्थिता-
गन्तव्ये मति जीवित, प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यजार्त ॥

शापहेतुकस्याप्यत्रैवान्तर्भावः । केचित् करुणात्मकं भेदा-
न्तरमिच्छन्ति । इयोरैकस्मिन् लोकान्तरं गते कालान्तरलभ्ये
मत्ययं भेदः प्रथते । यथा महाश्वेतापुण्डरीकयोरित्याहुः । स
खल्वयं भेदा न चिरन्तनैः परिगणितः । प्रवासएव त्वन्तर्भावितु-
मर्हति । इयोर्भिन्नदेशत्वं हि प्रवासः । स च तत्राप्यस्तीति ।
मानस्वेकदेशयोरपि दृश्यते । यथा,

बाले, नाथ, विमुञ्च मानिनि, रुषं, रोषान्मया किं कृतं,
खेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान् सर्व्वेऽपराधा मयि ।

तत् किं रोदिषि गह्वरेण वचसा, कस्याग्रतोरुद्यते,
नन्वतन्मम, का तवास्मि, दयिता, नास्मीत्यतोरुद्यते ॥

दशावस्थाः ॥ ३२

अत्र शृङ्गारे दशावस्था भवन्ति । ताश्च नयनप्रीतिचित्ता-
मङ्गमङ्गल्यनिद्रापगमतनुताविषयनिवृत्तित्रपानाशोन्मादमूर्च्छामर-
णाख्या इत्येके । अभिलाषचिन्तास्मृतिगुणकीर्त्तनाङ्गप्रलापो-
न्मादव्याधिजडतामृतय इत्यपरे । मरणन्तु जातप्रायं वा चेतसा
आकाङ्क्षितं वा पुनःप्रत्युज्जीवने साक्षादपि वा वर्णनीयमित्य-
न्यदेतत् । अवस्थाश्चैता न पूर्व्वरागएवावतिष्ठन्ते । अन्यत्रापि
दर्शनात् । दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

मव्यापागमहनि न तथा पीडयेन्मद्वियोगः

शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्व्विनोदां मखीं ते ।

मत्सन्देहैः सुखयितुमलं पश्य सार्ध्वीं निशीथे

तामुन्निद्रानवनिशयनां मौधवातायनस्थः ॥

विकृतवाग्वेशादितश्चेष्टाद्यालम्बनोद्दीपन-

विभावौ हास्ये ॥ ३३

हास्यरसे विकृतवाग्वेशादिरालम्बनविभावस्तश्चेष्टादिशोद्दीपन-
विभावः । उदाहरणम् ।

आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्द्ध्नि वेश्या

मन्वाभ्रमां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे ।

तारस्वरं प्रथितयूत्कमदात् प्रहारं
हाहा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुश्चर्मा ॥

शोच्यतद्वाहादग्नौ करुणे ॥ ३४

शोच्यभालम्बनविभावस्तद्वाहादिस्त्रीदीपनविभाव इत्यर्थः ।
उदाहरणम् ।

हा मातस्वरितासि कुत्र किमिदं हा देवताः काशिषः
धिक् प्राणान् पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे दृश्यो ।
इत्थं घर्घरमध्यरुद्धकरुणाः पीराङ्गनानां गिर—
श्चित्रस्थानपि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि ॥

अरातितच्चेष्टादग्नौ रौद्रे ॥ ३५

अरातिरालम्बनविभावस्तच्चेष्टादिरुद्दीपनविभावः ।
उदाहरणम् ।

लाक्षागृहानलविषान्नमभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः
स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

विजेतव्यादितच्चेष्टादग्नौ यथायोग्यं वीरे ॥ ३६

वीरे विजेतव्यादिरालम्बनविभावस्तच्चेष्टादिरुद्दीपनविभावः ।
यथायोग्यमित्यनेनैतद्वाह, यत्र वीरे यावालम्बनोद्दीपनविभावो
युज्यते, तावदेव तत्र तौ प्रतिपत्तव्याविति । वीरस्तावच्चतुर्विधः,

युद्धवीरो धर्मवीरो दानवीरो दयावीरश्चेति । तत्र युद्धवीरे विजे-
तव्यतश्चेष्टाद्यौ, धर्मवीरे धर्मसाधनसत्त्वाद्यौ, दानवीरे सम्प्रदा-
नादिसत्त्वाद्यौ, दयावीरे अनुकम्प्यतत्कातरोक्ताद्यावालग्नानो-
द्दीपनविभावावगन्तव्यौ । युद्धदानदयाभेदात् त्रिविधो वीर इति
धनिकप्रभृतयः । रुद्रटस्त्राह,

उत्साहात्मा वीरः स चेधा युद्धधर्मदानेषु ।

विषयेषु भवति तस्मिन्नक्षोभो नायकः ख्यातः ॥

युद्धवीरधर्मवीरौ द्वावेव त्वभ्युपगन्तुमुचितौ । दानवीरदया-
वीरयोर्धर्मवीरादव्यतिरेकोपपत्तेः । युद्धं तु कस्याञ्चिदवस्थायां
कस्यचिन्न भवति धर्म इति पृथगुपन्यासो युद्धवीरस्य । क्रमणो-
दाहरणम् ।

भो लङ्केश्वर, दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते

कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किञ्चित् कृतम् ।

नैवं चेत् खरदूषणत्रिशिरसां कण्ठासृजा पङ्क्तिः

पत्रो नैष सहिष्यते मम धनुर्जावन्यबन्धूकृतः ॥

युद्धवीरस्य श्रीरामचन्द्रस्योक्तिरियम् । क्रोधानुभावरहितो-
ह्युत्साहवान् युद्धवीरो भवति । यः पुनरुत्साहवानपि क्रोधानु-
भावैः प्रस्वेदरक्तवदननयनादिभिरुपचितो रौद्र एव स भवति न
त्वसौ युद्धवीर इत्याहुः ।

राज्यञ्च वसु देहश्च भार्या भ्रातृसुताश्च ये ।

यच्च लोके ममायत्तं तद्धर्माय सदीयतम् ॥

धर्मवीरस्य युधिष्ठिरस्योक्तिरियम् ।

दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते

सिद्धा साऽपि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतेपाद्यति किमपरं रामाय तस्मै नमो-
यस्मात् प्रादुरभूत् कथाद्भुतमिदं येनैव चास्तं गतम् ॥
सोऽयं परशुरामोदानवीरः ।

गिरामुखैः स्यन्दतएव रक्त-
मद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।
त्वमिं न पश्यामि तवापि तावत्
किं भक्षणात् त्वं विरतो गरुत्मन् ॥
दयावीरस्य जीमूतवाहनस्येयमुक्तिः ।

भयहेतुतच्चेष्टाद्यौ भयानके ॥ ३७

भयहेतुर्थाघ्रादिरालम्बनविभावस्तच्चेष्टादिष्वोद्दीपनविभावः
उदाहरणम् ।

नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाऽभावादपास्य त्रपा-
मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विगति त्रामादयं वामनः ।
पथ्यन्ताग्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुञ्जा नीचनयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणशङ्कया ॥

अहृद्गतदृतिगयकारिणौ बीभत्से ॥ ३८

इन्द्रियोद्देजनाः पूतिगन्धादयो विषया अहृद्याः । ते ताव-
दालम्बनविभावाः । ये त्वहृद्यमेव सन्तमतिशयेनाहृद्यं
कुर्वन्ति, ते कृमिपातप्रभृतय उद्दीपनविभावाः । उदाहरणम् ।
प्रेतादुत्कृत्य कृत्तिं प्रकटितदशनैः खण्डखण्डानि मांसा-
न्यादायादाय जग्ध्वा स्रुतरसकृमियुक्पूतिगन्धीनि भूयः ।

मस्तिष्कं द्राक्करोटीचषकपरिगतं काममापीय पया-
दातुष्याऽप्य मज्जप्रवुरमिति सुहृद्वर्चयन्तगस्थिसंघम् ॥
इदं मम । रम्याख्यपि रमणीस्तनजघनादीनि बीभत्समान-
स्यालम्बनतामुपयान्ति । यथा,—

लालां वक्त्रासवं वेत्ति मांसप्रिण्डी पयोधरी ।

मांसास्थिकूटं जघनं जनः कामग्रहातुरः ॥

नायं शान्तो विरक्तः । बीभत्समानोऽहं विरज्यते, अथ
शान्तोभवति । न तु शान्तो विरज्यते, विरक्तो वा बीभत्सते ।

अलौकिकतद्गुणाद्यावद्भुते ॥ ३९

यद्वम् लोकसीमानमतिक्रामति, तदालम्बनविभावः । तद्-
गुणाद्यास्तूद्दीपनविभावाः । उदाहरणम् ।

चित्रं महानिष वतावतारः

क्व कान्तिरेषाऽभिनवैव भङ्गिः ।

लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः

काऽप्याकृतिर्नूतनएष सर्गः ॥

इयं किल भगवन्तं वामनमुद्दिश्य बलेरुक्तिः ।

निःसारतादिसत्सङ्गाद्यौ शान्ते ॥ ४०

संसारस्यासारता, परमात्मा वाऽलम्बनविभावः । सत्सङ्गादि-
योद्दीपनविभावः । उदाहरणम् ।

अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा

मणी वा लोष्ट्रे वा बलवति रिवी वा सुहृदि वा ।

तणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः
 क्वचित् पुण्येऽरण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥
 केचिदेन निर्व्वेदस्थायिभावमाहुः ।

पुत्रादितच्चेष्टादशौ वत्सले ॥ ४१

ये स्नेहं स्थायिभावमिच्छन्ति तन्मते वत्सलो नाम दशमो-
 रसो भवति । तत्र पुत्रादिरालम्बनविभावस्तच्चेष्टादयश्चोद्दीपन-
 विभावाः । उदाहरणम् ।

यदाह धात्र्या प्रथमोदितं वचो-
 ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलीम् ।
 अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्तया
 पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥

अत्र विरहादयोऽप्यवस्था यथासम्भवमवगन्तव्याः । रुद्र-
 टस्त्विमं प्रेयांसं मन्यते । यदाह,

स्नेहप्रकृतिः प्रेयान् सङ्गतशीलार्थिनायकोभवति ।
 स्नेहस्तु साहचर्यात् प्रकृतिरूपचारसंबन्धात् ।
 निर्व्याजमनोवृत्तिः मनश्चैकमज्ञापेगलालापाः ।
 अन्योन्यं प्रति सुहृदोर्व्यवहारोऽयं मतस्तत् ।
 प्रस्थन्दिप्रमोदाशुः सुस्निग्धस्फारलोचनालोकः ।
 आर्द्रान्तःकरणतया स्नेहपदे भवति सर्व्वतृ ॥

प्रीतिस्वेकैव तत्तदालम्बनभेदाद्भक्तिप्रेमस्नेहशब्दवाच्यतां भजते
 पाथइव पाथोदपरिमुक्तं नारिकेलजम्बीराद्युपाश्रयभेदान्मधुरा-
 म्लादिभावमिति तु युक्तमुत्पश्यामः ।

अपरिपुष्टाः स्थायिनः प्रधानाश्च सञ्चारिणो-
भावाः ॥ ४२

विभावादिभिरपरिपुष्टाः स्थायिनः प्राधान्येनाभिव्यक्ताः
सञ्चारिणश्च भावा इत्युच्यन्ते । कान्तादिविषयैव रतिः प्रायेण
विभावादिभिः परिपुष्टा ऋङ्गारतां भजति । देवादिविषया तु
भावएव । एवमन्यत्र । उदाहरणम् ।

कण्ठकोणविनिविष्टमीश, ते
कालकूटमपि मे मङ्गामृतम् ।
अप्रपत्तममृतं भवद्वपु-
भेदवृत्ति यदि मे न रोचते ॥

अत्र देवविषया रतिर्भावः । एवं मुनिराजादिविषयोऽप्युदाहार्यः ।

काकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्यत सा
दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं सुखम् ।
किं वक्ष्यन्तापकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः, स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥
अत्राविर्भूतेऽपि वितर्कादौ चिन्तायामेव पर्यवसनात् सैव
प्राधान्येनाभिव्यज्यते । यथावा,

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अत्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्त्रस्त्रिपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः ॥
अत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ताः कृतान्तं प्रत्यसूया भावः ।

अनौचित्यप्रवर्त्तितास्त्वाभासाः ॥ ४३

अनौचित्येन प्रवर्त्तितास्तु रसा भावाश्च रसवद्भाववशाभासस्तएव परं, न तु तत्त्वतो रसा भावाश्च भवन्तीति रसाभासा भावाभासा-
 बोध्यन्ते । परोढायां गुरुपत्न्यादिषु उपनायके बहुनायकेषु च
 रतिरित्येवमाद्यनौचित्यं शृङ्गारे । सम्भोगशृङ्गारस्तु तिर्य्यगादि-
 गतो न वर्णनीयोऽनौचित्यादित्यप्याहुः । गुर्व्याद्यालम्बनत्वे हास्य-
 रौद्रयोर्ब्रह्मवधायुसाहं वीरस्योत्तमपात्रगतत्वे भयानकस्यानौ-
 चित्यं सहृदयसमाचारवशात् प्रतिपत्तव्यम् । रुद्रटस्त्वाह ।

शृङ्गाराभासः स तु यत्र विरक्तेऽपि जायते रक्तः ।

एकस्मिन्नपरोऽसौ नाभाष्येषु प्रयोक्तव्यः ।

रसाभासस्योदाहरणम् ।

रक्तोत्फुल्लविशाललोलनयनः कम्पोत्तराङ्गोमुहु-

र्मुक्ता कर्णमपेतभीर्धृतधनुर्वाणोहरेः पश्यतः ।

आश्वातः कटुकोक्तिभिः स्वमसकृद्दोर्विक्रमं कीर्त्तयन्

अंशास्फोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः ॥

अत्र कोपस्य गुरुविषयत्वाद्द्रोढाभासः । भावाभासस्य खल्वपि ।

राकासुधाकरमुखी तग्लायताक्षी

सस्मेरयौवनतरङ्गितविभ्रमास्या ।

तत् किं करोमि कथमत्र तनोमि मैत्रीं

तत्स्वीकृतिव्यतिकरं क इहाभ्युपायः ॥

एवमन्यत्रापुदाहार्यम् ।

विरोधश्चाविरोधश्चैतेषाम् ॥ ४४

एतेषां रसानां परस्परं विरोधोऽविरोधोऽपि च दृश्यते । तत्र,

आलम्बनेक्येन विरोधः शृङ्गारवीरकरुणवीभत्स-
भयानकरौद्राणाम् ॥ ४५

एकमालम्ब्य शृङ्गारादयोऽन भवन्तीत्यालम्बनैक्येनामीषां
विरोधः ।

आश्रयैकेन च वीरभयानकयोः ॥ ४६

विरोध इत्यनुवर्तते । अतएव वीरो नायकगतत्वेन भयानकस्तु
प्रतिनायकगतत्वेन निवेश्यते । चकार आलम्बनैकां समुच्चि-
नोति । तथाचालम्बनैकेनाश्रयैकेन चेत्युभयथा विरोधोवीर-
भयानकयोरिति पर्थवस्यति ।

नैरन्तर्येण च शान्तशृङ्गारयोः ॥ ४७

विरोध इति वर्तते । अतएव नागानन्दे अहो गीतमहो
वादितमित्यद्भुतमन्तर्निवेश्य शान्तस्य जीमूतवाहनस्य मलयवत्या-
मनुरागो वर्णित इत्याहुः । चकारादालम्बनैकेन चानयो-
र्विरोधोबोद्धव्यः ।

एतेनाऽपरं व्याख्याताः ॥ ४८

एतेनोक्तेन प्रकारेणापरेऽपि विरोधा व्याख्याता वेदितव्याः ।
आलम्बनैकेनाश्रयैकेन नैरन्तर्येणेति त्रिधैव विरोधो रमानां
भवति । अनुक्तेऽपि रमान्तरानां विरोधः सहृदयसंवादवशा-
दुक्तेनैव प्रकारेण प्रतिपत्तव्यः । तद्यथा । वीरशान्तयोराश्रयै-
केन, वीरभयानकयोरालम्बनैकेनित्येवमादिकमूहनीयम् ।

नैकोहेतुरपरस्य ॥ ४९

एकविधोविरोधोऽपरविधस्य विरोधस्य हेतुर्न भवति ।

एतेनाविरोधो व्याख्यातः ॥ ५०

एतेनोक्तेन विरोधोपदर्शनेनैवाविरोधो व्याख्यातो वेदि-
तव्यः । तद्यथा । सर्वथाऽविरोधोवीरस्यादभुतरौद्राभ्यां, शृङ्गार-
स्यादभुतेन, भयानकस्य बीभत्सेनेति । न परमेवमेवाविरोधः,
किन्त्वालम्बनैकोन विरुद्धानां शृङ्गारादीनामप्याश्रयैक्येन त्ववि-
रोधएव । अतएव,

कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि

स्मरस्मेरस्फारोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।

मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलं

जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढः ॥

इत्येकस्मिन्नाश्रये भिन्नालम्बनावुपनिबद्धौ वीरशृङ्गारौ न
विरुद्धौ । एवमन्यदप्यूहनीयम् । रसे रीतिनियमो रुद्रटेनोप-
दर्शितः ।

इह वैदर्भी रीतिः पाञ्चाली वा विचार्य रचनीया ।

मधुराललिते कविना कार्ये वृत्तौ तु शृङ्गारे ॥

वैदर्भीपाञ्चाल्यौ प्रेयसि करुणे भयानकाश्रययोः ।

लाटीयागौड्ये रौद्रे कुर्याद्यथौचित्यम् ॥

इत्यलङ्कारस्य वसपश्चिद्वदस्तनीयः ।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

(काव्यभेदनिर्दिष्टम्)

अथ काव्यभेदानाह ॥

त्रिविधं काव्यं पद्यगद्यमिश्रभेदात् ॥ १

काव्यं त्रिविधं भवति, पद्यं गद्यं मिश्रञ्चेति । केचित्
दृश्यत्वव्यवस्थाभ्यां काव्यस्य द्वैविध्यमाहुः । ते तु न परं न्यायेन
न सङ्गच्छन्ते, यावत् रसात्मकं वाक्यं काव्यमिति स्वमपि लक्षणं
न स्मरन्ति । न हि वाक्यं दृश्यते ।

छन्दोवद्धं पद्यं, विपरीतं गद्यं, द्वयोर्व्यतिभेदो-
मिश्रम् ॥ २

छन्दोवद्धं वाक्यं पद्यमच्छन्दोवद्धं गद्यं, यत्र पुनरुभयोर्व्यति-
भेदस्तन्मिश्रम् ।

मुक्तकयुग्मकविशेषककलापककुलकान्येका-
दिभिः ॥ ३

एकादिभिरिति प्राथम्यात् पद्येन सम्बध्यते । यत्रैकेन पदेन

वाक्यार्थपर्यवसानं तन्मुक्तकमित्युच्यते । एवं हास्यां युग्मकं,
त्रिभिर्विशेषकं, चतुर्भिः कलापकं, तदधिकैः कुलकमिति ।

महत्त्वात्तद्व्यतिरेकाच्च महाकाव्यं खण्ड-

काव्यञ्चेति द्विविधं पदम् ॥ ४

महत्त्वयोगान्महाकाव्यं महत्त्वव्यतिरेकात् खण्डकाव्यञ्चो-
च्यते इति द्विविधं पदमाहुः । तत्र महाकाव्यलक्षणमाचा-
र्यैरुक्तमिह प्रदर्शयते ।

सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।

आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखम् ॥

इतिहासकथोद्गतमितरद्वा सदाश्रयम् ।

चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम् ॥

नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः ।

उद्यानमलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥

विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः ।

मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि ॥

अलङ्कृतमसङ्क्षिप्तं रमभावनिरन्तरम् ।

सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुमन्धिभिः ॥

सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तरूपितं लोकरञ्जनम् ।

काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायते मदलङ्घति ॥

न्यनमप्यत्र यैः कैश्चिदङ्गैः काव्यं न दुष्यति ।

यद्युपात्तेषु सम्पत्तिराराधयति तद्विदः ॥

गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं तेन विद्विषाम् ।

निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिसुन्दरः ।

वंशवीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि ।

तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनञ्च धिनोति नः ॥

अन्यत्राप्युक्तम् ।

अष्टसर्गाच्च तु न्यूनं त्रिंशत्सर्गाच्च नाधिकम् ।

महाकाव्यं प्रयोक्तव्यं महापुरुषकीर्तियुक् ॥

नात्यन्तविस्तरः सर्गस्त्रिंशतो वा न चोन्नता ।

द्विशत्या नाधिकं कार्यमेतत् पद्यस्य लक्षणम् ॥

लक्ष्ये त्वस्य क्वचिद् व्यभिचारो लक्ष्यते । तथा, क्वचिदेक-
वंशोत्पन्नावहवोऽपि नायकाः, नानावृत्तमयः सर्गोऽपि कश्चन
क्वचिद्दृश्यते ।

यत् किल महाकाव्यस्यैकदेशमनुसरति तत् खण्डकाव्यमाच-
क्षते । तच्चैतदनेकधोपनिबध्यते । दूतं त्वस्मिन् येन पथा दूतस्य
गमनमभिमतं स वर्णनीयः । खण्डकाव्येणैव कोषादीनामन्त-
र्भावः । यदाहुः ।

कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।

ब्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः ॥

तथा,

यत्र कविरेकमर्थं वृत्तेनैकेन वर्णयति काव्ये ।

सङ्घातः स निगदितो हृन्दावनमेघदूतादिः ॥

काव्यं नाम तृतीया विधा तु पद्यस्य नात्राद्वियते । सर्वेषु
खल्वेतत् भेदेष्ववतिष्ठते । अथाप्यवान्तरभेदः स्यात्, तथापि
खण्डकाव्येणान्तर्भवतीति । गद्यं कादम्बर्यादि, मिश्रं चम्पू-
नाटकादीत्यनुसन्धेयम् ।

भूयश्च द्विविधं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदात् ॥ ५

प्रकारान्तरेणापि काव्यं द्विविधं भवति, ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्य-
चेति । तत्र,

वाच्यादतिगयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिः ॥ ६

यत्र वाच्यार्थापेक्षया व्यङ्ग्यमधिकं चमत्करोति, स ध्वनिर्नाम
काव्यम् ।

अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥ ७

ध्वनिरित्यनुवर्तते । ध्वनिस्तावत् द्विविधो भवति, अविव-
क्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ।

अर्थान्तरसंक्रामितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृत-

वाच्यश्चाविवक्षितवाच्यः ॥ ८

अविवक्षितवाच्यो ध्वनिरर्थान्तरसंक्रामितवाच्योऽत्यन्ततिर-
स्कृतवाच्यश्चेति द्विविधो भवति । क्वचिद्वाच्यं स्वरूपेणानुप-
युज्यमानं तद्विशेषरूपेऽर्थान्तरे संक्रामितं सदुपयुज्यते । क्वचित्तु
तद्रूपेणानुपयुज्यमानं सर्वथा परित्यक्तस्वरूपमत्यन्तमेव तिरस्कृतं
भवति । क्रमेणोदाहरणम् ।

त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधाह तत् ॥

अत्रोपदेश्यं त्वामाप्नोऽहमुपदिशामीत्यादिरीत्या वाच्यमर्था-
न्तरे संक्रामितम् । अन्यथाऽऽचरणी चोपहसनीयत्वादिकं व्यङ्ग्यं
वाच्यादधिकं चमत्करोति ।

उपकृतं बहु नाम किमुच्यते
सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदोदृशमेव सदा मखे,
सुखितमास्व ततः शरदां शतम् ॥

अपकारिणं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । अत्र चोपकारा-
दिकं वाच्यमत्यन्तमेव तिरस्कृतम् । सर्व्वथा परित्यक्तस्वरूपत्वात् ।
विपरीतलक्षण्या ह्यपकारादिकमतार्थः । तदतिशयश्च व्यङ्ग्यः ।

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्याश्चान्यः ॥ ६

अन्योविवक्षितान्यपरवाच्यो ध्वनिर्द्विविधो भवति, असंलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्याश्चेति । तथाच लक्षणामूलायां व्यञ्ज-
नायां व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये मत्यविवक्षितवाच्यो ध्वनिः । अभिधा-
मूलायान्तु विवक्षितान्यपरवाच्यो ध्वनिरिति विवेकः । तत्र,

रसाटिः प्रथमः ॥ १०

आदिपदाद्भावसमाभासादेर्यहणम् । रसादिरूपो यो ध्वनिः स
प्रथमोऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यर्थः । यद्यपि विभावानुभावव्यभि-
चारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति भरतसूत्रे हेतुहेतुमद्भावावगतरस्त्येव
रसादिध्वनौ क्रमः, तथाप्युत्पलशतपत्रव्यतिभेदादिवत् भटिति
सम्पन्नत्वात् वस्तुसौन्दर्याच्च स न लक्ष्यते इत्यसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्व-
मुच्यते । उदाहरणम् ।

क्षुद्राः सन्त्वासमेते विजहित हरयः, क्षुण्णशक्रेभकुम्भा-
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।

मौमित्रे, तिष्ठ पात्रं त्वमपि न हि रुषां नन्वहं मेघनादः।

किञ्चिद्भूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥

अत्र वीरोरसः । भावादीनां पूर्व्याण्यवोदाहरणान्यनुसर्षयानि ।
भावशान्तिभावोदयभावसन्धिभावश्वलत्वानामादिपदेनैवोपसंगृही-
तानां क्रमेणोदाहरणानि ।

तस्याः मान्द्रविलेपनस्तनयुगप्रश्ने प्रसुद्राङ्गितं

किं वक्ष्यशरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते ।

इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य महमा तत् सम्प्रमार्ष्टुं मया

संश्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशात् तन्वयाऽपि तद्विस्मृतम् ॥

अत्र कोपस्य शान्तिः ।

एकस्मिन् शयने विपक्षरमणीनामग्रहं मुग्धया

मद्यः कोपपरिग्रहग्लपितया चाटूनि कुर्व्वन्नपि ।

आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तुषीं स्थितस्तत्क्षणं

माभूत् सुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥

अत्रात्सुक्यस्योदयः । यदन्यत्रावेगस्य शान्तिरपि कियत्य-
स्तेष्व, अथाप्यात्सुक्योदयएव चमत्कारातिशयं पुष्पातीति तेनैव
व्यपदेशः ।

उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः

सत्प्रमङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालय मां कर्षतः ।

वैदर्भीपरिरम्भ एष च मुहुर्धैतन्यमामीलयन्

आनन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरः स्निग्धोरुण्डन्यतः ॥

अत्रावेगहर्षयोः सन्धिः । क्वाकार्थं शशलक्ष्मणः क्व च
कुलमित्यादीं वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां
श्वलता । तत्र किल पूर्वपूर्वोपमर्दनोत्तरोत्तरमाविर्भवदधिकं

धमत्कराति । अयञ्च रभादिरूपोध्वनिः पदैकदेशादिगतोऽपि भवति । तत्रोदाहरणम् ।

लिखन्नास्त भूमिं वहिरवनतः प्राणदयितो-
निराहाराः मख्यः मततरुदितोच्छूननयनाः ।
परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्चरशुकै-
स्तवावस्था चेयं विसृज कठिने, मानमधुना ॥

अत्र लिखन्निति शतुः । न ह्यत्र लिखनक्रियायाः साध्य-
मानताऽवर्थातको लिखतीति तिङन्तीनिर्दिष्टः । आस्ते इति
प्रारब्धापरिममाप्तिबोधिकायाः लटः । न त्वामीदितुक्तम् ।
भूमिमिति न तु भूमाविति । न हि बुद्धिपूर्वकं किञ्चिदपि
लिङ्गति । एवमन्यत्रापि ।

वस्त्वन्ङ्काररूपः शब्दार्थगता द्वितीयः ॥ ११

वम्बुरूपाऽलङ्काररूपश्च ध्वनिर्द्वितीयः संलक्ष्यक्रमव्यङ्गा इत्यर्थः ।
स च शब्दगतोऽर्थगतश्च । क्रमेणोदाहरणम् ।

परस्त्वो मातिव कचिदपि न लोभः परधने
न मर्यादाभङ्गः क्षणमपि न नीचेष्वभिरुचिः ।
रिपो शौर्यं धैर्यं विपदि विनयः सम्पदि सता-
मिदं वर्त्म भ्रातर्भरत, नियतं यास्यसि सदा ॥

अत्रानेन वर्त्मना यानि भूयस्या सुम्पदा योक्ष्यसे अन्यथाकरणे
च विपदेति सर्व्वथा त्वयाऽनेनैव पथा गन्तव्यमिति वस्तु नियत
मदापदाभ्यां व्यज्यते । • यथा वा ।

कुवेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ
 गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।
 दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन
 व्यलीकनिःश्वासमिवोत्ससर्ज ॥

अत्र शब्दशक्तिमहिम्ना तथाविधा काचिन्नायिका प्रतीयते ।

यथा वा ।

लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं
 मुखे मधुश्रीस्तिलकं प्रकाश्य ।
 रागेण बालारुणकोमलेन
 द्यूतप्रबालोष्ठमलञ्चकार ॥

अत्रापि प्रसाधिता काचिदबला प्रतीयते । अनयोः समा-
 सोक्तिः । यथा वा,

उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं
 देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन ।
 निर्व्वापितः सकल एव रणे रिपूणां
 धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः ॥

अत्र शब्दशक्तिमहिम्ना प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरुपमा
 व्यज्रते । अर्थगतः स्वस्वपि ।

अलसशिरोमणिर्धूर्त्तानामग्रिमः पुत्रि, धनसमृद्धिमयः ।
 इति भणितेन नताङ्गी प्रफुल्लविलोचना जाता ॥

अनार्थशक्तिमहिम्ना समैवोपभोग्योऽमिति वस्तु वयज्रते ।
 यथा वा । मम कौमुदीसुधाकरे ।

अवगाजमधुरं प्रेम मुग्धानामिव योषिताम् ।
 कठोरनीतिनिष्ठानां नराणां कृत्रिमं हि तत् ॥

अत्रार्थमहिम्ना व्यतिरेकालङ्कारो वाजयति । नात्र शब्दार्थो-
भयगतत्वेन तृतीया विधीयते । तत्रापि यथायथं शब्दार्थगतत्वोप-
पत्तेः । सोऽयमर्थः क्वचिद्वहिरप्यौचित्येन सम्भाव्यमानः,
यथोदाहृते । क्वचिद्वहिरसन्नपि कविना प्रतिभामात्रेणोप-
निवद्धः क्वचिच्च कविनोपनिवद्धेन वक्तेति । तत्राद्यः स्वतः
सम्भवीतुग्रच्यते परौ तु प्रौढोक्तिसिद्धाविति । परयोरुदाहरणम् ।

पौष्पं धनुः पुष्पमयञ्च वाणो-
रोलम्बमाला किल शिञ्जिनी च ।
हरस्य नेत्रानलदग्धदेहो-
वशे चकारैव हरं मनोभूः ॥

इदं मम । अत्र मनोभुवः प्रभावातिशयो वाजयति ।

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः सुमो वामलोचनाः ॥

अत्र व्याघातालङ्कारो व्यङ्ग्यः । अनयोः कविप्रौढोक्तिमात्र-
निष्पन्नशरीरोऽर्थः ।

सम्पादयन्ननङ्गस्य सहकारशरानमून् ।

उज्जृम्भते शनैरेष मलयानलवीजितः ॥

इदं मम । अत्र मदनविजृम्भनरूपं वस्तु व्यजयति ।

रजनीषु विमलभानोः

करजालेन प्रकाशितं वीर ।

धवलयति भुवनमण्डल-

मखिलं तव कीर्तिसम्पत्तिः सततम् ॥

अत्र व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः । अनयोः कविनिवद्धवक्तु-
प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरोऽर्थः ।

एवमर्थगतस्य वाक्यप्रबन्धगतत्वमपुनरादाहार्यम् । यत्र चालङ्कारेण वस्तु व्यज्यते तत्र वस्त्वपेक्षयाऽलङ्कारस्य सौन्दर्यातिशयेनाधिकचमत्कारहेतुत्वादगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेव वक्तुमुचितमिति सहृदयैरालोचनीयम् ।

ध्वनिविपरोतं गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ॥ १२

यत्र व्यङ्ग्यं वाच्यादधिकं न चमत्करोति, तदगुणीभूतव्यङ्ग्यं नाम काव्यम् । ध्वन्युक्तदिशा अस्याप्यविवक्षितवाच्यत्वादयो भेदायथासम्भवमवगन्तव्याः । दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

यस्यासुहृत् कृततिरस्कृतिरेत्य तप्त-
सूचीव्यधव्यतिकरेण युनक्ति कर्णौ ।
काञ्चीगुणग्रथनभाजनमेष सोऽस्मि
जीवन् न संप्रति भवामि किमावहामि ॥

अत्र जीवन्निति प्रशस्तं जीवनं लक्ष्यदर्शान्तरे संक्रमितम् । स्वकार्यक्षमं हि जीवनं प्रशस्तमिष्यते । तथाचाहमिदानीं प्रशस्तजीवनवान् न भवामीति पर्यवस्यति । तेन च मरणमेव श्रेय इति व्यज्यते । तच्च वाच्यादधिकं न चमत्करोति । तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् । एवमन्यत्राप्यनुसन्धेयम् ।

उन्निद्रकोकनदरेणुपिशिताङ्गा-
गायन्ति मञ्जुमधुपा गृहदीर्घिकासु ।
एतच्चकास्ति च रवेर्नवबन्धुजीव-
पुष्पच्छदाभमुदयाचलचम्बि विस्वम् ॥

अत्र चुम्बनमत्यन्तमेव तिरस्कृतम् । प्रभातकालो व्यङ्ग्यः ।

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगलक्षणाऽन्वितधिया

वाचो वै देहीति प्रतिपदमुदशु प्रलपितम् ।

कृता लंकाभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना

मयाऽऽप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥

अत्र शब्दशक्तिमूलो रामत्वावगमः मयाऽऽप्तं रामत्वमित्यनेन
कदर्थितः । तदवचने तु ध्वनित्वमव्याहृतमेव ।

अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भषद्द्वेषरे

गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरवाहृतः ।

दिव्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः

केनाप्यत्र मृगाक्षि, राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ॥

अत्रार्थशक्तिमहिम्ना केनापीत्यनेन रामः प्रतीयते । तस्या-
प्यत्रेति पाठे त्वत्रापि ध्वनित्वमेव । यत्र च रसादिरपरस्थाङ्ग-
भावमासादयति, तत्राप्यङ्गभावेऽपि वस्तुसौन्दर्यातिशयत्वानपायात्
व्यङ्ग्यस्य वाच्यादतिशयवत्त्वं न व्याहन्यते इति ध्वनित्वमेवोचितं
पश्यामः । ध्वनिकारैरुपुक्तम् ।

प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् ।

धत्ते रसादितात्पर्यपर्थ्यालोचनया पुनः ॥

यदि त्वपरत्र रसादिवैवाङ्गभावोरसादेस्तदोभयथाऽपि ध्वनित्व-
मशक्यनिराकरणम् । भावादीनान्तु यत्र यत्र वाच्यादतिशयवत्त्वं
तत्रैव ध्वनित्वं, यथोदाहृते कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते इत्यादौ ।
यत्र पुनर्न तथा, तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेव भवितुमुचितम् ।
यथा,

कौलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसंमूर्च्छनाभिः
 श्रुत्वा कीर्त्तिं विबुधरमणीगीयमानां त्वदीयाम् ।
 स्रस्तापाङ्गाः सरसविसिनीकाण्डसंजातशंकाः
 दिङ्मातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्त्तयन्ति ॥

अत्र कवेराजविषयरतिभावो व्यङ्ग्यः । स च गुणीभूतः ।
 तदपेक्षया वाच्यस्यैवाधिकचमत्कारित्वात् । एवमन्यत्राप्यनु-
 सन्धेयम् । केचित् ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्योरनतिप्रयोजनान् प्रभूत-
 तमान् भेदान् परिकल्पयन्ति । बालव्युत्पादनार्थं त्वस्मिन् तदुप-
 वर्णनेन बालानां बुद्धिव्यामोहनं कर्तुमनुचितमित्युपारम्यते-
 ऽस्माभिः । यदि वः कुतूहलं, काव्यप्रकाशादिभ्यस्तदवगन्तव्य-
 मिति ।

इत्यलङ्कारसूत्रे काव्यभेदनिर्दिष्टपरिच्छेदश्चतुर्थः ।

पञ्चमः परिच्छेदः ।

(गुणनिरूपणम्)

काव्यस्वरूपं निरूपितमथेदानीं गुणादयो निरूपणीयाः ।
तत्रोद्देशक्रमादव्यभिचाराच्च प्रथमं गुणान् निरूपयति,—

नियतावस्थायिनो गुणा ओजोमाधुर्य-
प्रसादाख्याः ॥ १

ये किल नियतमवतिष्ठन्ते धर्मास्ते गुणाः । अलङ्कारास्वनि-
यतावस्थायिनो न गुणत्वं भजन्ते । ते खल्वमी गुणास्त्रिविधाः,
ओजोमाधुर्यं प्रसादश्चेति ।

चित्तदीप्तिकारणमोजो यथोत्तरं वीर-
बीभत्सरौद्रेषु ॥ २

स्वभावतः स्निग्धस्यापि सामाजिकचित्तस्य येयं दीप्तिर्विस्तारा-
परपर्यायः कञ्चनावस्थाविशेषस्तत्कारणमोजः । तच्चौजो वीर-
बीभत्सरौद्रेषु यथोत्तरं बोद्धव्यम् । वीराद्वीभत्से ततोऽपि रौद्रे
तस्याधिक्यमित्यर्थः ।

द्रुतिहेतुराह्लादकत्वं माधुर्य्यं सम्भोगकरुण-
विप्रलम्भशान्तेषु ॥ ३

यथोत्तरमित्यनुवर्त्तते । द्रुतिश्चित्तस्य गलितत्वमिव । तद्धेतु-
राह्लादकत्वमानन्दस्वरूपता कश्चन धर्म्मो वा माधुर्य्यम् । तच्च
सम्भोगादिषु यथोत्तरमवतिष्ठते । सम्भोगात् करुणे ततो विप्रलम्भे
ततोऽपि शान्ते माधुर्य्यमधिकमिति यावत् ।

द्वावपि हास्याद्भुतभयानकेषु ॥ ४

हास्यादिषु द्वावप्योजोमाधुर्य्यगुणाववतिष्ठेते । तत्र, हास्या-
दीनां शृङ्गाराङ्गविभावादिप्रभवत्वे माधुर्य्यं प्रधानं गुणभूतमन्यत्,
वीराद्यङ्गविभावादिप्रभवत्वे त्वोजः प्रधानं माधुर्य्यमङ्गमित्येके ।
हास्ये सर्व्वतैव प्रकृतं माधुर्य्यं स्वल्पमोजः, अद्भुतभयानकयोस्तु
वैपरीत्यमित्यपरे ।

सहसा चित्तव्याप्तिहेतुः प्रसादः सर्व्वत्र ॥ ५

कारणान्तरमन्तरेण चित्तव्याप्तिकारणभूतः कश्चन धर्म्मः
प्रसादः । व्याप्तिरिह प्रसन्नता विषयान्तरासङ्गनिराकरणेन
निर्मलतेत्येतत् । स चायं सर्व्वत्र, सर्व्वेषु रसेषु सर्व्वासु च रचनासु
स्थितिं लभते । तत्रौजसि शुष्केभ्यनाग्नवत्, माधुर्य्यं तु स्वच्छ-
सलिलवच्चित्तस्य व्याप्तिरिति विवेचनीयम् ।

वर्णविशेषादिभ्यस्तद्विशेषाभिव्यक्तिः ॥ ६

वर्णविशेषादिभ्यस्तद्विशेषाणां गुणविशेषाणामोजःप्रभृतीनाम-
भिव्यक्तिर्भवति । आदिपदात् समासरचनयोर्ग्रहणम् । तत्रैते
संग्रहश्लोकाः ।

वर्गस्याद्यतृतीयाभ्यां संयोगश्च तदन्तयोः ।

रेफेणोपर्यधश्चैव तुल्ययोर्वर्णयोस्तथा ॥

टादिर्णकारश्च गुरुः शषावोजसि सम्मताः ।

दीर्घा च विकटा वृत्तिरुल्काटा रचना तथा ॥

टवर्गवर्जितावर्गा उपर्यन्तेन संयुताः ।

णकाररेफौ च लघू माधुर्यस्यावबोधकाः ॥

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ।

प्रसादे श्रुतिमात्रेण हेतुरर्थावबोधने ॥

क्रमेणोदाहरणम् । तत्रौजसः,

मूर्ध्नामुदृत्तकृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधारा-

धौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् ।

कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदोषोद्गुराणां

दोषां चैषां किमेतत् फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः ॥

माधुर्यस्य,

लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्

समालिङ्गन्मङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रबलयन् ।

मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्

रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि ॥

प्रसादस्य,

अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृशदि वा

मणौ वा लोष्ट्रे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।

दृष्टे वा स्त्रैणे वा मम समदृष्टो यान्तु दिवसाः

क्वचित् पुण्येऽरण्ये शिवशिवशिवेति प्रलपतः ॥

एवमन्यदपुनोदाहार्यम् ।

वक्त्राद्यौचित्यादन्यथाभावोरचनादीनाम् ॥ ७

वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्याद्रचनादीनामन्यथाभावो बोद्धव्यः ।

उदाहरणम् ।

मन्यायस्तार्णवाभःप्लुतिकुहरचलमन्दरध्वानधीरः

कोणाघातेषु गर्जप्रलयघनघटाऽन्योन्यसंघट्टचण्डः ।

कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः

केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽसौ ॥

अत्र वाच्यस्य न क्रोधादिव्यञ्जकता काव्यञ्चाभिनेयार्थमिति
सुकुमारा एव रचनादयो यद्युपचिताः, तथापि कोपनस्वभावो-
भीमसेनोऽत्र वक्तेति तदौचित्यादेव रचनादयः । एवमग्रेऽपि ।

प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलनरयभवत्सैहिकेयोपघात-

त्रासाकृष्टास्वतिर्थ्यग्वलितरविरथनारुणेनेक्ष्यमाणम् ।

कुर्व्वत् काकुत्स्थवीर्य्यसुतिमिव मरुतां कन्धरारन्ध्रभाजां

भाङ्गारैर्भीममेतन्निपतति वियतः कुम्भकर्णोत्तमाङ्गम् ॥

अत्र वाच्यौचित्याद्रचनादयः । एवमाख्यायिकायां शृङ्गा-
रादावपि विकटाएव वर्णादयो न मष्टृणाः । करुणविप्रलम्भ-
योस्वतिसौकुमार्यात् तस्यामपि न दीर्घसमासादयः । कथायां
रौद्रादिष्वपि नात्यन्तमुद्धताः । नाटकादावभिनयसौकर्यार्थं न
दीर्घसमासादय इत्येवमादिकमूहनीयम् ।

शब्दार्थगुणा दशैकेषाम् ॥ ८ ॥

एकेषामालङ्कारिकाणां मते दश शब्दगुणा दशैव चाथगुणा-
भवन्ति । यदाहुः ।

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकार्त्तिसमाधयः ॥

तत्र शब्दगुणास्तावदुपवर्ण्यन्ते । येन गुणेन बहूनां पदानामेकपदवदवभासो भवति सोऽयं मसृणत्वापरपर्यायः श्लेषः । उदाहरणम् ।

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा

हिमालयोनाम नगाधिराजः ।

न पुनः, सूत्रं ब्राह्मपुरःस्थले । भ्रमरीबल्लुगीतयः । तडित्-
कलिलमाकाशमिति । एवन्तु श्लेषो भवति । ब्राह्मं सूत्रमुरः-
स्थले । भ्रमरीमञ्जुगीतयः । तडिज्जटिलमाकाशमिति वामनः ।
शैथिल्यं प्रसादः । स खल्वयमोजोविपर्ययात्मा दोषोऽपि सन्नोजसा
मिश्रितोगुणत्वं भजते । तत्र क्वचिदोजःप्रसादयोः साम्यम् ।
क्वचिदोजः प्रसादादुत्कृष्टम् । क्वचित्प्रसाद ओजस उत्कृष्टः ।
क्रमेणोदाहरणम् ।

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे

वृषतिककुदं दत्वा यूने सितातपवारणम् ।

व्रजति गगनं भस्मातक्याः फलेन सहोपमाम् ।

कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं न चन्द्रमरीचयो-

न च मलयजं सर्वाङ्गीनं न वा मणियष्टयः ।

कठिनेन सुकुमारेण वा मार्गेणोपक्रान्तस्य तेनैव निर्व्वहणं
समता । यथा, अस्त्युत्तरस्यामित्यादि । अदीर्घसमासत्वं माधु-
र्यम् । पूर्वोक्तमुदाहरणम् । विपर्य्ययसु,

चलितशवरसेनादत्तगोशृङ्गचण्ड-

ध्वनिचकितवराहव्याकुला विन्ध्यपादाः ।

अपारुथं सुकुमारता । उक्तमुदाहरणम् । भटित्थर्यावबोध-
हेतुत्वमर्थव्यक्तिः । पूर्वोक्तमुदाहरणम् । पदानां नृत्यप्रायत्वं
विकटत्वापरपर्यायमुदारता । उदाहरणम् ।

स्वरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां

भटिति रणितमासीत्तत्र चित्रं कलञ्च ।

एवं किलोदारता न भवति ।

चरणकमलयुक्तैर्नूपुरैर्नर्तकीनां

भटिति रणितमासीन्मञ्चु चित्रञ्च तत्र ।

बन्धगाढत्वमोजः । यथा,

विलुलितमकरन्दा मञ्जरीर्नर्तयन्ति ।

एवं खल्वोजो न भवति ।

विलुलितमधुधारा मञ्जरीर्लीलयन्ति ।

बन्धस्थोज्ज्वलत्वं कान्तिः । यथा,

कुरङ्गीनेत्रालीस्तवकितवनालीपरिसरः ।

एतस्य खल्वभावे पुराणच्छायेत्युच्यते । आरोहपूर्वकोऽव-
रोहोऽवरोहपूर्वको वा आरोहः समाधिः । क्रमेणोदाहरणम् ।

निरानन्दः कौन्डे मधुनि परिभुक्तोऽभितरसे ।

अत्रारोहपूर्वकोऽवरोहः । अवरोहपूर्वक आरोहः खल्वपि ।

नराः शीलभ्रष्टाव्यसनइव मज्जन्ति तरवः ।

ओजःप्रसादयोः कचिद्भागे तीव्रावस्थायामारोहावरोहौ
बोद्धव्यौ ।

एवं श्लेषादयोदश शब्दगुणाः प्रदर्शिताः । अथेदानीं तए-
वार्थगुणा दश प्रदर्श्यन्ते । तत्र घटना श्लेषोनामार्थगुणः । घटना
पुनः क्रमकौटिल्यानुस्मरणत्वोपपत्तियोगः । उदाहरणम् ।

कृत्वेव' मनुजपतेर्महद्दालोकं
 स्यातु' हि क्षणमपि न प्रशस्तमस्मिन् ।
 मैत्रेय, क्षिप निगडं पुराणकूपे
 पश्येयुः क्षितिपतयोहि चारदृष्ट्या ॥

यथा वा,

कामं प्रदोषतिमिरेण न दृश्यसे त्वं
 सौदामनीव जलदोदरसन्विलीना ।
 त्वां सूचयिष्यति तु माल्यसमुद्भवोऽयं
 गन्धश्च भीरु, मुखराणि च नूपुराणि ॥

शकारं गूढं वञ्चयतो वसन्तसेनामनुकूलयतस्तदीयमाल्यनूपुर-
 परिवर्जनमभिप्रयतश्च विटस्य वसन्तसेनां प्रत्युक्तिरियम् ।

प्रयोजकमात्रार्थपरिग्रहोऽर्थवैमल्यापरनामा प्रसादः । उदा-
 हरणम् ।

स शृश्रुवान् मातरि भार्गविण
 पितुर्नियोगात् प्रहृतं द्विषद्वत् ।
 प्रत्यग्रहीदग्रजशासनं त-
 दाज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया ॥

एवं किल प्रसादो न भवति ।

सदाशिवं नौमि पिनाकपाणिम् ।

पिनाकपाणिमिति विशेषणं खल्वत्र न किमपि प्रयोजयति ।
 प्रक्रमामेदोऽवैषम्यापराध्या समता । उदाहरणम् ।

चुप्रतसुमनसः कुन्दाः पुष्पोद्गमेष्वलसद्गुमा-
 मनसि च गिरं बध्नन्तीमे किरन्ति न कोकिलाः ।

अथ च सवितुः शोतोक्तासं लुनन्ति मरोचयो-
नवजरठतामालम्बन्ते क्लमोदयदायिनीम् ॥

ऋतुसन्धिप्रतिपादनपरोऽयं श्लोकः । द्वितीयपादे,
मलयमरुतः सर्पन्तीमे वियुक्तघृतिच्छिदः ।

इति पाठे तु प्रक्रमो भिद्यते । सुखावगम्यत्वं वा समता ।
तत्रोदाहरणम् ।

केयमवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।
मध्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम् ॥

उक्तिवैचित्र्यं माधुर्यम् । उदाहरणम् ।

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा अमः
पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
अथोपयन्तारमलं समाधिना
न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥

परुषेऽप्यर्थेऽपारुथं सौकुमार्यम् । उदाहरणम् ।

सारसवत्ता विहता न वका विलसन्ति चरति नो कङ्कः ।
सरसीव कीर्त्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये ॥

अत्र मृते इत्यत्र कीर्त्तिशेषं गतवतीति । एवमेकाकिनं
देवताद्वितीयमिति कथयन्ति । गच्छेत्यत्र साधयेति च । एव-
मन्यदप्यनुसन्धेयम् । वस्तुस्वभावस्फुटत्वमर्थं व्यक्तिः । उदाहरणम् ।

प्रथममलसैः पर्यस्ताग्रैः स्थितं पृथुकेसरै-
र्विरलविरलैरन्तःपत्रैर्मनाङ्गमिलितं ततः ।
तदनु बलनामात्रं किञ्चिद्वाधायि वह्निर्दलै-
र्मकुलनविधौ दृढाङ्गानां बभूव कदर्थना ॥

ग्राम्यत्वप्राप्तावप्यग्राम्यत्वमुदारता । उदाहरणम् ।

त्वमेवंसौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः

कलानां सीमानं परमिह युवामिव भजयः ।

अपि इत्थं दिष्ट्या तदिति सुभगे, संवदति वा-

मतः शेषं यत् स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥

ग्राम्यत्वं खल्वपि ।

स्वपिति यावदयं निकटे जनः

स्वपिमि तावदहं किमपैति ते ।

इति निगद्य शनैरनुमेखलं

मम करं स्वकरेण रुरोध सा ॥

प्रौढिरोजः । सा पुनः पञ्चविधा । यदाहुः ।

पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा ।

प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥

क्रमेणोदाहरणम् ।

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेति दीः ।

अत्र चन्द्रपदार्थे वक्तव्ये अत्रेर्नयनसमुत्थं ज्योतिरिति वाक्यं
रचितम् । वाक्यं च पदसमूहः ।

तन्वी श्यामा शिखरिदशना पङ्कविम्बाधरोष्ठी ।

अत्र शीतकालोष्णा ग्रीष्मकालशीतला तप्तकाञ्चनवर्णा योषि-
दिति वाक्यार्थे श्यामेति पदाभिधानम् । यदाहुः ।

शीतकाले भवेदुष्णा उष्णकाले च शीतला ।

तप्तकाञ्चनवर्णा या सा श्यामा परिकीर्त्तिता ॥

वाक्यस्य व्यासोविस्तरः, समासः संक्षेपः । तत्र व्यासो यथा ।

अयं नानाऽकारो भवति सुखदुःखव्यतिकरः
 सुखं वा दुःखं वा न भवति भवत्येव च ततः ।
 पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति सुखदुःखं किमपि तत्
 पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति न हि दुःखं न च सुखम् ॥

अत्रैकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषनिवेशादनेकैर्वाक्यैरभि-
 धानं व्यासः । समासो यथा ।

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।
 सिद्धं चास्मै निवेदयार्थं तद्विस्मृष्टाः खमुदययुः ॥

वाक्यस्य साभिप्रायत्वं खल्वपि ।

सोऽयं सम्प्रति चन्द्रगुप्ततनयश्चन्द्रप्रकाशो युवा
 जातो भूपतिराश्रयः कृतधियां दिष्ट्या कृतार्थश्चमः ॥

आश्रयः कृतधियामित्यस्य वस्तुबन्धुसाचिव्योपक्षेपपरत्वात्
 साभिप्रायत्वम् । दीप्तरसत्वं कान्तिः । उदाहरणम् ।

लाक्षागृहानलविषादसमाप्रवेशैः
 प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
 आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः
 स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

काव्यानुगुणस्यार्थस्य दर्शनं समाधिः । द्विविधश्चार्थोऽयोनि-
 रन्यच्छायायोनिश्च । क्रमेणोदाहरणम् ।

सद्यो मुण्डितमत्तङ्गणचिवुकप्रसङ्गिं नारङ्गकम् ।
 सोऽयमन्यैरनाविष्कृतपूर्व्वण्येवार्थः कविनोपनिबद्धः ।

निजनयनप्रतिविम्बैरम्बुनि बहुशः प्रतारिता काऽपि ।

नीलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्पयितुं कुसुमलावी ॥

अत्र नीलोत्पलनयनयोरन्यैरुद्भाषितपूर्व्वमेव सादृश्यं विच्छि-

त्तिविशेषेणोपनिबद्धम् । भूयश्चार्थो द्विविधो व्यक्तः सूक्ष्मश्च ।
तत्र व्यक्तः स्फुट उदाहृतएव । सूक्ष्मस्तु द्विविधो भाव्यो वास-
नीयश्चेति । तत्र शीघ्रनिरूपणागम्यो भाव्यः, एकाग्रताप्रकर्ष-
गम्यो वासनीयः । तत्र भाव्यो यथा ।

अन्योन्यसंबलितमांसलदन्तकान्ति
सोक्तासमाविरलसंबलितार्द्धतारम् ।
लीलागृहे प्रविरले किलकिञ्चित्तेषु
व्यावर्त्तमानविनयं मिथुनं चकास्ति ॥

वासनीयः खल्वपि ।

अवहित्यवलितजघनं विवर्त्तिताभिमुखकुचतटं स्थित्वा ।

अवलोकितोऽहमनया दक्षिणकरकलितहारलतम् ॥

तद्विमे दश शब्दगुणा दश चार्थगुणाश्चिरन्तनैर्व्युत्पादिताः ।
केचिदमीषां स्वाभिमतेषु गुणत्रयेष्वन्तर्भवन्ति केचिद्दोषाभावात्म-
तथा वैचित्र्यमात्रावहतया च नैव गुणतां भजन्ते इति कृत्वा
प्रत्याख्याताः पुनरन्यैः । इदन्त्विह वक्तव्यम् । गुणविपर्यया-
त्मानोदोषा इति तावच्चिरन्तनानामभ्युपगमः । तदत्र दोषा-
भावमात्ररूपतया न गुणत्वमित्यस्थानएवायमन्येषां संरम्भ इति
कृतबुद्ध्ययोविदांकुर्वन्तु । तदेतस्मात् कारणादस्माभिस्तत्प्रत्याख्या-
नाय न प्रयत्यते । केवलं बालावगतये चिरन्तनानुमता गुणा-
दिज्ञात्रेणोपदर्शिताः ।

इत्यलङ्कारसूत्रे गुणनिरूपणपरिच्छेदः पञ्चमः ।

षष्ठः परिच्छेदः ।

(शब्दालङ्कारनिरूपणम् ।)

अथेदानीं काव्यशोभाकरानलङ्कारानभिधातुं प्रतिजानीते,—

अथातः काव्यालङ्कारं व्याख्यास्यामः ॥ १

अलङ्कियते अनेनेत्यलङ्कारः । तस्य लक्षणमाह—

स प्रतिभोत्थितं वैचित्र्यम् ॥ २

स इत्यलङ्कारमाह । प्रतिभा नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा । तदुत्थितं यद्वैचित्र्यं सहृदयहृदयाह्लादकः काव्यशोभाकरः कश्चन धर्मः, सोऽलङ्कारः । प्रतिभोत्थितमिति कारणप्रज्ञापनार्थं विशेषणम् । वैचित्र्यमेव त्वलङ्कारलक्षणम् । यत्र तु न वैचित्र्यं तत्र संशयादावलङ्कारत्वमपि नास्ति । विभजते,

शब्दार्थयोरन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥ ३

स इत्यनुवर्त्तते । सोऽलङ्कारः शब्दार्थयोर्वर्त्तते शब्दगतोऽर्थ-
गतश्चेत्यर्थः । कथं ? अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । अन्वयव्यति-
रेकाभ्यां ह्यलङ्कारस्य शब्दार्थगतत्वं निश्चीयते । यः खल्वलङ्कारः
शब्दान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते ; तस्मिन् शब्दे सत्येव भवति असति
तु न भवति, सोऽयं शब्दालङ्कारः । यः पुनरर्थान्वयव्यतिरेका-

वनुविधत्ते ; असत्यपि तस्मिन् शब्दे तदर्थकशब्दान्तरे सत्यपि भवति, सोऽर्थालङ्कारः । तथाच शब्दपरिवृत्तप्रसङ्गोऽलङ्कारः शब्दालङ्कारः । शब्दपरिवृत्तिसहस्यार्थालङ्कारः । एवञ्च शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां शब्दार्थालङ्कारोऽपि सिद्धो भवति । अयमेवोभयालङ्कार इत्युच्यते । स च यथायथं शब्दगतोऽर्थगतश्च ।

क्रमानुरोधादादौ शब्दालङ्कारे वक्तव्ये प्राधान्यात् प्रथममनुप्रासमाह,

सदृशशब्दावृत्तिरनुप्रासः ॥ ४

सादृश्यञ्चात्र एकस्थानोच्चार्यत्वेन कत्वादिना चेथ्यते । शब्दशब्दोवर्णप्रातिपदिकपदसाधारणः । विभजते,

अन्तःश्रुतिलाटक्केकवृत्तानुप्रासभेदात्

पञ्चविधः ॥ ५

सोऽयमनुप्रासः पञ्चविधो भवति, अन्तःश्रुतानुप्रासः, श्रुत्यनुप्रासः, लाटानुप्रासः, छेकानुप्रासः, वृत्त्यनुप्रासश्चेति । तत्र,

यथाऽवस्थितस्यान्तव्यञ्जनस्य पूर्वस्वरेणावृत्ति-

रन्तःश्रुतानुप्रासः ॥ ६

यथावस्थितस्येति यथासम्भवं संयुक्ताक्षरानुस्वारविसर्गादिसहितस्यान्तव्यञ्जनस्य तत्पूर्ववर्तिना स्वरेण सहितस्यावृत्तिरित्यर्थः । एष च पादस्य पदस्य चान्ते प्रयुज्यते । पादान्ते यथा ।

दिनयामिन्यौ सायं प्रातः
 शिशिरवसन्तौ पुनरायातः ।
 कालः क्रीडति गच्छत्यायु-
 स्तदपि न मुञ्चत्याशावायुः ॥

पदान्ते खल्वपि । मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्तः इत्यादि ।
 पूर्वेण स्वरेण सहितस्यावृत्तावधिकं हृदयङ्गमं भवति इति पूर्व-
 स्वरेणेत्युक्तम् । पूर्वस्वरविनाशतस्याप्यन्तव्यञ्जनस्यावृत्तिर्दृश्यते ।
 यथा,

पुनरपि मरणं पुनरपि जननं
 पुनरपि जननीजठरे शयनम् ।
 क्षणमपि सज्जनसङ्गतिरेका
 भवति भवार्णवतरणे नौका ॥

स्थानतः समानश्रुतीनां वर्णानामावृत्तिः
 श्रुत्यनुप्रासः ॥ ७

स्थानं वर्णानामुच्चारणस्थानं कण्ठतात्त्वादि । ततोहेतोः
 समानश्रुतीनां एकस्थानोच्चार्याणामिति यावत् । उदाहरणम् ।

एष राजा यदा लक्ष्मीं प्राप्तवान् ब्राह्मणप्रियः ।
 ततः प्रभृति धर्मस्य लोकेऽस्मिन्नुत्सवोऽभवत् ॥

अत्र प्रथमपादे षकाररेफौ मूर्धन्यौ । जकारयकारौ तालव्यौ ।
 दकारलकारौ दन्तगौ । एवं पादान्तरेष्वप्युक्तम् । वर्गान्तवर्ण-
 युक्तयोः प्रथमद्वितीययोः तृतीयचतुर्थयोश्च वर्णयोरावृत्तावयमधिकं
 हृदयङ्गमो भवति । तत्राप्युत्तरोरमणीयतरः । यथा,

भानुः सक्तदयुक्ततुरङ्गएव
रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति ।
विभर्त्ति शेषः सततं धरित्रीं
षष्ठांशवृत्तेरपि धर्मैषः ॥

अत्र द्वितीयपादे नकारसंयुक्तयोर्दकारधकारयोरावृत्तिः ।

तात्पर्यभेदमात्रेण शब्दार्थयोरावृत्ति-
लटानुप्रासः ॥ ८

आवृत्तिः पुनरुक्तिः । उदाहरणम् ।

तदागाराखरण्यानि वियोगो बन्धुभिर्यदा ।
तदागाराखरण्यानि संयोगो बन्धुभिर्यदा ॥

ममेदं पद्यम् । अत्र प्रथमपादे यथान्यासमगारारख्योरुद्देश्य-
विधेयभावः । तृतीये वैपरीत्येन ।

तदा जायन्ते गुणाः यदा ते सङ्घटयैर्गृह्यन्ते ।

रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥

अत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्ये ध्वनौ द्वितीयकमलशब्दस्य विकाश-
सौरभसौन्दर्यादिमत्कमलपरतया धर्म्मिणः कमलरूपस्यार्थस्या-
वृत्तावपि तद्धर्मस्य विकाशसौगभादेरावृत्त्यभावात् नायमलंकारः ।
यत्र हि केवलं तात्पर्यभेदेन तावन्मात्रोऽर्थः पुनरुच्यते, तत्रैवास्य
प्रवृत्तिः । अयमेव शब्दानुप्रास इत्युच्यते । अयमनेकपदानामेकस्य
पदस्य प्रातिपदिकमात्रस्य चावृत्तिभेदात् त्रिधा भिद्यते । तत्रा-
नेकपदावृत्तावुदाहृतम् । 'एकपदस्यावृत्तौ यथा,

उमाया वदनं साक्षादकलंकः सुधाकरः ।

सुधाकरस्तपस्तप्त्वा कलंकरहितोऽभवत् ॥

यथा वा,

एष राजा महाबाहुः साक्षादेव शतक्रतुः ।

शतक्रतुः क्रतुत्यक्तसहस्रनयनोऽभवत् ॥

ममैते पद्ये । प्रातिपदिकस्य खल्वपि ।

सितकरकररुचिविरभा

विभाकराकार, धरणिधर, कीर्त्तिः ।

पौरुषकमला कमला

साऽपि तवैवास्ति नान्यस्य ॥

करशब्दस्यैकस्मिन् समासे, विभाशब्दस्य भिन्नयोः समासयोः, कमलाशब्दस्य समासासमासयोश्चावृत्तिरित्येतद्वीत्या त्रैविध्यं तु न लक्षितम् । वैचित्र्यविशेषाभावात् । एवंविधवैचित्र्यस्य प्रभूततमत्वाच्च ।

क्रमस्वरूपाभ्यामनेकस्य सकृदावृत्ति-

श्लेकानुप्रासः ॥ ६

तेनैव क्रमेण तेनैव स्वरूपेण चानेकस्य व्यञ्जनस्यैकवारमा-
वृत्तिश्लेकानुप्रासः । उदाहरणम्,

आदाय वकुलगन्धानम्बीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् ।

अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः ॥

अत्र पूर्वार्द्धे नकारधकारयोः संयुक्तयोरुत्तरार्द्धे वेरी
वारीत्यसंयुक्तयोः पावनः पवनइति बह्वनां व्यञ्जनानां सकृदा-
वृत्तिः ।

विपरीतोद्धत्तानुप्रासः ॥ १०

द्वैकानुप्रासविपरीतो ह्यनुप्रासो भवति । तेन (१) क्रमतः स्वरूपतश्चानेकस्यासकृदावृत्तिः, (२) स्वरूपमात्रेणानेकस्य (३) सकृदसकृद्वा आवृत्तिः, एकस्य (४) सकृ (५) दसकृद्वा आवृत्तिरिति ह्यनुप्रासः पञ्चविधो भवति । क्रमेणोदाहरणम् ।

काकली कोकिलालीनां तथा कलकली महान् ।

काकानां स्फुरति प्रायः पूर्वत्रैव जनादरः ॥

अत्र कलयोः स्वरूपतः क्रमतश्चासकृत् आवृत्तिः ।

अनन्यसदृशाकारो महाबाहुर्महाबलः ।

कोऽयं पञ्चाननप्रस्थो नासीरे रसति स्फुटम् ॥

अत्र स-रयोः स्वरूपतः सकृत् साम्यम् । पूर्वार्द्धे बकारस्यापि ।

रवैर्वारिदवदीराः सुघोरे सङ्गरान्तरे ।

प्रतिपक्षान् क्षपाकान्तकान्तयोऽपक्षयन्तमी ॥

अत्र पूर्वार्द्धे र-वयोः स्वरूपतोऽसकृत्साम्यं, उत्तरार्द्धे प-क्षयोः । समैतानि पद्यानि ।

न करुणा प्रभवत्यपि वासवे

न वितथा परिहासकथास्वपि ।

न च सपद्मजनेष्वपि तेन वा-

गपरुषा परुषाक्षरमीरिता ॥

अत्र द्वितीयपादे एकस्य थकारस्य सकृदावृत्तिः । यथा वा,

यदवोचत वीक्ष्य भानिनी

परितः स्नेहमयेन चक्षुषा ।

अपि वागधिपस्य दुर्वचं
वचनन्तद्विदधीत विस्मयम् ॥

अत्र प्रथमे पादे एकस्य वकारस्य सकृदावृत्तिः । यथा वा,
व्याधूतचूतपुष्पाणामामोदभरमौखराः ।
अमी मधुकराः कामं कलं गुञ्जन्ति भूरिशः ॥

ममेदम् । अत्र प्रथमपादे एकस्य तकारस्य सकृदावृत्तिः ।
किञ्च अत्रैव द्वितीयपादादावेकस्य रेफस्यासकृत् । यथा वा,
अस्त्रज्वालावलीदप्रतिबलजलधेरन्तरौर्व्यायमाणे
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन् मम पितरि गुरौ सर्व्वधन्वीश्वराणाम् ।
कर्णालं सन्धमेण व्रज कृप, समरं मुञ्च हार्दिक्य, शंकां
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः ॥

अत्र प्रथमे पादे लकारस्य, द्वितीये रेफस्य, तृतीये ककारस्य,
चतुर्थे तकारस्यासकृदावृत्तिः । प्रसङ्गावृत्तिं विभजते ।

मधुरवर्णा वृत्तिरुपनागरिका ॥ ११

माधुर्य्यव्यञ्जकवर्णघटिता या वृत्तिः रचनाविशेषः, सेयमुप
नागरिकोच्यते । मधुरावर्णा यथा,

मूर्द्धन्तवर्णसंयुक्ता वर्गाष्टड्वैर्विना ।
लघुर्णकारो रेफश्च त इमे मधुरा मताः ॥

माधुर्य्यव्यञ्जकत्वान्मधुराः । उदाहरणम्,
तरङ्गभङ्गिसङ्घाततुङ्गा सागरसङ्घता ।
गङ्गा मङ्गलमादध्यात् पञ्चाङ्गप्रणताऽनिशम् ॥
इदं मम ।

परुषैः परुषा ॥ १२

परुषवर्णैर्घटिता वृत्तिः परुषेतुच्यते । पुरुषा वर्णा यथा—

आद्यैर्द्वितीयास्तुत्याश्च तृतीयैः रेण तुल्यकैः ।

युक्ताः टादिः शष्पौ वर्णा परुषाः परिकीर्त्तिताः ॥

वर्गस्य प्रथमवर्णयुक्ता द्वितीयवर्णाः, तृतीययुक्ताश्चतुर्थाः, रेफेण तुल्येन वर्णेन च युक्ताः सर्व्वे, ट ठ ड ढाः, शष्पौ, चेत्यमी वर्णाञ्जीजोव्यञ्जकत्वात् परुषा इत्युच्यन्ते । उदाहरणम्

मूर्द्धासुहृत्तल्लताविरलगललद्रक्तसंसक्तधारा-

धौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमित्यग्रामहिन्नाम् ।

कौलासोक्तासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोक्तर्षिर्दण्डुराणां

दोषाणां चेषां किमेतत् फलमिह नगरीरक्षणे यत् प्रयासः ॥

परैः कोमला ॥ १३

मधुरपरुषभिन्नैर्वर्णैर्घटिता वृत्तिः कोमलेत्युच्यते । इयमेव ग्राम्येतिशे । उदाहरणम् ।

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूरएव किं कमलेः ।

अलमलमालि, मृणालैरिति वदति दिवातिशं बाला ॥

ताएव वैदर्भीगौडीपाञ्चालगौरीतयः ॥ १४

उपनागरिका वैदर्भी रीतिः । परुषा गौडी । कोमला पाञ्चाली । वैदर्भीपाञ्चालीसंकीर्णा लाटीति केचित् । रुद्र-
टस्वनुप्रासस्य वृत्तिभेदानिवमाचष्टे,

“मधुरा प्रौढा परुषा ललिता भद्रेति वृत्तयः पञ्च ।

वर्णानां नानात्वादस्येति यथार्थनामफलाः ॥”

तत्र, मधुरा व्याख्यातैव । विशेषस्तु तन्मते लकारसंयुक्तो-
लकारोऽपि मधुरायां प्रयुज्यते । अन्तःप्रवर्णान् टवर्गञ्च विहाय
उपरि रेफसंयुक्ताः कादयोवर्गप्रवर्णाः, तथा यकारणकारौ, ककार-
पकाराभ्यामुपरि युक्तस्तकारश्चेत्यमी वर्णाः प्रौढाः । तदुघटिता
वृत्तिः प्रौढेत्युच्यते । एवं परत्र । उपरि सर्वैर्वर्णैर्युक्तः सकार-
उपर्यधश्च रेफसंयुक्ताः सर्वे वर्णाः, उपर्यधो वा रेफसंयुक्तो-
हकारश्चेत्यमी वर्णाः परुषाः । लघवो घकारधकारभकाराः,
वर्णान्तरासंयुक्तो लकारश्चेत्यमी वर्णा ललिताः । शिष्टा वर्णा-
भद्राः । भोजदेवस्तु द्वादशविधां वृत्तिमाह । तद्यथा,

कार्णाटी कौन्तली कौङ्की कौङ्कणी वाणवासिका ।

द्राविडी माथुरी मात्सी मागधी ताम्रलिमिका ।

औण्डी पौण्डीति विद्वद्भिः सा द्वादशविधेयते ॥

तत्र,

कवर्गानुप्रासवती कार्णाटी परिकोर्त्तिता ।

चवर्गात् कौन्तली ज्ञेया कौङ्की वृत्तिष्टवर्गतः ॥

कौङ्कणी तु तवर्गात् स्यात् पवर्गाद् वाणवासिका ।

अन्तस्थेभ्यो द्राविडी स्यादुष्मभ्यो माथुरी मता ।

मात्सी तु द्वित्रिवर्गेभ्यः, कथ्यते ताम्रलिमिका ।

मूर्द्ध्नि वर्गान्तरसंयुक्तैर्वर्गप्रवर्णैर्विनिर्मिता ॥

सरूपसंयुक्तवर्णैर्ग्रथितौण्डी प्रकीर्त्तिता ।

विरूपसंयुक्तवर्णैर्वृत्तिः पौण्डी विरच्यते ॥

चवर्गात्, चवर्गानुप्रासात् । एवं परत्र । उदाहरणानि तु
ग्रन्थगौरवभयात् स्वयमनायासेनोहितुं शक्यन्ते इत्यतश्च न
प्रदर्शितानि ।

भिन्नार्थानामनर्थकानामर्थवदनर्थकानां वा
तथैवावृत्तिर्यमकम् ॥ १५

स्वरव्यञ्जनसमुदायरूपस्य वर्णसमुदायस्य तेनैव क्रमेणावृत्ति-
र्यमकम् । आवर्त्यमानयोर्वर्णसमुदाययोः कचिद्विन्नार्थत्वं, कचि-
दनर्थकत्वं, कचिदेकसगार्थवत्त्वमपरसगानर्थकत्वम् । उदाहरणम् ।

नवपलाशपलाशवनं पुरः

स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

सृदुलतान्तलतान्तमलीकयत्

स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥

अत्र पलाशपलाशेत्यत्र सुरभिं सुरभिमित्यत्र च द्वयोर्भिन्ना-
र्थत्वं, रभिंसु रभिंसु इत्यत्र द्वयोरनर्थकत्वं, परागपरागेत्यत्र पूर्व-
स्यार्थवत्त्वमुत्तरस्यानर्थकत्वं, लतान्तलतान्तेत्यत्र तु तद्वैपरीत्यम् ।
तच्चैतदयमकं प्रभूततमभेदं न त्वेकान्तमधुरमिति लक्षणतस्तद्भेदा-
न निरूपिताः । उदाहरणतस्तु कतिचित् प्रदर्शयन्ते ।

चक्रन्दहतारं चक्रन्दहतारम् ।

खड्गेन तवाजौ राजन्नरिनारी ॥

अत्र प्रथमपादस्य द्वितीयपादे यमनाम्बुखयमकम् ।

सन्नारीभरणोमायमाराध्य विधुशेखरम् ।

सन्नारीभरणोऽमायस्ततस्त्वं पृथिवीं जय ॥

प्रथमपादस्य तृतीयपादे यमनात् सन्दंशयमकमिदम् ।

सुदारताडोसमराजिराजितः
 प्रवृद्धतेजाः प्रथमो महीभृताम् ।
 भवान् विभर्त्तीह नगस्य मेदिनी-
 सुदारताडीसमराजिराजितः ॥

प्रथमपादस्य चतुर्थपादे यमनादावृत्तियमकमेतत् । द्वितीय-
 पादस्य तृतीये चतुर्थे चावृत्तौ यथाक्रमं गर्भयमकं सन्दृष्ट-
 यमकं चोच्यते । क्रमेणोदाहरणम् ।

योराज्यमासाद्य भवत्यचिन्तः
 समुद्रतारम्भवतः सदैव ।
 समुद्रतारम्भवतः सदैव
 प्रमाणमारभ्य पथस्युदास्ते ॥
 वहति यः परितः कनकस्थलीः
 स हरितालसमाननवांशुकः ।
 अचल एष भवानिव राजते
 स हरितालसमाननवांशुकः ॥

तृतीयपादस्य चतुर्थपादे यमने पुच्छयमकमित्युच्यते । यथा,
 उत्तुङ्गमातङ्गकुलाकुले यो-
 व्यजेष्ट शत्रून् समरे सदैव ।
 स सारमानी यमहारिचक्रं
 ससारमानीयमहारिचक्रम् ॥

प्रथमस्य द्वितीये, तृतीयस्य चतुर्थे यमने युग्मयमकम् । यथा,
 विनायमेनो नयतासुखादिना
 विना यमेनीनयतासुखादिना ।

महाजनोऽदीयत मानसादरं
महाजनोदीयतमानसादरम् ॥

प्रथमस्य चतुर्थे, द्वितीयस्य तृतीये च यमने परिवृत्ति-
यमकम् । यथा,

मुदारतासौ रमणीयतायां
स्मरस्यदोलं कुरुते न वोढा ।
स्मरस्यदोऽलंकुरुतेऽनवोढा
मुदारतासौ रमणीयतायाम् ॥

प्रथमस्य द्वितीयादिपादत्रयेषु यमने पंक्तियमकम् । यथा

सभाजनेनोपरि पूरितासौ
सभा जनेनोपरिपूरितासौ ।
सभा जने नोऽपरिपूरितासौ
सभाजने नोपरिपूरितासौ ॥

अर्धावृत्तिः समुद्रकयमकं, श्लोकावृत्तिर्महायमकम् । क्रमे-
णोदाहरणम् ।

नमाम लोकोविदमानवेन
महीनचारित्रमुदारधीरम् ।
न मामलोऽकोविदमामवेन
मही न चारित्रमुदारधीरम् ।

स त्वारं भवतोऽवश्यमवलं विततारवम् ।
सर्व्वदा रणमानैषीदवानलसमस्थितः ॥
सत्वारभरतो ब्रह्ममवलम्बिततारवम् ।
सर्व्वदारणमानैषी दवानलसमस्थितः ॥

एवं, एकैकं पादं द्विधा त्रिधा चतुर्धा वा विभज्य प्रथमादि-
द्वितीयादावनियमेन च यथेच्छं यमनात् प्रभूततरा भेदा भवन्ति ।
दिज्ञात्रमुदाक्रियते ।

उच्चारणज्ञोऽथ गिरां दधान-
मुच्चारणत्पक्षिगणास्तटीस्तम् ।
उत्कन्धरं द्रष्टुमवेक्ष्य शौरिम्
उत्कन्धरं दारुकद्वत्युवाच ॥

एवं,

धूमाकरं दधति पुरः सौवर्णे
वर्णेनाग्नेः सदृशि तटे पश्यामी ।
श्यामीभूताः कुसुमसमूहेऽलीनां
लीनामालीमिह तरवोविभ्राणाः ॥

इत्येवमादिभिर्बहुप्रकारैर्वैचित्र्यैरयमलंकारो बोद्धव्यः ।

उलथोरैकमिच्छन्ति यमकादौ विचक्षणाः ।
तथैव रलयोस्तद्वत् शषयोर्व्वययोर्णनोः ।
सविन्दुकाविन्दुकयोः सविसर्गाविसर्गयोः ।
अग्रतः स्थितयोरेव परयोरिति निर्णयः ॥

विचित्रोवर्णाविन्यासश्चित्रम् ॥ १६

वर्णविन्यासस्य वैचित्र्याच्च वर्णानां पद्माद्याकाररहेतुतया
निरोधत्वादिना च । चित्रमलंकारः । पद्माद्याकाररहेतुतया
तावत् ।

भासते प्रतिभासार रसा भाताहता विभा ।

भावितात्मा शुभा वादे देवाभा वत ते सभा ॥

एषोऽष्टदलपद्मबन्धः । दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां श्लिष्ट-
वर्णः । विदिग्दलेषु त्वन्यथा । कर्णिकाक्षरन्तु श्लिष्टमेव । एव-
मन्यत्रापुनरुक्तम् ।

काम कामसम श्रीमन्मम कामदमन्मम ।

भीमङ्गामतमस्तोम हे महामहिमद्रुम ॥

षोडशदलपद्मबन्धोऽयम् ।

कमला कमलालम्बाऽऽस्वमला विमलालका ।

भामला बहुलानन्दा यमला बहुलानना ॥

(सुरजबन्धः)

मनोभवान्तको देवो भवन्तम्परिरक्षतु ।

महाभयान्तकत् देयात् भवान्तररिसंक्षयम् ॥

(गोमूत्रिकाबन्धः)

कमलामलकान्ताभ लाभ भारततारक ।

मन्ता भव महेशस्थालिकावज्ञातु ते पुरी ॥

(मुक्तरबन्धः)

मनोरम मणिग्राम मर्त्यस्तोममवक्षम ।

महाराम मही भीम मत्तभाममहन्मम ॥

(पट्टिशबन्धः)

भमैतत् पद्यपञ्चकम् ।

भारारिशङ्करामेभमुखैरासाररंहसा ।

सारारब्धस्तवा नित्यं तदर्त्तिहरणक्षमा ॥

माता नतानां सङ्घट्टः श्रियां बाधितसंभ्रमा ।

मान्याऽथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमाऽऽदिमा ॥

(खड्गबन्धः)

मत्वा च न्द्रमसा यशोऽतिविमलं ते लोकका न्तं न हे

सर्वं न्द्रं ध्रियतेऽङ्ग एव विधिना दत्तः क्षमे श प्रभो ।

तस्मात् का मसमापदं कविगिरां त्वं राजध र्मा श्रय

यन्मौकां मम भासतेऽत्र तदिदं हेतुं विभो चिन्तय ॥

(चक्रबन्धः)

राकापताविव भवत्यरसा विसारा

रासा विसारधरणीवमताममारा ।

रामामतामरगणरसमाचदारा

रादाच्च मास रिपुपल्लवितापकारा ॥

(शकटबन्धः)

ममेतौ श्लोकौ । एवमन्येऽप्युहनीयाः । निरौष्ठत्वादिना
खल्वपि ।

दधानैर्धनसादृश्यं लसदायसदंशनैः ।

तत्र काञ्चनसच्छाया ससृजे तैः शराशनिः ॥

(निरौष्ठम्)

निपीडनादिव मिथो दामतोयमनारतम् ।

वपुषामदयापातादिभानामभितोऽगलत् ॥

(असंयुक्ताक्षरम्)

आशा मे विपुला खात चक्रं भटिति साधय ।

एषा क्विदधाफाण हे गूढ जङ्गनीरुठ ॥

(असंयुक्तापुनरुक्ताक्षरम्)

मनेदं पद्यम् ।

भूरिभिर्भारिभिर्भीरैर्भूभारैरभिरेभिरे ।
मेरीरेभिभिरभ्रामैरभीरुभिरिभैरिभाः ॥

(द्विव्यञ्जनम्)

तत ताते ततातीत तात तात तता तत ।
ततात तततेऽतात तताते तत तातिता ॥

(एकव्यञ्जनम्)

मानसार रसासार नरा पात्वपरावर ।
रवराप त्वपाराप रसा साररसा नमा ॥

(गतप्रत्यागतम्)

सारला विरसालाप माया नाल ललामभा ।
सास्तुताग नु मा पायादमा तानवरावत ॥
तव रावनता माद थापाभानुगतास्तु सा ।
भामला ललना यामा पलासार विलारसा ॥

(गतप्रत्यागताभ्यां श्लोकद्वयम्)

राजपुत्र तवारीणां जयलोभक्षयंकरी ।
पुलोमा रातु रायं वात्रभरा त्वावतु क्षत ॥

(अर्धभ्रमकम्)

रसामार रसासार सारसाक्ष क्षसारसा ।
मासातेव वते सामा रक्षवस्त्वस्वव क्षर ॥

(सर्वतोभद्रम्)

ममैते एकव्यञ्जनादयः श्लोकाः । अनर्थैव दिशा अपरेऽपि
प्रकारा उन्नेयाः ।

अन्यथोक्तस्यान्यथायोजनं वक्रोक्तिः ॥ १७

अर्थान्तरपरतयोक्तस्यार्थान्तरपरतया योजनं वक्रोक्तिरलंकारः ।

अन्यथोक्तस्यान्यथा योजनं च श्लेषेण काक्का च भवति ।

श्लेषेण यथा ।

नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि कश्चेतनो-
वामानां प्रियमादधाति हितकृन्नैवावलानां भवान् ।
युक्तं किं हितकर्त्तनं ननु बलाभावप्रसिद्धात्मनः
सामर्थ्यं भवतः पुरन्दरमतच्छेदं विधातुं कुतः ॥

अत्र योषितामित्यभिप्रायेणोक्तस्य नारीणामित्यस्य न
अरीणामिति पदभङ्गेनान्यथा योजनम् । एवं, शत्रूणामित्यभि-
प्रायेणोक्तस्य वामानामित्यस्य योषितामित्यर्थपरतया योजनम् ।
तथा, दुर्बलाभिप्रायेणोक्तस्य बलाभावप्रसिद्धात्मन इत्यस्य बला-
सुरविनाशकेन्द्रपरतया योजनमिति । काकूर्ध्वनेर्विकारः । तथा
खल्वपि ।

शल्यमपि खलदन्तः सोढुं शक्यत हालाहलदिग्धम् ।

धीरेर्न पुनरकारणकुपितखलालीकदुर्वचनम् ॥

अत्र, धीरैर्धैर्यशालिभिस्तथाविधं शल्यमपि सोढुं शक्यं खल-
दुर्वचनन्तु नेति केनचिन्निषेधार्थं प्रयुक्तो नञ्, अपरेण यदि शल्य-
मपि सोढुं शक्यं तदा खलदुर्वचनं सोढुं न शक्यमपि तु शक्य-
मेवेति काक्का विध्यर्थे योजितः । अनयोः परोक्तस्यान्यथा
योजनम् । सोक्तस्यान्यथा योजनमपि दृश्यते । यथा,

काले वारिधाराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ।

उत्कण्ठिताऽसि तरले, नहि नहि सखि, पिच्छिलः पन्थाः ॥

अत्रापतितयेति पतिं विनेत्यभिप्रायेणोक्तस्य पतनाभावेनित्य-
न्यथा योजनम् । अत्र श्लेषेण । अन्यथाऽपि दृश्यते । उदा-
हरणम् ।

इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा
मिलति का न वनस्पतिना लता ।
अभिलषस्ययि पाणिनिपीडनं
न हि घनागमरीतिरुदाहृता ॥

न चेयमपङ्कतिः । तस्या उपमानप्रतिषेधेनोपमेयस्थापन-
रूपत्वात्, इह त्वन्यथोक्तस्यान्यथायोजनकृतवैचित्रस्य स्फुटमुप-
लभ्यमानत्वात् । तदलमपूर्वापङ्कतिप्रकारकल्पनया ।

भिन्नानां शब्दानामभिन्नवदुच्चारणं श्लेषः ॥ १८

नानार्थानां शब्दानामेकमात्रार्थं प्रकरणादिसत्त्वे यत्र प्रक-
रणादिसत्त्वं तस्यैवार्थस्यभिधया बोधः अर्थान्तरस्य तु व्यञ्ज-
नया । यत्र त्वेकमात्रार्थं प्रकरणादिनियमो नास्ति, तत्र द्वयो-
रप्यर्थयोरभिधयैव बोधः, तत्रैव च श्लेषोऽलङ्कार इति वस्तु-
गतिः ।

तत्रार्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शने यावन्तोऽर्थास्तवन्त एव
शब्दा भवन्ति । तथाचार्थद्वयप्रतीतिस्थले अर्थभेदात् एकाकारौ
द्वौ शब्दाववश्यं वक्तव्यौ । उच्चारणन्तु तयोरिकेनैव प्रयत्नेन भव-
तीति तयोर्भेदो नोपलभ्यते । तथाचार्थभेदेन भाषाभेदेन वा
भिन्नानामपि शब्दानामभिन्नवदुच्चारणं यत् युगपत् क्रियते,
स श्लेषोनामालङ्कारः । यद्यप्यर्थभेदे क्वचित् क्वचित् समसादे-

भेदेन स्वरभेदादभिन्नवदुच्चारणं न सम्भवति, तथापि काव्यमार्गे स्वरौ न गण्यते इति नयमाश्रित्येदमुक्तमिति बोधम् ।

वर्णपदप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनलिङ्ग- भाषाभेदादष्टविधः ॥ १६

सोऽयं श्लेषः वर्णादिभेदादष्टविधो भवति । क्रमेणोदाहर-
णम् ।

अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालं परिजनी-
विशीर्णाङ्गो भृङ्गो वसु च वृष एकोबहुवयाः ।
अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वाभरणगुरो-
र्विधौ वक्त्रे मूर्द्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी ॥

अत्र विधाविति विधुविधिशब्दयोरुकारेकारयोर्वर्णयोः सप्त-
म्येकवचने औकाररूपत्वाद्दर्शकश्लेषः ।

पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम् ॥

अत्र पृथूनि कार्त्तस्वरस्य पात्राणि यत्रेति पृथुकानामार्त्त-
स्वरस्य पात्रमिति चार्थभेदे विभक्तिसमासयोरपि भिन्नत्वात् पद-
श्लेषोऽयम् ।

आत्मनश्च परेषां च प्रतापस्तव कीर्त्तिनुत् ।
भयकङ्कषते बाहुर्द्विषाञ्च सुहृदां च ते ॥

कीर्त्तिनुदित्यत्र नौतिनुदत्योर्भयकङ्कदित्यत्र करोतिक्कन्त्योश्च
क्विपि तुल्यं रूपमिति प्रकृतिश्लेषोऽयम् ।

रजनिरमणमौलिः पादपद्मावलोक-
क्षणसमयपराप्तापूर्वसम्पत्सहस्रम् ।
प्रमथनिवहमधेय जातुचित् त्वत्प्रसादा-
दहमुचितरुतिः स्यान्नन्दिता सा तथा मे ॥

अत्र नन्दितेति ळण्तलोः श्लेषात् प्रत्ययश्लेषोऽयम् । विभक्ति-
श्लेषो द्विविधः ; एकजातीयविभक्तिश्लेषो भिन्नजातीयविभक्ति-
श्लेषश्च । तत्राद्यो यथोदाहृते अहमुचितरुचिः स्यान्नन्दितेत्यत्र
सगां सगादित्युत्तमपुरुषप्रथमपुरुषैकवचनयोः श्लेषः । यथा वा,

त्वमेव धातुः पूर्वोऽसि त्वमेव प्रत्ययः परः ।

अनाख्यातं न ते किञ्चित् नाथ, केनोपमीयसे ॥

अत्र धातुरिति षष्ठीप्रथमयोः श्लेषः । द्वितीयः खल्वपि ।

सर्व्वस्वं हर सर्व्वस्य त्वं भवच्छेदतत्पुः ।

नयोपकारसांमुख्यमायासि तनुवर्त्तनम् ॥

अत्र हर इति पक्षे शिवसंबोधनमिति सुप् । पक्षे च
हृधातोस्तिङ् इति भिन्नजातीयविभक्तिश्लेषोऽयम् । एवं
भवेत्यादावपि ।

भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिणी नीलोत्पलस्यङ्घ्रिनी

धरानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीतिहितप्राप्तये ।

लावण्यैकमहानिधीरसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती

युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्व्या हरेः ॥

अत्र प्रणयिणी इत्यादौ सर्व्वत्र सुबुद्धिवचनैकवचनयोः,
कुरुतामित्यत्र तिङ्बुद्धिवचनैकवचनयोश्च श्लेषः । एष लिङ्ग-
श्लेषोऽपि । प्रणयिणी इत्यादौ नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोरैकरूप्यात् ।

भाषाश्लेषो द्विविधः ; भाषाभेदेन भिन्नस्वरूपैः पदैरनेकार्था-
भिधानम् । भाषाभेदेऽप्यभिन्नस्वरूपैः शब्दैरेकार्थाभिधानञ्च ।
आद्योयथा ।

महदेसुरसन्धश्चे तमवसमासङ्गमागमा हरणे ।

हरवहुसरणं तं चित्तमोहमवसरउमे सहसा ॥

अत्र संस्कृतप्राकृतयोः श्लेष इति केचित् । संस्कृतमहा-
राष्ट्रयोरित्यपरे । द्वितीयः खल्वपि ।

समरे भीमारम्भं विमलासु कलासु सुन्दरं सरसम् ।

सारं सभासु शूरिं तमहं सुरगुरुसमं वन्दे ॥

अयमेकत्रार्थे संस्कृतप्राकृतयोः श्लेषः ।

भूयश्च सभङ्गाभङ्गभेदात् द्विविधः ॥ २०

पुनरपि श्लेषो द्विविधः सभङ्गश्लेषोऽभङ्गश्लेषश्च । उदा-
हरणम् ।

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो-

यश्चोहत्तभुजङ्गहारवल्लयो गङ्गां च योऽधारयत् ।

यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति सुत्यं च नामामराः

पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्व्वदोमाधवः ॥

अत्र ध्वस्तमनोभवेनेत्यादौ सभङ्गः, अन्धकक्षयेत्यादावभङ्गः
श्लेषः । यथा वा,

योऽसक्तत् परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः ।

शतकोटिदतां बिभ्रद्विवुधेन्दः स राजते ॥

सप्तमः परिच्छेदः ।

(अर्थावधारनिरूपणम्)

साधर्म्यमुपमा ॥ १

उपमानोपमेययोरेव साधर्म्यं वैचित्र्यवन्न कार्यकारणयोरित्यु-
पमानोपमेययोरेव समानधर्माभिसम्बन्ध उपमा । विभजते ।

श्रौत्यार्थ्याक्षिप्ता च ॥ २

सैयमुपमा श्रौती आर्थी आक्षिप्ता चेति त्रिविधा ।

श्रौतीवादेरार्थी तुल्यादेराक्षिप्ता परा ॥ ३

इवादिशब्दानामुपादाने श्रौती । तुल्यादिशब्दानामुपादाने
आर्थी । द्वयोरभावे त्वाक्षिप्ता । इव वा यथादिशब्दानां
साधर्म्यबोधकत्वात् साधर्म्यस्य चोपमारूपत्वात् तेषाञ्च औचि-
तेनोपमानानन्तरस्थानत्वात् तत्सङ्गावे उपमानोपमेयसाधर्म्याणां
स्फुटमवगतेः श्रौती भवतु उपमा । तुल्यसदृशसमानादिशब्दा-
नान्तु साधर्म्यवदसुबोधकत्वात् नास्ति साक्षादुपमाबोधकत्वम् ।
उपमानमुपमेयश्च द्वयमपि भवति साधर्म्यवदस्त्विति तुल्यादिपद-
सङ्गावे इदमुपमानमिदमुपमेयमिदं साधर्म्यमिति च न द्रागिव
स्फुटतया प्रतीयते, अपित्वर्थानुसन्धानवशादेव तदवगतिरित्या-

र्थेव भवतुपमा । तथाहि, कमलेन तुल्यं सुखमितुपमेयएव,
सुखेन तुल्यं कमलमितुपमानएव, कमलं सुखञ्च तुल्य-
मित्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विश्रान्तिरुपलभ्यते । तदेवं
साधर्म्यबोधकसङ्गावे श्रौती धर्मबोधकसङ्गावे आर्थी । यच्च तु
साधर्म्यबोधकमिवादिपदं धर्मबोधकं तुल्यादिपदञ्च नोपादीयते
भवति चोपमाप्रतीतिः, तत्रोपमा आच्छिप्तेतुच्यते । क्रमेणोदा-
हरणम् ।

क्रामन्तः क्षतकीमलाङ्गुलिगलद्रुतैः सदर्भाः स्थलीः
पादैः पातितयावकैरिव पतद्वाष्पाभ्युधौताननाः ।
भीता भर्तृकरावलम्बितकरास्वच्छद्वनार्योऽधुना
दावाग्निं परितो भ्रमन्ति पुनरपुन्यद्विवाहाइव ॥

यथा वा,

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुञ्चति ।
प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥
अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः ।
सुरतरुसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वरो न कस्य ॥
मन्यायस्तार्णवाभःप्लुतिकुहरक्षलश्वन्दरध्वानधीरः
कोणाघातेषु गर्ज्ज्वललयधनघटाऽन्योन्यसंघट्टचण्डः ।
क्षणाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखोदुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥

अत्रेवादितुल्यादिपदविरहादुपमाप्रतीतिश्चाच्छिप्तैवोपमा । यथा वा,

राकानिशाकरो योषिभ्युखेन मधुगन्धिना ।

विजितोलज्जितः सूरमण्डलायाभिधावति ॥

इदं मम । अथेदानीं प्रकारान्तरेणोपमाभेदमाह ।

पूर्णा लुप्ता च ॥ ४

उपमा इतीव ।

समस्तोपादाने पूर्णा विपरीता लुप्ता ॥ ५

उपमानं उपमेयं साधारणोधर्मः उपमाबोधकपदमित्येतान्य-
पमायामपेक्षितानि । एतेषां सर्वेषामुपादाने पूर्णा भवत्युपमा ।
एतेषामेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वाऽनुपादाने लुप्ते तु गच्छते । क्रमेणो-
दाहरणम् ।

अत्यायतैर्नियमकारिभिरुद्धतानां

दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।

शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो-

लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनं बभार ॥

अत्रोपमानं भुजाः उपमेयमुपायाः साधारणधर्मो भुवन-
भरणमुपमाबोधकमिवपदञ्चोपात्तम् । अत्र पूर्णा तावत् श्रौत्यार्थी-
भेदात् द्विविधा सती समासगता वाक्यगता तद्धितगता चेति
प्रत्येकं त्रिविधा भवन्ती षड्भेदाजायते । तत्रेवेन समासोविभक्त्य-
लोप इति वार्त्तिकानुसारान्तु समासगतेयति प्राञ्चः । परमेवं-
विधविभागे वैचित्र्यविशेषाप्रतीतेर्नैष विभाग इहादृतः । लुप्ता
तावदनेकधा भिद्यते । तत्र धर्मलोपे यथा,

धन्यस्थानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।

करणीयं वचसेतः, सत्यं तस्मान्मृतं यथा ॥

अत्रामृतस्य वचसश्च साधारणोधर्मोमधुरत्वं नोपात्तम् ।
उपमानलोपे यथा,

सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसकाव्यस्य ।

दृश्यतेऽथ निश्चयते सदृशमंशांशमात्रेण ॥

अत्रास्मद्दर्शनश्रवणाविषयत्वेन दुर्लभतया उत्कृष्टगुणमश्रद्ध-
गोचरः किञ्चिदुपमानं भविष्यतीति सादृश्यपर्यवसानादुपमान-
लोपेयमुपमेतुप्रद्योतकरः । उपमाबोधकलोपे यथा,

असितभुजगभीषणासिपत्नी-

रुहरुहिकाहितचित्ततूर्णचारः ।

पुलकिततनुरुत्कपोलकान्तिः

प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासोत् ॥

यत्र वृत्तौ गतार्थतया उपमाबोधकं पदं न प्रयुज्यते, तत्रैवायं
भेदः । आक्षिप्तोपमायां तु नैतदित्यनयोर्भेदः । साधारणधर्मा-
पमाबोधकयोर्लोपे यथा,

सविता विधवति विधुरपि

सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।

यामिनयन्ति दिनानि च

सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥

उपमानसाधारणधर्मायोर्लोपे यथा,

टुण्डुनायमानोमरिष्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि ।

मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर, भ्रमन्नपि न प्राप्स्यसि ॥

उपमाबोधकोपमेययोर्लोपे यथा,

अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।

कृपाणोदग्रदोर्दण्डः ससहस्रायुधीयति ॥

अथ ससहस्रायुधमिवात्मानमाचरतीतुप्रमेयभूत आत्मा

वृत्तौ गतार्थत्वात् नोपास्तः । उपमानसाधारणधर्मापिमाबोध-
कानामनुपादाने यथा,

तरुणिमनि कृतावलीकना
ललितविलासविलब्धविग्रहा ।
अरशरविसराचितान्तरा
मृगनयना हरति मुनेर्गमनः ॥

अत्र यदि मृगशब्देन लक्षणया तन्नयने विवक्ष्यते, तदा
नेदमुदाहरणम् । मृगपदस्यैवोपमानबोधकस्य सत्त्वप्रसङ्गात् ।
यदा तु मृगस्य नयने इव चञ्चले नयने यस्या इत्यर्थो विवक्ष्यते,
तदा सप्तम्युपमानेत्यादिना उपमानवाचिमृगनयनेति पूर्वपदे
उत्तरपदभूतस्य नयनशब्दस्य लोपे उपमेयभूतस्य नयनमात्र-
स्योपादानात् इदमुदाहरणमिति काव्यप्रदीपः ।

एकस्य बहुपमानसम्बन्धे मालोपमा ॥ ६

एकस्योपमेयस्य बहुपमानसम्बन्धे मालोपमा । साधारण-
धर्मस्य भेदाभेदाभ्यां इयं द्विविधा । क्रमेणोदाहरणम् ।

“ज्योत्स्नेव हृदयानन्दः सुरेव मदकारणम् ।

प्रभुतेव समाकृष्टलोका कवयितुः कृतिः ॥”

यथा वा,

कलेव चन्द्रस्य कलङ्कमुक्ता
मुक्तावलीवीरुगुणप्रपञ्चा ।
जगत्त्रयसराभिमतं ददामा
महेश्वरी कल्पलतेव सेव्या ॥

साधारणधर्मस्यभेदे खल्वपि ।

वारिजनेव सरसी शशिनेव निशीथिनी ।
 यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा ॥
 यथा वा, मम चन्द्रवंशे महाकाव्ये ।
 मृगाधिराजस्य मृगैरिवान्यै-
 स्तमोपहृष्टैव समन्तमोभिः ।
 न विग्रहस्तस्य बभूव राज्ञो-
 द्रुतैः प्रभावात् किल राजलोकैः ॥

रशनोपमा यथोर्ध्वमुपमेयस्योपमानता चेत् ॥ ७

पूर्वपूर्वसरोपमेयसरोत्तरोत्तरमुपमानता चेत्, रशनोपमा
 नामाऽलङ्कारः । यथा,
 चन्द्रायते शुक्लरुचाऽपि हंसो-
 हंसायते चारुगतेन कान्ता ।
 कान्तायते स्पर्शमुखेन वारि
 वारीयते स्वच्छतया विहायः ॥

एतेनापरे व्याख्याताः ॥ ८

एतेनोपमाभेदनिरूपणेनापरेऽप्युपमाभेदा व्याख्याता वेदि-
 तव्याः । तेषामप्युक्तभेदानतिक्रमात् वैचित्र्यविशेषानावहत्वाच्च ।
 तत्र, बालव्युत्पत्त्यर्थं दण्ड्याचार्य्यप्रदर्शिताः कतिचिन्नेदा यथावदे-
 वेह प्रदर्श्यन्ते ।

अश्वोरुहमिवाताम्रं मुग्धे करतलं तव ।
 इति धर्मोपमा साक्षात्तुल्यधर्मप्रदर्शनात् ॥

राजीवमिव ते बह्नां नेत्रे नीलोत्पले इव ।
 इयं प्रतीयमानैकधर्मा वस्तूपमैव सा ॥
 तवाननमिवोन्मिद्रमरविन्दमभूदिति ।
 सा प्रसिद्धविपर्यासाद्विपर्यासोपमेष्यते ॥

सोऽयं प्रकारः प्रतीपाख्योऽलङ्कार इति नव्या मन्यन्ते ।

तवाननमिवाभोजमभोजमिव ते मुखम् ॥
 इत्यन्योन्योपमा सेयमन्योन्योत्कर्षशंसिनी ॥

अयमपि प्रकार उपमेयोपमानामकोऽपर एवालङ्कार इति
 नव्याः ।

त्वन्मुखं कमलेनैव तुल्यं नान्येन केनचित् ।
 इत्यन्यसाम्यव्यावृत्तेरियं सा नियमोपमा ॥
 पद्मं तावत्तवान्वेति मुखमन्यच्च तादृशम् ।
 अस्ति चेदसु तत्कारीत्यसावनियमोपमा ॥
 समुच्चयोपमाऽप्यस्ति न कान्तैरिव मुखं तव ।
 ह्लादनाख्येन चान्वेति कर्मणेन्दुमितीदृशी ॥
 त्वय्येव त्वन्मुखं दृष्टं दृश्यते दिवि चन्द्रमाः ।
 इयत्येव भिदा नान्येत्यसावतिशयोपमा ।

प्रकारोऽयं नव्यानां व्यतिरेकप्रभेदेऽन्तर्भवति ।

मध्येवास्या मुखश्रीरित्यलमिन्दो, विकल्पनैः ।
 पद्मेऽपि सा यदस्येवेत्यसावुत्प्रेक्षितोपमा ॥
 यदि किञ्चिद्भवेत् पद्मं सुभ्रु विभ्रान्तलोचनम् ।
 तत्ते मुखश्रियं धत्तामित्यसावहुतोपमा ॥

अयञ्च प्रकारोऽतिशयोक्तिमधेय परिगणितो नव्यैः ।

शशीत्युत्प्रेष्य तन्वाङ्गि, त्वन्मुखं त्वन्मुखाशया ।

इन्दुमध्यनुधावामीत्येषा मोहोपमा स्मृता ॥

प्रकारोऽयं नव्यनये भ्रान्तिमदलङ्कारप्रभेदो बोधव्यः ।

किं पद्ममन्तर्भांतालि किन्ते लीलेक्षणं सुखम् ।

मम दोलायते चिन्तमितीयं संशयोपमा ॥

अयमेव संगयालङ्कार इति नव्याः ।

न पद्मसेन्दुनिर्ग्राह्यसेन्दुलज्जाकरी द्युतिः ।

अतस्तन्मुखमेवेदमित्यसौ निर्णयोपमा ॥

इमञ्च प्रकारं निश्चयाख्यमलङ्कारान्तरमाहुराधुनिकाः ।

शिशिरांशुप्रतिस्पर्धि श्रीमत् सुरभिगन्धि च ।

अभ्योजमिव ते वक्तामिति श्लेषोपमा स्मृता ॥

सरूपशब्दवाच्यत्वात् सा समानोपमा यथा ।

बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ॥

यद्यप्यनयोर्भेदयोः प्राय एकरूपतैवेत्येकेनापरस्य गतार्थत्वं,
तथापि कथञ्चिद्भेदमुररीकृत्य शिथ्यबुद्धिवैशद्याय प्रकारभेदो व्युत्-
पादित इति मन्तव्यम् ।

पद्मं बहुरजस्रन्दः क्षयी ताभ्यां तद्वाननम् ।

समानमपि सोत्सेकमिति निन्दोपमा स्मृता ॥

प्रकारोऽयं नव्यनये व्यतिरेकप्रभेदएव पर्यपस्यति ।

अङ्गणोऽपुग्नवः पद्मस्रन्दः शम्भुशिरोधृतः ।

तौ तुल्यौ त्वन्मुखेनेति सा प्रशंसोपमोच्यते ॥

पद्मेन त्वन्मुखं तुल्यमित्याचिख्यासु मे मनः ।

स गुणो वाऽसु दोषोवेत्याचिख्यासोपमा विदुः ॥

चन्द्रनोदकचन्द्रांश्चन्द्रकान्तादिशीतलः ।
 स्पर्शस्तवेत्यतिशयं बोधयन्ती बहूपमा ॥
 चन्द्रविम्बादिवोत्कीर्णं पद्मगर्भादिवोद्धृतम् ।
 तव तन्वङ्गि, वदनमित्यसौ विक्रियोपमा ॥
 वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते ।
 एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥
 त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति ।
 भ्रमद्भृङ्गमिवालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥
 नलिन्या इव तन्वङ्ग्यास्तस्याः पद्ममिवाननम् ।
 मया मधुव्रतेनेव पायं पायमरस्यत ॥
 अधिकेन समीकृत्य हीनमेकक्रियाविधौ ।
 यद्ब्रुवन्ति स्मृता सेयं तुल्ययोगोपमा, यथा ॥
 दिवोजागर्त्तिं रक्षायै पुलोमारिर्भुवोभवान् ।
 असुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपाः ॥
 कान्था चन्द्रमसन्धान्ना सूर्यं धैर्येण चार्णवम् ।
 राजन्ननुकरोषीति सैषा हेतूपमा मता ॥”

एवं रूपकभेदा अपि यथारुच्यवमतोहनीयाः । तत्रैकदेश-
 विवर्त्तिन्युपमा यथा,

नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।

पदे पदे विभान्तिस्म लावण्यैरिव वारिभिः ॥

अत्रोत्पलादीनां नेत्रादिसादृश्यं साक्षादुपात्तं सरःश्रीणा-
 मङ्गनासादृश्यमर्थादवसीयते इत्येकदेशे विशेषेण वर्त्तनादेकदेश-
 विवर्त्तिनीयमुपमा ।

वामनेन तु लौकिकी कल्पिता चेतुरपमायाः द्वौ भेदौ प्रधानतः प्रदर्शितौ । तच्च धर्मलेशात् लोकप्रसिद्धयोरुपमानोपमेययोः साम्यं लौकिक्युपमा । यथा कमलमिव सुखमित्यादौ । अत्र हि कमलसुपमानं सुखसुपमेयमिति लोकप्रसिद्धयोरेवोपमानोपमेययोः साम्यसुपमायां परिगृह्यते । सत्यपि केनचिद्धर्मलेशेन कुसुदादीनां सुखस्य साम्ये न तयोरुपमानोपमेयभावो लोकप्रसिद्ध इति नोपादीयते । लोके उपमानोपमेयभावस्याप्रसिद्धावपि गुणबाहुलगात् यत् कयोश्चिदुपमानोपमेयभावः कविभिः कल्प्यते, सेयं कल्पितेतु गृह्यते । यथा,

इदानीं प्रक्षाणां जरठदलविशेषचतुरः

शिखानामाबन्धः स्फुरति शुकचक्षुपुटनिभः ।

ततः स्त्रीणां हन्त क्षममधरकान्तिं तुलयितुं

समन्ताद्गन्ताति स्फुटसुभगरागं किसलयम् ॥

यथा वा,

उद्गर्भहृणरमणीरमणोपमर्द्ध-

भुज्जोन्नतिस्तननिवेशनिभं हिमांशोः ।

विम्बं कठोरविसकान्तिकङ्कारगौरै-

र्विष्णोः पदं प्रथममग्रकरैर्व्यनक्ति ॥

एवं,

अभिनवकुशसूचीस्रद्धिं कर्णे शिरीषम् ।

सद्योमुष्णितमस्तङ्गणचिबुकप्रस्रद्धिं नारङ्गकम् ॥

इत्यादयोऽपुन दाहार्थाः । केचित्तु वैधर्म्यवतीमप्युपमामाहुः ।

ततोदाहारणम् ।

प्रहितः प्रधानाय माधवा-
नहमाकारयितुं महीभृता ।
न परेषु महीजसङ्ख्या-
दपकुर्वन्ति मलिन्युचा इव ॥”

अत्रोपमानेषु मलिन्युचेषु छलापकरणमस्ति, उपमेयेषु मही-
जःसु तु तत्रास्तीति वैधर्म्यवतीयमुपमा ।

अत्र च साम्यनिर्व्याहकोधर्मः क्वचिदेकरूपः । यथा कमल-
मिव सुखं मनोज्ञमित्यादौ । अन्यच्च मनोज्ञत्वं कमलगतमन्यच्च
सुखगतमिति सत्यपि भेदे तदुभयमेकरूपमेव । क्वचिच्च भिन्नयो-
रपि धर्मयोरेकधर्मवत्तया एकरूपयोः साम्यनिर्व्याहकत्वम् ।

यथा,

भस्मापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।

तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥

अत्र हि श्मश्रूणां सरघानाञ्च क्षणवर्णतयैकरूपाणां साम्य-
निर्व्याहकत्वम् । यानि पदान्युपमाबोधकतया कवयः प्रयुज्यन्ते,
तानि पदान्याचार्यदण्डिप्रदर्शितान्येवेह प्रदर्श्यन्ते,—

इववहायथाशब्दाः समाननिभसन्निभाः ।

तुलासङ्काशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ॥

प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्वप्रत्यनीकविरोधिनिः ।

सद्वक्सद्वयसंवादिसजातीयानुवादिनः ।

प्रतिविम्बप्रतिच्छन्दसरूपसमसन्निताः ।

सलक्षणसद्व्याभसपञ्चोपमितोपमाः ॥

कल्पदेशीयदेश्यादिः प्रत्यप्रतिनिधी अपि ।
 सवर्णतुलितौ शब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः ।
 समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु ॥
 स्पर्धते जयति हेष्टि दृष्ट्यति प्रतिगर्जति ।
 विङ्ग्वयति सन्धत्ते हसतीर्षत्यसूयति ।
 तेन सार्द्धं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति ।
 तत्पदव्यां पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते ॥
 तमन्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति ।
 तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः ।

एकस्योपमानोपमेयभावोऽनन्वयः ॥ ६

सदृशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदाय एकस्मिन् वाक्ये एकस्योपमा-
 नोपमेयभावो यदुपनिबध्यते, सोऽयमुपनिबध्यमानोऽपि स्वस्योप-
 मानोपमेयभावो नान्वेतीत्यन्वयोनामाऽलङ्कारः । उदाहरणम् ।

जयत्यनादिर्भगवाननन्तः

स तावदुच्चैर्भगवानिवैकः ।

सर्गस्थितिप्रत्यवहारदक्षा-

स्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥

इदं मम । यथावा,

त्वद्विच्छेदात् कुसुमविशिखलुब्धमुग्धाङ्गनानां

चन्द्रः पूषा विषमिव मरुदयामिनी कालरात्रिः

त्वय्यायाते स पुनरधुना हन्त सीमन्तिनीनां

चन्द्रश्चन्द्रो मरुदिव मरुदयामिनी यामिनीव ॥

नायं लाटानुप्रासः, तद्वैचित्र्यापेक्षया वैचित्र्यान्तरस्याच्च
सत्त्वात् । चन्द्रः शशीव इत्यादिरीत्या शब्दभेदेनोपादानेऽपि
तस्यानपायात् । किन्त्वनौचित्यात् स एव शब्दः प्रयुज्यते ।
यदाहुः,

अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुषङ्गिकम् ।

अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकम् ॥

पर्यायेण द्वयोरुपमेयोपमा ॥ १०

द्वयोरुपमानोपमेययोर्वाक्यद्वये पर्यायेणोपमेयोपमानभाव-
उपमेयोपमा । पूर्वस्मिन् वाक्ये उपात्तयोरुपमानोपमेययोः
परस्मिन् वाक्ये उपमेयोपमानभावेनोपादानमस्थालङ्कारस्य
विषयः । उदाहरणम् ।

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला

तनुरिव विभा विभेव तनुः ।

धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी

सततं विभाति वत यस्य तव ॥

यथा वा,

गिरिरिव गजराजोऽयं

गजराज इवोच्चकैविभाति गिरिः ।

निर्भर इव मदधारा

मदधारेवास्य निर्भरः स्रवति ॥

उपमानस्याधिक्षेप उपमेयभावो वा

प्रतीपम् ॥ ११

उपमेयेनैवोपमानकार्यस्य सुनिर्वाहात् किमर्थमिदमित्युप-
मानं यदधिक्षिप्यते, यच्च प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयभावः कल्प्यते,
तदुभयं प्रतीपं नाम । अधिक्षेपस्तिरस्कारः । क्रमेणोदाहरणम् ।

लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यप्रेसरे त्यागिनां

देव, त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ।

इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं

चिन्तारत्नमदो मुधैव किममी कृष्टाः कुलच्छाभृतः ॥

यथा वा,

इन्द्रेण किं स यदि कर्णनरेन्द्रसनु-

रैरावतेन किमहो यदि तद्भिपेन्द्रः ।

दम्भोलिनाऽप्यलमलं यदि तत्प्रतापः

स्वर्गोऽप्ययं ननु मुधा यदि तत्पुरी सा ॥

द्वितीयः खल्वपि ।

शीतरश्मिरसि चन्द्रमः, कार्यं

तापयस्थनलगर्भमयूखैः ।

त्वां शरेण शतधा विभजेयं

जानकीमुखसमो यदि न स्याः ॥

एहि तावत् सुन्दरि, कार्यं दत्त्वा मृणुष्व वचनीयम् ।

तव मुखेन जग्योदरि, चन्द्र उपमीयते जनेन ॥

तदोजसस्तद्व्यग्रसः स्थिताविमौ
वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा ।
तनोति भागोः परिवेशकैतवात्
तदा विधिः कुण्डलानां विधोरपि ॥

इत्यादिभङ्गान्तरैरप्ययमलङ्कारउपनिबध्यते ।

उक्तोत्कर्षातिशयस्योपमानभावोऽप्येकेषाम् ॥ १२

कस्यदिदुत्कर्षातिशयं पूर्वमुक्त्वा परतस्तस्योपपानत्वकल्पन-
मपि प्रतीपमितेरुक्तेषामाचार्याणामनुमतम् । उदाहरणम् ।

अहमेव गुरुः सुदारुणाना-
मिति हालाहल तात, मास्म दृष्यः ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो-
भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥

इह खल्वसामान्यगुणयोगात् हालाहलस्योपमानभावोऽपि
न समुचितः, तस्य तत्कल्पनमपि तत्प्रतिकूलतया प्रतीपमेव
भवतीत्याशयः ।

एकस्य सामान्यस्यानेकचोपादानं

प्रतिवस्तूपमा ॥ १३

एकोऽपि साधारणोपकर्षोऽनेकवाक्ये यदुपादीयते, सा प्रति-
वस्तूपमा नाम । अत्र खल्वनेकचोपादीयमानेनैकेन सासाध्येन
वाक्यार्थयोर्व्याख्यानां वा उपमानोपमेयभावोऽवगम्यते । उदा-
हरणम् ।

धन्यासि वैदर्भि, गुणैरुदारै-
 र्यया समाकृत्यत नैषधोऽपि ।
 इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया-
 यदध्विमप्युत्तरलीकरोति ॥

अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणञ्च फलत एकमेवेति यथोक्तो-
 दाहरणम् । तयोर्भेदाभ्युपगमे तु नेदमुदाहरणम् । तथात्वे
 दृष्टान्तस्यैव लब्धावसरत्वात् । प्रकृतोदाहरणन्तु,

देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा ।

न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥

बङ्गनां वाक्यार्थानामुपमानोपमेयभावावगतौ मालारूपाऽ-
 प्येषा भवति । यथा,

विमल एव रविर्विशदः शशी

प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः ।

शिवगिरिः शिवहाससहोदरः

सहजसुन्दर एव हि सज्जनः ॥

यथा वा,

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं

यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।

लवणमम्बु सदैव महोदधेः

प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥

अत्र च कथितपदस्य दोषतया कीर्त्तनादेकस्य सामान्यस्वा-
 नेकत्र शब्दभेदेनोपादानमुचितं, न. तु तदेव प्रयोजकमेकेनापि
 शब्देन तदुपादानदर्शनात् । यथा,

देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं हि सारस्वतं
जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टोमुरारिः कविः ।
अस्थिरलङ्घित एव वानरभटैः किन्त्वस्य गम्भीरता—
मापातालनिमग्नपीबरतनुर्जानाति मन्याचलः ॥

अत्र ह्युभयत्र जानातिनैव ज्ञानमुपात्तम् । न चाचेतने मन्या-
चले ज्ञानसंबन्धः कथमिति वाच्यं, तस्यातिशयोक्तिरूपत्वात् ।
अविच्छेदेनाधःसंयोगस्त्वापातालनिमग्नपीबरतनुरित्यनेनैव लब्ध-
इति न पुनर्जानातिनाऽप्युपादानमर्हति । एतत् सर्वं साध-
र्म्येणोदाहरणम् । वैधर्म्येणापि खल्वेषा दृश्यते । यथा—

चकोर्येव चतुराश्वन्द्रिकापानकर्म्मणि ।

विनाऽवन्तीर्न निपुणाः सुदृशोरतनर्मणि ॥

दृष्टान्तस्त्वनेकस्य ॥ १४

अनेकस्य साधारणधर्मस्यानेकस्मिन् वाक्ये यदुपादानं
क्रियते, स दृष्टान्तो नामालङ्कारः । अत्र प्रतिवाक्यं साधारण-
धर्मस्य भेदेऽपि तेषां समानधर्मवत्त्वेनैकरूपतया वाक्यार्थसाम्य-
निर्वाहकत्वमवगन्तव्यम् । अयमपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा
भिद्यते । क्रमेणोदाहरणम् ।

अविदितगुणाऽपि सत्कवि-

भणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।

अनधिगतपरिमलाऽपि हि

हरति दृष्टं मालतीमाला ॥

अत्र कर्णेषु मधुधारावमनं दृशोद्हरणञ्च समान एव धर्मौ न
त्वेक एव ।

तवाहवे साहसकर्मशर्मणः

करं कृपाणान्तिकमानिनीषतः ।

भटाः परेषां विशरारुतामगुः

दधत्यवाते स्थिरतां हि पांशवः ॥

वाते तु स्थिरतां न दधतीति व्यतिरेकेण साम्यपर्यवसाना-
द्यथोक्तोदाहरणत्वम् ।

दृष्टियोगः परेणापि महिम्ना न महात्मनाम् ।

पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥

इत्यत्र दृष्टान्तशब्दोपादानेऽपि नायमलङ्कारः । किन्त्वर्थ-
ान्तरन्यास एवेत्युपरिष्ठान्निवेदयिष्यामः । प्रत्युत दृष्टान्ता-
लंकारे दृष्टान्तशब्दप्रयोगोऽसङ्गत एव । तस्यार्थादेवावगतेः पुन-
रुक्तिप्रसङ्गात् । एवं निदर्शनालङ्कारे निदर्शनशब्दप्रयोगोपि न
करणीयः ।

वस्तुसम्बन्धादुपमाऽवगमो निदर्शना ॥ १५

कस्माच्चिद्वस्तुसम्बन्धात् कयोश्चिदुपमा यदवगम्यते, सेऽयं
निदर्शना । वस्तुसम्बन्धश्च द्विविधः सम्भवन् असम्भवन् वा ।
क्रमेणोदाहरणम् ।

उन्नतं पदमवाप्य योलघु—

हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् ।

शैलशेखरगतोदृषत्कण —

आरुमारुतधुतः पतत्यधः ॥

अत्र शैलशेखरगतस्याधःपततो लघोर्दृषत्कणस्येदृशार्थप्रज्ञापणसम्बन्धः सम्भवत्येव । तथाविधं दृषत्कणं पश्यतस्तादृशबोधोत्पत्तेरुपलभ्यात् । तस्माच्च सम्बन्धात् शैलशेखरगतस्याधःपततो लघोर्दृषत्कणस्य उन्नतपदमारूढस्य पततोलघोश्चोपमाऽवगम्यते इति सहृदयानुभव एवाऽत्र प्रमाणम् ।

नचेयं प्रतिवस्तूपमा । तत्र हि सिद्धेषु वस्तुष्ववगतस्य सामान्यस्यैकस्य पृथक् पृथगुपादानम् । इह त्वसिद्धस्य वस्तुनो-वस्त्वन्तरनिदर्शनेन प्रज्ञापनमिति द्वयोर्भेदात् । स पतेदिति ब्रुवन्नधःपततीति हेतुहेतुमद्भावावगतेः प्रतिस्तूपमापेक्षया वैचित्र्यान्तरस्याऽत्र स्फुटत्वाच्च । तत्र वाक्यभेदः अत्र तु न तथेत्येतावतापि भिद्यतेऽयमलंकारः । अपरे त्वाहुः । सोऽयं निदर्शनाप्रकारो नियमेन हेतुहेतुमद्भावावगमकतया वस्तुसम्बन्धात् पृथगेव, वस्तुसम्बन्धस्त्वसम्भवन्नेव निदर्शनां प्रयोजयतीति । असम्भवन् खल्वपि ।

इदं किलाव्याजमनोहरं वपु—

स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥

अत्र वाक्यस्यासम्बन्धार्थकत्वं मा भूदिति अस्य मनोहरस्य वपुषस्तपःक्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताच्छेदनेच्छेवेत्यामा प्रतीयते । यथा वा,—

उदयति विततोर्द्ध्वरश्मिरज्जा—

वह्निमरुचौ हिमधान्नि याति चास्तम् ।

वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टा

द्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥

अत्र कथमन्यस्य लीलामन्योवहत्विति तत्सदृशीमित्यव-
गम्यते । यथा वा,—

मया मृगान् हन्तुरनेन हेतुना

विरुद्धमाक्षेपवचस्त्विति क्षितम् ।

शरार्थमेवेत्यथ लप्स्यते गतिं

शिरोमणिं दृष्टिविषाज्जिघृक्षतः ॥

अत्रापि कथमन्यस्य गतिमन्योलभतामित्यतस्तत्सदृशीमिति
पर्यवस्यति । एवं,

जन्मेदं बन्ध्यतां नीतं भवभोगोपलिप्सया ।

काचमूख्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया ॥

प्रकृतौ वीरवोत्तरङ्गस्य भञ्ज्वावातोऽयमम्बुधेः ।

नियोजितात्मा यदभूयः स वशी परमात्मनि ॥

इत्यादिभङ्गान्तरेणाप्ययमलङ्कारो निबध्यते । इदं सम ।

मालारूपाऽपि निदर्शना दृश्यते । यथा,

अरण्यरुदितं कृतं शवशरीरमुद्धर्तितं

स्थलेऽजमवरोपितं सुचिरमूषरे वर्धितम् ।

श्वपुच्छमवनामितं वधिरकर्णजापः कृतो

धृतोऽधमुखदर्पणी यदबुधोजनः सेवितः ॥

अत्रावधजनसेवा अरण्यरुदितादितुल्येति पर्यवसानाद-
यथोक्तोदाहरणम् । यथा वा,—

दोभ्यां तितोर्षति तरङ्गवतीभुजङ्गः—

मादातुमिच्छति करे हरिणाङ्गविलम्बम् ।

मेरु' लिलङ्घयिषति भ्रुवमेष देव,

यस्ते गुणान् गदितुमुद्यममादधाति ॥

अत्रापि दोभ्यां सागरतरणेच्छादिवत्त्वद्गुणकथनोद्यम इत्युप-
मायां पर्यवस्यति ।

अथवा मृदुवस्तु हिंसितुं

मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।

हिमलेशविपत्तिरत्र मे

नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता ॥

इत्यादौ निदर्शनशब्दप्रयोगेऽपि नायमलङ्कारः, किन्त्वर्थान्-
न्तरन्यास एव । वाक्यार्थयोः सामान्यविशेषभावेन तस्यैवाऽत्र
लब्धप्रसरत्वात् । निदर्शनायान्त्ववान्तरवाक्यभेदेऽपि महावाक्य-
स्यैकत्वात् । अतएव दृष्टान्तादपि अस्या भेदः । एवं प्रतिवस्तूप-
माया अपि । अरण्यरुदितं कृतमित्यादावपेक्षमेव महावाक्यम् ।
यदबुधो जनः सेवित इतुत्तरवाक्यं यच्छब्दोपादानात् पूर्ववाक्येषु
तच्छब्दस्यार्थत्वाद्वाक्यैकत्वावगतेः ।

अन्नेदं बन्धुतां नीतमित्यादावपि काचमूल्येन मया चिन्ता-
मणिर्विक्रीत इत्युत्तरत्रोपादानात्तस्यासम्बन्धार्थपरिहाराय
पूर्वोत्तरवाक्ययोरुद्देश्यविधेयभावस्याभ्युपगन्तव्यतया भोगलिप्सया
जन्मनो व्यर्थतानयनं यत्, तत् काचमूलेन चिन्तामणिर्विक्रय-

इत्यवगतेस्तत्राप्यसम्बद्धतयोपमायां पर्यवसानमिति वाक्यैक्य-
मास्थेयम् । अथवा, भोगलिप्तया जन्मनोव्यर्थतानयनं काच-
गूलेन चिन्तामणेर्विक्रयइवेति पर्यवसानाद्वाक्यैक्यमस्येवेत्यनु-
सन्धेयम् । इह विम्बप्रतिविम्बभावमन्तरेण वाक्यार्थी न पर्य-
वस्यति, तमादायैव वाक्यार्थपर्यवसानात् । दृष्टान्ते तु वाक्य-
भेदस्य स्फुटतया स्वेन स्वेन रूपेण पर्यवसितानां वाक्यार्थाना-
मुत्तरकालं विम्बप्रतिविम्बभावोऽवगम्यते, इत्ययमपि दृष्टान्त
निदर्शनयोर्भिदोऽवगन्तव्यः ।

उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् ।

विभावयन् समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहम् ॥

इत्यादयोभङ्गोऽपि प्रथमप्रकारायां तिदर्शनायामेवाभि-
निविशन्ते ।

उपमानोपमेययोर्वैधर्म्योक्तिर्व्यतिरेकः ॥ १६

साधर्म्यवतोरेव सतीर्यवैधर्म्यमुच्यते, स व्यतिरेकः । सोऽयं
त्रिधा भिद्यते, उपमेयस्याधिक्यपर्यवसायी, न्यूनतापर्यवसायी,
अनुभयपर्यवसायी च । क्रमेणोदाहरणम् ।

पल्लवतः कल्पतरोरेष विशेषः करस्य ते देव ।

भूषयति कर्णमेकः परस्तु कर्णं तिरष्कुरुते ॥

अत्र करस्य कल्पतरूपल्लवादाधिक्यं कर्णतिरस्कारित्वात् ।
कर्णशब्दः श्लिष्टः । न्यूनतापर्यवसायी यथा,—

रक्तस्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियायागुणैः

त्वामार्यान्त शिलीमुखः स्मरधनुर्मुक्तास्तथा मामपि ।

कान्तापादतलाहतिस्तव सुदे तद्वन्ममाप्यावयोः

सर्वं तुल्यमशोक, केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥

अत्र सशोकत्वेन न्यूनत्वम् । अत्रापि रक्तशिलीमुखशब्दो
स्निष्टौ । यथा वा,—

स्वनाम किन्नाम मुधाऽभ्यधामहं

महेन्द्रकार्यं महदेतदुज्झितम् ।

हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुन-

र्हिषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः ॥

यथा वा,—

अवदातत्वमहिंसा

द्विजत्वमित्यावयोः समाधर्माः ।

विरहाकुलितोऽस्मि सखे,

दयितायास्त्वं पुनर्मा भूः ॥

इदं मम । एषूदाहरणेषु उपमानादुपमेयस्य न्यूनतायामपि
वैचित्र्यविशेषः सहृदयसंवेद्यः । वैचित्र्यञ्चालङ्कारः । न
ह्यत्रोपमेयस्याधिक्यमस्ति । न चात्मावमाननाधिक्यमत्र विवि-
क्षितम् । तस्याव्यङ्ग्यत्वेनाशब्दत्वात् । न खल्वेषाऽत्रालङ्कार-
भूमिः । न चावमानना उपमानभूता वर्तते, यदपेक्षया
उपमेयभूता आत्मावमानना स्यादधिका च । तृतीयः खल्वपि ।

दृढतरनिबद्धमुष्टेः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य ।

कृपाणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥

सुत्रापि मुञ्चादयः शब्दाः स्निष्टाः । उपमानगतापकर्षकार-

णस्य उपमेयगतोत्कर्षकारणस्य च पर्यायेण युगपद्वोक्त्यनुक्तिभ्यां
भूगचैषोऽलङ्कारो बहुधा भिद्यते । दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

अकलङ्कं मुखं तस्या न कलङ्कविधूपमम् ।

अत्र विधौ कलङ्कित्वमपकर्षकारणं मुखे चाकलङ्कित्वमुत्कर्ष-
कारणमुपात्तम् । अनयैव दिशाऽन्यत्रापुरादाहार्यम् । एवं
न्यूनतापर्यवसायित्वेऽपि उपमानगतोत्कर्षकारणस्य उपमेय-
गतापकर्षकारणस्य च पर्यायेण युगपद्वा उक्त्यनुक्तिभ्यां भेदा-
जहनीयाः ।

हरवन्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभो, विधूतविततवृषः ।

रविवन्न चातिदुःसहकरतापितभूः कदाचिदसि ॥

इति मालाव्यतिरेकोऽपि द्रष्टव्यः । अत्रापि विषमवृष-
करशब्दाः श्लिष्टाः ।

द्वयोरभेदारोपीरूपकम् ॥ १७

द्वयोरर्थोदुपमानोपमेययोरनपङ्क्तुतभेदयोरेव यदभेद आरो-
प्यते, तदप्यत्र नाम्न । द्वयोरिति कुर्वन् अतिशयोक्तिमपङ्क्तुतिश्च
व्यवच्छिनत्ति । तत्र ह्येकत्रोपमेयनिगरणेनापरत्र तदपङ्क्तवेनोप-
मानमेव स्थाप्यते । न चातिशयोक्तावनपङ्क्तुतभेदे उपमानोपमेये
भवतः । एतन्नान्यत्रापि । आरोपपदेन बुद्धिपूर्वकत्वं प्रज्ञा-
पयन् भ्रान्तिमन्तं व्यावर्त्तयति । न हि तत्रापि उपमानोप-
मेययोर्भेदो भवति । विभजते ।

साङ्गं निरङ्गं परम्परितञ्च ॥ १८

रूपकमित्यनुवर्तते । तदेतद्रूपकं त्रिधा भिद्यते, साङ्गं, निरङ्गं, परम्परितञ्चेति । तत्र,

अङ्गैरङ्गिनोरूपणं द्विविधं साङ्गं समस्तवस्तु-
विषयैकदेशविवर्त्तिभेदात् ॥ १९

सहैवाङ्गैरङ्गी यदुच्यते, तत् साङ्गं नाम रूपकम् । तदपि द्विधा भिद्यते, समस्तवस्तुविषयस्यैकदेशविवर्त्तिनञ्च रूपकस्य परस्परं भेदात् । तत्रैकं तावत्, समस्तानि वस्तून्यारोप्यमाणानि विषयः शब्दगोचरोऽस्येति समस्तवस्तुविषयम् । यत्र सर्वाण्यारोप्यमाणानि शब्दैरेव निवेद्यन्ते, तत्रायं भेदः । यत्र पुनः किञ्चिदारोप्यमाणं शब्देनोच्यते किञ्चिच्चार्थादवगम्यते, तदिदमेकदेशे विशेषेण वर्त्तनादेकदेशविवर्त्तिल्युच्यते । उपमानोपमेययोरभेदारोपेऽपि परमार्थत उपमानस्यैवोपमेयेऽभेदः पर्यवस्यति । तदिदमुपमेयमारोपविषय इत्युच्यते । तत्र ह्युपमानमारोप्यते । यच्चारोप्यते तदिदमुपमानमारोपप्रमाणमित्याख्यायते । क्रमेणोदाहरणम् ।

कीर्णान्धकारालकशालमाना
निबद्धतारास्थिमणिः कुतोऽपि ।
निशा पिशाची व्यचरद्दधाना
महान्तुग्लूकध्वनिफूत्कृतानि ॥

अत्र निशायाः पिशाचीत्ववत्तदङ्गान्यपि रूपितानि । यथा वा,
 संसार एष कूपः सलिलानि विपत्तिजन्मदुःखानि ।
 इह धर्म एव रज्जुस्तस्मादुद्धरति निर्म्मग्नान् ॥
 एकदेशविवर्त्ति खल्वपि ।

यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्व्वाणस्य मण्डलाग्रलताम् ।
 रससंमुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना ॥

अत्र रणे अन्तःपुरत्वमात्रारोपस्य शब्दोपात्तत्वेऽपि मण्ड-
 लाग्रलतायानायिकात्वं रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वमर्थादव-
 गम्यते इति यथोक्तोदाहरणम् । यथा वा,

प्रौढभौक्तिकरुचः पयोमुचां
 विन्दवः कुटजपुष्पबन्धवः ।
 विदुरतां नभसि नाट्यमण्डले
 कुर्वन्ते स्म कुसुमाञ्जलिश्रियम् ॥

अत्र नभसो नाट्यमण्डलत्वरूपणेन शब्दोपात्तेनार्थात्
 विदुरतां नर्त्तकीत्वरूपणमवगम्यते ।

विपरीतं निरङ्गं केवलं मालारूपञ्च ॥ २०

साङ्गविपरीतं निरङ्गं, यथाङ्गानामारोपमनपेक्षैव यत्-
 किञ्चित् कुत्रचिदारोप्यते । तदपि द्विधा भिद्यते, केवलं माला-
 रूपञ्चेति । क्रमेणोदाहरणम् ।

कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्
 सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्रयति यत् ।

अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेद्यप्रभिनवां

प्रवृत्तोऽस्याः सेतुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥

यद्यपि प्रेम्णि लतिकात्वारोपस्य शाब्दत्वेऽपि सामर्थ्यान्मन-
सिजे वनपालत्वारोपोऽवगम्यते इत्येकदेशविवर्तिरूपकमिवेदं
भवितुमर्हति, तथापि द्वागित्येव तदनवगतेरनादृत्यैव तत्
प्राचां रीत्यैतदुदाहृतम् । पूर्व्वेषां खल्वेतन्निरङ्गस्योदाहरणम् ।
यथा वा,

चन्द्रज्योत्स्नाविशदपुलिने सैकतेऽस्मिन् सरयाः

वादद्रूतं चिरतरमभूत् सिद्ध्यूनोः कयोच्चित् ।

एकोवक्ति प्रथमनिहतं कैटभं कंसमन्यः

स त्वं तत्त्वं कथय भवता कोदृतस्तत्र पूर्व्वम् ॥

अत्र स कंसकैटभयोर्निहन्ता त्वमिति वर्णनीये राशि भग-
वदभेदारोपः । यथा वा,

नीचोऽपि मन्दमतिरप्यकुलोद्भवोऽपि

भीरुः शठोऽपि चपलोऽपि निरुद्यमोऽपि ।

त्वत्पादपद्मयुगले भुवि सुप्रसन्ने

संदृश्यते ननु सुरैरपि गौरवेण ॥

अत्र सुप्रसन्नत्वं धर्म्मी गौणवृत्त्या पद्मएव सङ्गच्छते इति
रूपकपरिग्रह एवात्र साधीयानिति यथोक्तोदाहरणमित्याहुः ।

यथा वा,

कः पूरयेदशेषान् कामानुपशमितसकलसन्तापः ।

अखिलार्थिनां यदि त्वं न स्याः कल्पद्रुमो राजन् ॥

मालारूपं खल्वपि ।

कुसुमायुधपरमास्त्रं लावण्यमहोदधिर्गुणनिधानम् ।

आनन्दमन्दिरमहो हृदि दयिता खलति मे शल्यम् ॥

अत्रैकस्यां दयितायां कुसुमायुधपरमास्त्राद्यनेकाभेदारोपः ।

यथा वा,

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोन्नमः

कान्तेः कार्मणकर्म नर्मवचसामुक्तासनावासभूः ।

विद्या वक्रगिरां विधेरनवधि प्रावीण्यसाक्षात्क्रिया

वाणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥

किसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।

नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः ॥

इत्यादि रशनारूपकमपि रुद्रटादिभिः प्राचीनतरैरङ्गीकृतम् ।

न च, पूर्व्वत्रारोप्यमाणानामुत्तरत्रारोपविषयीकरणे तदुत्कर्ष-
स्थगणेन न वैचित्र्यवदेतदिति वाच्यम् । उपमेयोपमायामिवा-
त्रापि वैचित्र्यविशेषस्य सहृदयहृदयसंवेद्यत्वात् । उपमा-
भेदानामत्रापि यथासम्भवमादर्तुमुचितत्वाच्च । मम्मटादिभिस्तु
न वैचित्र्यवदिति क्लृप्तेष्विति मेतत् ।

अन्यारोपनिमित्तोऽन्यारोपश्चतुर्विधं

परम्परितम् ॥ २१

अन्ययोर्ययोः कयोश्चिदभेदारोपोनिमित्तं यस्य, तथाविधो-
योऽयमपरयोरभेदारोपस्तत् परम्परितं नाम रूपकम् । एतदुक्तं
भवति, यत्रैक आरोपः अपरारोपे निमित्तभावं प्रतिपद्यते,
तत् खलु परम्परितमिति । तच्च परम्परितं प्रथमं तावत् द्विधा

भिद्यते, श्लिष्टशब्दमूलं तद्विपरीतञ्चेति । एतदपि भेदद्वयं प्रत्येकं केवलं मालारूपञ्चेति मिलित्वा चत्वारो भेदाः सम्पद्यन्ते परम्परितस्य । क्रमेणोदाहरणम् ।

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रय ।

स्तयते देव, सङ्घशमुत्तारत्नं न कैर्मवान् ॥

अत्र, सद्वंशः सदन्ववायएव सद्वंशः सद्वेणुरित्यारोपी-
वर्णनीये राशि मुत्तारत्नारोपनिमित्तं वंशेति श्लिष्टशब्दमूलञ्च ।
यथेष्ट' वा निमित्तनैमित्तिकभावः । एवं परत्रापि ।

विद्वन्मानसहंस, वैरिकमलासङ्कोचदीप्तदुते,

दुर्गामार्गणनोललोहित, समित्स्त्रीकारवैश्वानर ।

सत्यप्रीतिविधानदत्त, विजयप्राग्भावभीम, प्रभो,

साम्राज्यं वरवीरं, वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥

अत्र, विदुषां मानसं मन एव मानसं सरोविशेष इत्यारोप-
निमित्तोवर्णनीये राशि हंसत्वारोपः । मनःसरसोर्मानसपदेना-
भिधानात् श्लेषमूलञ्च । एवमन्यत्रापि । तत्र च, कमलायाः
सङ्कोच एव कमलानामसङ्कोचो विकाशः । दुर्गाणाममार्गण-
मेव दुर्गाया मार्गणम् । समितां स्त्रीकारएव समिधां स्त्रीकारः ।
सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः । विजयः परपराजयएव विजयो-
र्जुनः । अश्लिष्टशब्दमूलं यथा,

निरवधि च निराश्रयञ्च यस्य

स्थितमनिवर्त्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।

प्रथम इव भवान् स कूर्ममूर्त्ति-

र्जयति चतुर्दशलोकवन्निकन्दः ॥

अत्र खल्वारोपविषयो लोकशब्देनारोप्यमाणं च वस्त्रिशब्देनो-
पात्तम् । मालारूपं खल्वपि ।

पर्यङ्कोराज्यलक्ष्म्या हरितमणिमयः पौरुषाब्धेस्तरङ्गः
संग्रामत्रासताम्यम्बुरलपतियशोहंसनीलाम्बुवाहः ।
भग्नप्रत्यर्थिवंशोत्थविजयकरिस्त्यानदानाम्बुपट्टः
खड्गः क्षासीविदग्धः समिति विजयते मानवाखण्डलस्य ॥

यथा वा,

आलानं जयकुञ्जरस्य दृशदां सेतुर्विपद्धारिधेः
पूर्वाद्रिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं त्रियः ।
संग्रामामृतजागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरः
राजन्, राजति वीर, वैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥

यद्यपि विदुरतां नभसि नाद्यमण्डले इत्यादेरकदेशविवर्त्ति-
रूपकपरम्परितरूपकयोरेकरूपतया भेदद्वयवर्णनमनुचितम् ;
तत्रापि नभसि नाद्यमण्डलत्वारोपादेव विदुरतां नर्त्तकीत्वारो-
पावगतेः । न हि तत्रापि स्फुटसादृश्यमस्तीति शक्यते वक्तुम् ।
तथापि, अन्यारोपस्य वाच्यप्रतीयमानत्वाभ्यामेतद्भेदद्वयोपवर्णन-
माचार्याणाम् । तदेवमष्टौ रूपकभेदा मन्त्रभट्टादिभि-
र्लक्षिताः ।

मुखं राकाचन्द्रः स खलु न कलङ्काङ्किततनु-
र्दृशौ पद्मप्राये समदिननिशीथं विकसिते ।
मृणालाभौ बाह्व प्रकृतिसुभगस्त्रिधमधुरौ
वपुः कान्तं तस्याः कुसुमसुकुमारं मृगदृशः ॥

इदं मम । तदेवमादौ अधिकारुढवैशिष्ट्यनामकं भेदान्तर-
माहुर्नवीनाः । वस्तुतस्त्वत्र व्यतिरेकोपभावत् व्यतिरेकरूपक-
मेवालङ्कारः ।

इन्दोरपि मृगाक्षीणां मुखेन्दुरतिरिच्यते ।

निर्जरीः पीयमानोऽपि यः कदाचिन्न ह्रीयते ॥

इत्यादावप्युक्तैव गतिः । वैधर्म्येणापि परम्परितरूपकं दृश्यते ।
तत्र केवलं यथा ।

आवृण्वंतोलोचनमार्गमाजौ

रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।

शस्त्रक्षताश्चक्षिपवीरजन्मा

बालारूपोऽभूद्रुधिरप्रवाहः ।

अत्रान्धकारेण बालारूपोविरुद्धते । यथा वा,

अक्षीणामेतदाद्यानां पदं धर्मनिकेतनम् ।

विलासकृष्णसारस्य ज्वलद्वागमलं वनम् ॥

मालारूपं खल्वपि—

सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुण-

ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरसतायोगश्चपुच्छच्छटा ।

यैरेषाऽपि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता

तेषां शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत् कौशलम् ॥

एवमन्यत्राप्युहनीयम् । अयमप्यलङ्कारो विषयस्याधिक्य-
पर्यवसायी, न्यूनतापर्यवसायी, अशुभयपर्यवसायी च । आधिक्य-
पर्यवसायी यथा,

त्वय्यागते किमिति वेपथएष सिन्धु-
 स्खं सेतुमन्यकृदतः किमसौ विभेति ।
 द्वीपान्तरेऽपि न हि तेऽस्त्यवशंवदोऽय
 त्वां राजपुङ्गव, निषेवतएव लक्ष्मीः ॥

अथ त्वं सेतुमन्यकृदित्यनेन वर्णनीये राज्ञि नारायणभेद-
 मारोप्य, प्रसिद्धनारायणस्य द्वीपान्तरस्थस्य दशकण्ठस्य वशीकर-
 णार्थं सेतुबन्धनं लक्ष्मीप्राप्त्यर्थञ्च मन्यनमासीत् । वर्णनीयस्य तु
 राज्ञः द्वीपान्तरेऽपि जेतव्याभावेन प्राप्तलक्ष्मीकत्वेन च तस्मा-
 दाधिक्यमुक्तम् । न्यूनतापर्यवसायी यथा,

वेधा द्वेधा भ्रमं चक्रे कान्तासु कमकेषु च ।

तासु तेष्वप्यनासक्तः साक्षाद्भर्गो नराकृतिः ॥

अत्र साक्षाद्भर्ग इत्यनेन विरक्ते भर्गाभेदमारोप्य नराकृति-
 रित्यनेन दिव्यमूर्त्तिवैकल्यप्रतिपादनात् न्यूनत्वम् । यथा वा,

वञ्चितश्चलापाङ्गि, लावण्यामृतधारया ।

दुनोति हृदयं साक्षादयं वदनचन्द्रमाः ॥

इदं मम । अत्र लावण्यवञ्चितत्वेन वदनस्य न्यूनत्वम् ।
 अनुभयपर्यवसासी यथा । चन्द्रज्योत्स्नाधवलपुलिने इत्यादौ स
 त्वमित्यनेन वर्णनीये राज्ञि कंसकैटभनिहन्त्रभेदमात्रमारोपितं
 न तूत्कर्षोऽपकर्षो वा प्रतिपादितः । अथवा । सुखादौ
 चन्द्रादिरूपणं सुखादिकमुत्कर्षयदाधिक्यपर्यवसायि भवति ।

चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः

संग्रामाध्वरदीक्षितोनरपतिः पत्नी गृहीतव्रता ।

कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं
राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्कीतं हतो दुन्दुभिः ॥

अत्र कौरव्येषु पशुत्वरूपणं तानपकर्षयन्नूनतापर्यवसायि
भवति । अनुभयपर्यवसायि खल्वपि ।

मुकुटांशुरञ्जितपरागमग्रतः

स न यावदाप शिरसा महीतलम् ।

क्षितिपेन तावदनपेक्षितक्रमं

भुजपञ्चरेण रभसादगृह्यत ॥

अत्र भुजयोः पञ्चरत्नरूपणं तयोरुत्कर्षमपकर्षं वा किमपि
न करोति । वैयधिकरणेनापि रूपकं दृश्यते । यथा—

हिर्भावः पुष्पकेतोर्विबुधविटपिनां पौनरुक्त्यं विकल्प-

श्चिन्तारत्नस्य वीप्सा तपनतनुभुवो वासवस्य द्विरुक्तिः ।

हैतं देवस्य दैत्याधिपमथनकलाकेलिकालस्य कुर्व-

ज्ञानन्दं कोविदानां जगति विजयते श्रीनृसिंहक्षितिन्द्रः ॥

अत्र फलत आरोग्यमाणानां पुष्पकेतुत्वादीनामारोपविषयस्य
श्रीनृसिंहक्षितिन्द्रस्य च भिन्नविभक्तितया वैयधिकरणम् ।
यथा वा,

तारानायकशेखराय अगदाधाराय धाराधर-

च्छायाधारककन्धराय गिरिजासङ्गैकशृङ्गारिणे ।

नद्या शेखरिणे दृष्टा तिलकिने नारायणेनास्त्रिणे

नागैः कंकणिने नगेन गृह्णिणे नाथाय सेयं नतिः ॥

उत्तरार्द्धमुदाहरणम् । अयमलंकारो बहुभिर्भङ्गीभिरनव-
ध्यते । तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

सेतुः शैलैस्त्वया बद्धः पूर्वं जेतुं दशाननम् ।

कं जेतुमद्य बध्नासि यशश्चन्द्रोपलैः प्रभो ॥

चिराद् यत् कौतुकाविष्टं कल्पवृक्षमुदीक्षितम् ।

तन्मे सफलमद्यासीन्नेत्रं त्वय्यवलोकिते ॥

तदेवं कतिचन प्रसिद्धा भेदाः प्रदर्शिताः । उपमारूपकयो-
रन्तर्गणिकभेदस्त्वसंख्यत्वादुक्तभेदानतिक्रामाश्चोपेक्षितः । यदाहुः

“अपर्यन्तो विकल्पानां रूपकोपमयोर्यतः ।

दिक्षात्रं दर्शितं धीरैरनुक्तमनुमीयताम् ॥” इति ।

विषयिणो विषयात्मतया परिणमनात्

प्रस्तुतोपयोगः परिणामः ॥ २२

यत्र खलु विषयी स्वतः प्रस्तुतकार्थ्यायाघटमानः विषयात्म-
तया परिणमन् प्रस्तुतकार्थ्याय घटते, तत्र भवेत् परिणामो-
नाम । रूपके विषयस्य विषयात्मतया परिणमनमिह तु विष-
यिणो विषयात्मतयेत्यनयोर्भेदः । किञ्च रूपके विषयिणा
विषयस्योपादेयत्वादिकमत्र तु तद्वैपरीत्यम् । सौऽयं सामाना-
धिकरण्येन वैयधिकरण्येन च भवतीति द्विविधः । क्रमेणोदा-
हरणम् ।

तीर्त्वा भूतेशमौलिस्त्रजममरधुनीमात्मनाऽसौ तृतीय-

स्तम्भे सौमित्रिमैत्रीमयसुपहृतवानातरं नाविकाय ॥

व्यामग्राह्यस्तनीभिः शङ्करयुवतिभिः कौतुकोदञ्चदक्षं

कञ्चुः दन्वीयमानः क्षणमचलमथो चित्रकूटं जगाम ॥

अस्त्रातरोविषयी विषयभूतसौमित्रिमैत्रात्मना परिणमन्
प्रस्तुतकार्थाय गृहरूपनाविकस्यानमनाय उपयुज्यते ।

पुन्नागजालकैर्हारान् काञ्चीः केसरदामभिः ।

कर्णिकाः कर्णिकारैश्च विहर्त्तुं विदधुर्वने ॥

अत्र विषयिणी हारादयः विषयभूतपुन्नागजालकादिना
परिणमन्तो वनविहारायोपयुज्यन्ते । यथावा,

स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम ।

स्तनोपपीडमाश्लेषस्ततोद्यूते पणस्तया ॥

अत्र विषयिणावुपायनपणौ विषयभूतस्मिताश्लेषात्मना परि-
णमन्तौ नायकसम्भावनादावुपयुज्येते । पूर्वार्द्धे वैयधिकरणेन,
परार्द्धे सामानाधिकरण्येनेति विशेषः ।

आराध्वेनं शरवणभवं देवमुल्लङ्घिताध्वा

सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद्दीणिभिर्मुक्तमार्गः ।

व्यालम्बेयाः सुरभितनयालम्बजां मानयिष्यन्

स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्त्तिम् ॥

इत्यत्र विषयिण्याः कीर्त्तैर्विषयभूतस्रोतोमूर्त्या परिणमने-
ऽपि प्रस्तुतोपयोगाभावान्नायमलङ्कारः ॥

उपमेयप्रतिषेधेनोपमानस्थापनमपङ्गुतिः ॥ २३

उपमेयं प्रतिषिध्य यदुपमानतया तस्य स्थापनं सेयमप-
ङ्गुतिः । उपमेयप्रतिषेधश्च क्वचिच्छब्दतः क्वचिदर्थतः । क्रमे-
णोदाहरणम् ।

नेदं नभोमण्डमम्बु राशि-
 नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः ।
 नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो-
 नायं कलङ्कः शयितो मुरारिः ॥

यथावा,

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये
 कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
 अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
 रतिश्रान्ता शैते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥

अर्थतस्तु प्रतिषेधोबह्वीभिर्भङ्गीभिरुपनिबध्यते । यथा,
 अङ्कं केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे
 सारङ्गं कतिचिच्च सञ्जगदिरे भूच्छायमैच्छन् परे ।
 इन्दौ यहलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते
 तत् सान्द्रं निशि पीतमन्वतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे ॥
 अत्राङ्गादीनां प्रतिषेधः तेषां परपक्षतयोपन्यासादर्थसिद्धः ।

यथा वा,

मन्यानभूमिधरमूलशिलासहस्र-
 सङ्घट्टनव्रणकिणः स्फुरतीन्दुमध्ये ।
 छायामृगः शशक इत्यतिपामरोक्ति-
 लोके गतानुगतिकः प्रथितः प्रवादः ॥

अत्र पामरोक्त्युपन्यासेन छायादीनां प्रतिषेधोऽवगम्यते । इत्यं वा,
 अमुष्यिन् लावणग्रामृतसरसि नूनं मृगदृशः
 स्मरः सर्व्वप्लुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः ।

यदाङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे
शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः ॥

अत्र न रोमावलिः किन्तु धूमशिखेति प्रतीयते । इत्थं वा,
वत सखि, कियदेतत् पश्य घैरं स्मरस्य
प्रियविरहकृशेऽस्मिन् कामिलोके तथाहि ।
उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन
प्रतिविशिखमनेनोदङ्कितं कालकूटम् ॥

अत्र कलशब्देन सभृङ्गसहकारप्रतिषेधेन सकालकूटाः शराः
स्थापिताः । एवं,

विराजति व्योमवपुः पयोधि-
स्तारामयास्तत्र च फेनभङ्गाः ।

इत्यादि रूपेणापुत्रपमेयप्रतिषेधोबोद्धव्यः । केचित्तु अपङ्गुतेः
सादृश्यमूलकत्वमनङ्गीकुर्वन्तः किञ्चिदपङ्गुत्य कस्यचित् स्थापन-
मपङ्गुतिमाहुः । तत्रोदाहरणम् ।

चन्दनं चन्द्रिका गन्धो गन्धवाहस्य दक्षिणः ।

इयमग्निमयी वृष्टिः शीता किल परान् प्रति ॥

यथा वा,—

अमृतस्यन्धिकिरणश्चन्द्रमा मम नो मतः ।

अन्य एवायमर्कात्मा विषनिष्पन्दिदीधितिः ॥

इदं मम । इयमेवान्यस्य भ्रान्तिवारणे सति भ्रान्ताप-
ङ्गुतिरुच्यते । यथा,

नागरिक, समधिकोऽतिरिह

सहिषः कोऽयमुभयतः पुच्छः ।

नहि नहि करिकलभोऽयं

शुष्कादण्डोऽयमस्य न तु पुच्छम् ।

कल्पितभ्रान्तिपूर्वामपीच्छन्ति । यथा,

जटा नेयं वेणीकृतकचकलापो न गरलं

गले कस्तुरीयं शिरसि शशिलेखा न कुसुमम् ।

इयं भूतिर्नाङ्गे प्रियविरहजन्मा धवलिमा

पुरारातिभ्रान्त्या कुसुमशर, किं मां प्रहरसि ॥

वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणप्रमालङ्कारे निश्चयालङ्कारे वाऽनयोरन्तर्भावः । ये तु तदलङ्कारद्वयं नेच्छन्ति तेषामत्रैवान्तर्भावः ।

भिन्नाधिकरणयोः प्रतिषेधस्थापनाभ्यामपरायमुपनिबध्यते । तत्रोदाहरणम् ।

हलाहली नैव विषं विषं रमा

जनाः परं व्यत्ययमत्र मन्वते ।

निपीय जागर्त्ति सुखेन तं शिवः

सृशन्निमां मुह्यति निद्रया हरिः ॥

तद्विपरीतो निश्चयः ॥ ४४

तस्या अपङ्क्तुतेर्विपरीतो निश्चयोनामालङ्कारः । यत्र किलोपमाननिषेधेनोपमेयमेव स्थाप्यते, तत्र भवेन्निश्चयो नाम । उदाहरणम् ।

वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीवरे एते ।

इह सविधे सुगन्धदृशो मधुकर, न मुधा परिभ्राम्य ॥

यथावा,

किं तावत् सरसि सरोजमेतदारा-
दाहोस्त्रिभुखमवभासते तरुण्याः ।
संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-
द्विब्बोकैर्वकसहवासिनां परोक्षैः ॥

अयं निश्चयान्तः सन्देह इति केचित् । तत्र वक्ष्यामः ।
यथावा,

नेन्दुरंकविनिर्मत्तः न पद्मं केसरोजिभूतम् ।
मुखं हरिणशावाद्याश्चारुचञ्चललोचनम् ॥
इदं मम । सोऽयमलंकारोऽपङ्कृतिवत् सन्देहस्यापि प्रति-
बन्दितामवगाहते ।

उपमानस्योपमेये संशयः सन्देहः ॥ ४५

उपमेयमुपमानतया यत् सन्दिह्यते, स भवेत् सन्दोहोनाम ।
स चायं शुद्धो निश्चयमध्यक्ष । क्रमेणोदाहरणम् ।

किमिन्दुः किं पद्मं किमु सुकुरविम्बं किमु मुखं
किमब्जं किं मीनौ किमु मदनवाणौ किमु दृशौ ।
खगौ वा गुच्छौ वा कनककलसौ वा किमु कुक्षौ
तडिङ्गा तारा वा कनकलतिका वा किमवला ॥

यथावा मम सतीपरिणये

वल्ली नु कल्पद्रुममञ्जरी नु कान्ता नु पद्मत्रयपद्मिनी नु ।
इतीव लोला युगपत् द्विरेफा योषित्सु पेतुर्धृतपुष्पिकासु ॥
अनयोः कस्याश्चित् कोटी वस्तुगत्योपमेयानुप्रवेशेऽपि कोट्य-

न्तराणामतथाभूतत्वादुदाहरणतयोपन्यासो न विरुध्यते ।

यया वा,

ईयं सौदामनी वा स्यादुताष्टापदवृक्षरी ।

तन्वङ्गि, त्वयि दृष्टायामेवं संशरते जनाः ॥

द्वितीयः खल्वपि,

सायं नायमुदेति वासरमणिश्चन्द्रो न चण्डदुरति-

र्दावाग्निः कथमम्बरे किमग्निः स्वच्छान्तरीक्षे कथम् ।

हन्तेदं निरणायि पान्थरमणीप्रणानिलाशाशया

धावद्भोरविभावरोविषधरीभोगस्थ भीमोमणिः ॥

अत्र मध्ये सूर्याद्यभावनिश्चयान्निश्चयमध्यत्वं सन्देहस्य ।

मध्ये यथावद्वस्तुनिर्णये द्वितीयसंशयानुत्थानेन निश्चयमध्यत्वानुप-

पत्तेः । केचिन्निश्चयान्तमपि सन्देहमिच्छन्ति । ततोदाहरणम् ।

इन्दुः किं क्व कलंकः सरसिजमेतत् किमम्बु, कुत्र गतम् ।

ललितविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि, निश्चितं परतः ॥

सोऽयमुपेक्षितोऽन्यैरिति नात्र तद्व्युत्पादनम् । निश्च-

याख्यस्वयमलंकारः पृथगेवेति युक्तमुत्पश्यामः । ये तु उप-

मेये धर्म्मिणुपमानसंशयं सन्देहलंकारं वदन्तः,

किं तावत् सरसि सरोजमेतदारा-

दाहोस्त्रिमुखमवभासते तरुण्याः ।

संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-

द्विब्बोकैर्वकसङ्गवासिनां पक्षौचैः ॥

इति निश्चयान्तसन्देहस्योदाहरणमाहुः । तेषां कथं न

पूर्वापरविरोध इति तएव प्रष्टव्याः । अत्र खल्वेकस्मिन्

धर्मिणुपमानमुपमेयं चालम्ब्य संशयो वर्णितः । न त्वयमुपमेये
धर्मिणुपमानसंशयः । न ह्येकमात्रकोटिकः संशयो भवति ।

स खल्वयं भूयोऽपि त्रिधा भिद्यते उपमेयान्यकोटिमात्र-
घटितः उपमेयकोटिमध्यस्तदवसानश्च । सर्वत्रैव संशयएव
पर्यवसानं न खल्वपि निश्चयोऽस्ति । तत्राद्यस्य भेदस्योदा-
हरणम् ।

आनीय द्विषतां धनानि विपिने राजन्यचूडामणे,
तेष्वालोक्त्य विनिर्गमं हिमशिलाखण्डं करण्डं पुनः ।
किं वाच्यं किमु पेषणं किमु धर्मं किं क्षेपणीयायुधं
किं वा दैवतमित्यनिश्चितधियो मन्दाः पुलिन्दा जनाः ॥

अत्र कस्यामपि कोटानुपमेयं न प्रविष्टम् । द्वितीयो यथा
वह्नी तु कल्पद्रुममञ्जरी तु इत्यादिः, सायं नायमुदेति वासर-
मभिरित्यादिश्च । तृतीयः खल्वपि । किमिन्दुः किं पद्म-
मित्यादि । अतोपमेयकोटिमध्यत्व' तदवसानत्वश्च वस्तुतत्तेन ।
न खल्वपि सन्देग्यस्तदवगतिरस्ति ।

ये तु वस्तुसादृश्यमात्रादेकस्मिन्नवधारणात्मकमवबोधं
सन्देहालंकारमाहुः, तेषां मते इमान्यपि सन्देहोदाहरणाणि
प्रयन्ते । यथा,

आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा
नासाये नयनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।

मीनं वेदमिदं च शून्यमखिलं यद्विष्णुमाभाति ते

तदब्रूयाः सखि, योगिनी किमसि भोः किं वा वियोगिन्यसि ॥

सरोजपत्रे नु विलीनषट्पदे
 विशालदृष्टेः खिदमू विलोचने ।
 शिरोरुहाः खिन्नतपस्ससन्तते-
 द्विरेफस्रन्दं नु निःशब्दनिश्चलम् ॥
 अगूढहासस्फुटदन्तकेसरं
 मुखं खिदेतद्विकचं नु पङ्कजम् ।
 इति प्रलीनां नलिनीवने सखीं
 विदाम्बभूवुः सुचिरेण योषितः ॥ युग्मकम् ।

द्वावप्येतावभिनवजबापुष्पभासां निवासौ
 तिष्ठत्यन्ते द्वयमपि वियन्मण्डलस्योपसन्ध्यम् ।
 अस्तं कीयात्युदयति च कः को रविः कः शशांकः
 का च प्राची तदिह न वयं का प्रतीचीति विद्मः ॥

पूर्वमते तु वितर्कमात्रमेतत् । वैचित्र्यविशेषस्वत्वापि सङ्घ-
 दयसंवेद्यो विद्यते । तदेतन्मतं समोचीनमिति प्रतिपद्यामहे ।
 प्राचामनुमतन्तु लक्षणं प्रागुपदर्शितमित्यवधेयम् । एवमन्य-
 चाप्यनुसन्धेयम् । अयमेव संग्रयालङ्कारः ससन्देहश्च भण्यते ।

अन्यस्यान्यथोत्प्रेक्षणमुत्प्रेक्षा ॥ २६

उपमेयमुपमानरूपेण यदुत्प्रेक्ष्यते, सेयमुत्प्रेक्षा । उत्प्रेक्षणं
 पुनरुत्कटकोटिका सम्भावना । सा खल्वत्राहार्था प्रत्येतव्या ।
 उपमेयमभिधायैव तस्योपमानरूपेण सम्भावनायाः करणात् ।
 उदाहरणम् ।

उन्मथं यो मम न सहते जातिवैरी निशायां
इन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।
नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्त्रकान्त्येति हर्षात्
लग्नां मन्ये ललिततनु, ते पादयोः पद्मलक्ष्मीम् ॥

जातिगुणक्रियाद्रव्यैर्हेतुफलादिभिरन्यथा चास्यालङ्कारस्य
प्रभूततमो भेदः कैश्चिदुपदर्शितः । उपमादिष्विव सादृश्यमूल-
कैष्वलङ्कारान्तरेषु तथाविधवैचित्र्यविशेषाभावात् पुनरपेक्षितो-
ऽस्माभिः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकाश्च शब्दादण्डिना प्रदर्शिताः ।

मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥

आदिपदात् अवैमि जह्ने तर्कयामि जानामीत्यादयः । एषा-
मुदाहरणान्याकरेषु द्रष्टव्यानि ।

यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते
तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा ।
अहन्त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणी-
कटाक्षोल्लापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥

इत्यत्र मन्ये शब्दप्रयोगेऽपि यथोक्तसम्भावनाया अनवगते-
नार्यमलङ्कारः । किन्तु वितर्कमात्रमित्यव्याचीनाः । प्राची-
नास्तु भोजराजादयोऽचापुत्प्रेक्षामेवाचक्षते । लाञ्छनं खल्वत्र
व्रणकिणात्मना सम्भावितम् । परमियमपङ्क्त्या संकीर्यते ।

प्राञ्चस्तु अन्यथाऽवस्थितस्यान्यथोपेक्षणमुत्प्रेक्षेत्याहुः । तेषां
नास्यालङ्कारस्य सादृश्यमूलकत्वनियमः । तस्मैतेन,—

गङ्गाभसि सुरत्राण, तव निस्त्राननिस्त्रनः ।
 स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी ॥
 लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नमः ।
 असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां मता ॥
 पिनष्टीव तरङ्गाग्रैः समुद्रः फेनचन्दनम् ।
 तदादाय करैरिन्दुलिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥
 मध्यन्दिनार्कसन्तप्तः सरसीं गाहते गजः ।
 मन्थे मार्त्तण्डगृह्याणि पद्मानुद्वर्त्तुमुद्यतः ॥

अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं
 संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।
 कुङ्कुमलीकृतसरोजलोचनं
 चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥

इत्यादीन्याञ्जसान्युत्प्रेक्षोदाहरणानि सङ्गच्छन्ते । न खल्वत्र
 कयोश्चित् क्रिययोरुपमानोपमेयभाव उपादीयते ।

तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम् ।

हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया ॥

इत्यत्र स्तनयोर्लज्जाया असम्भवात् लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षायां
 पर्यवसानम् । न त्वियं कस्यचिदुपमानं भवति । एवञ्च,

क्रामन्त्यः क्षतकोमलांगुलिगलद्रुतैः सदर्भाः स्थलीः

पादैः पातितयावकैरिव पतद्वाष्पाम्बुधीतानजाः ।

भीता भर्तृकरावलम्बितकरास्त्वच्छत्रुनार्योऽपुना

दावाग्निं परितो भ्रमन्ति पुनरपुनश्चिद्वाहा इव ॥

इत्थञ्च पुनरुच्यद्विवाहत्वमुत्प्रेक्षणीयम्, नत्वियमुपमा ।
एवमन्यत्रापानुसन्धेयम् ।

सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां
अष्ट' मया नूपुरमेकमुर्वाम् ।
अट्टम्यत त्वच्चरणारविन्द-
विश्लेषदुःखादिषु बह्वमीनम् ॥

इति हेतूत्प्रेक्षायां,

रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः ।

विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम् ॥

इति फलोत्प्रेक्षायाश्चोक्तौव रीतिरनुसरणीया । केचित्तु
उपमेयस्योपमानस्वरूपेण सम्भावनामुत्प्रेक्षां चामाचक्षाणास्तद्विरुद्ध-
मेव, हेतुफलादिभिस्तां विभजते । तदत्र तएव प्रष्टव्याः । अनय-
शब्दोपादानाच्च,—

विरक्तसन्ध्याकपिशं पुरस्तादु-
यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।
शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः
प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥

इत्थञ्च शङ्के शब्दोपादानेऽपि प्रत्युद्गतस्य भरतस्य वस्तुसद्रूपे-
णैव तर्कितत्वान्नायमलंकारः ।

उपमेयस्योपमानभ्रमो भ्रान्तिमान् ॥ २७

उपमेये धर्मिणि यदुपमानस्य भ्रमो भवति, उपमेयमुपमान-
रूपेण यदन्यथा निधीयते, सोऽयं भ्रान्तिमान् नाम । उदाहरणम् ।

पालयति त्वयि वसुधा विविधाध्वरधूममालिनीः ककुभः ।

पश्यन्तो द्रूयन्ते घनसमयाशंकया हंसाः ॥

यथावा,

कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसंमूर्च्छनाभिः

श्रुत्वा कीर्त्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम् ।

स्रस्तापाङ्गाः सरसविसिमीकाण्डसंजातशंका-

दिङ्मातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्त्तयन्ति ॥

अत्र क्वचिद्भ्रान्तेरुगुरोत्तरपल्लवनेन क्वचिद्भिन्नकर्तृकोत्तरो-
त्तरभ्रान्तिनिबन्धनेन क्वचिदन्योन्यभ्रान्तिनिबन्धनेन च चमत्-
कारातिशयमाहुः । उदाहरन्ति च,

वल्लालक्षौणिपाल, त्वदहितनगरे सञ्चरन्ती किराती
कीर्णान्यादाय रत्नान्युत्तरखदिराङ्गारशंकाकुलाङ्गी ।

कृत्वा श्रीखण्डखण्डं तदुपरि मुकुलीभूतनेत्रा धमन्ती
श्वासामोदानुधावन्मधुकरनिकरैर्धूमशंकां करोति ॥

शिक्षानैर्मञ्जरीति स्तनकलसयुगं चुम्बितं चञ्चरीकै-
स्तत्त्रासीक्लासलीलाः किसलयमनसा पाणयः कीरदष्टाः ।
तल्लोपायालपन्थः पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकै-
रित्यं चोलेन्द्रसिंह, त्वदरिभृगदृशां नाप्यरण्यं शरण्यम् ॥

पलाशमुकुलभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलिः ।

सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या तमलिं धर्त्तुमिच्छति ॥

तदपगमः प्रमा ॥ २८

तस्य भ्रमस्य यदपगमनं भ्रमनिवृत्तिरिति यावत् । सोऽयं
प्रमा नामालङ्कारः । उदाहरणम् ।

नानारत्नज्योतिषां सन्निपातै-
च्छन्नेष्वन्तःसानुवप्रान्तरेषु ।
वक्षां वक्षां भित्तिशंकाममुष्णि-
न्नावानावान्मातरिश्वा निहन्ति ॥

अत्र रत्नज्योतिःसन्निपातेनोद्भवन्ती भित्तिभ्रान्तिरागच्छता
मातरिश्वनाऽपनीयते । यथा वा,

नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम् ।
अयमपि पटुर्धारासारो न वाणपरम्परा
कनकनिकषस्त्रिधा विद्युत्प्रिया न ममोर्व्वशी ॥

यथा खलु तद्गुणस्य प्रतिबन्धि अतद्गुणोनामालङ्कारान्तरं,
यथावा सन्देहस्य निश्चयः, तथा भ्रान्तिमतः प्रतिबन्धीदमपि
भवितुमर्हति । निश्चयस्य सन्देहप्रतिबन्धितास्य पुनर्भ्रान्तिमत-
इत्यतो भेदेनानयोरुपादानम् । एकएव त्वलङ्कारो द्वाविमौ
भेदावभिप्लवते । निश्चयालङ्कारभूमिरपि यथावद्वस्तुनिश्चय
इत्येकस्यैवायं पृथगुपदेशः प्रकारभेदप्रदर्शनार्थं इत्याख्येयम् ।
यदि तु,

सायं नायमुदेति वासरमणिश्चन्द्रो न चण्डदुति-
र्दावाग्निः कथमम्बरे किमग्निः स्वच्छान्तरिक्षे कथम् ।

हन्तेदं निरण्यायि पान्थरमणीप्राणानिलाशशया
धावदुधोरविभावरीविषधरीभोगस्य भीमो मणिः ॥

इत्यादौ विपर्ययस्यापि सन्देहप्रतिद्वन्द्वितया निश्चयालं-
कारत्वमिष्यते, तदा पृथगेवायमलङ्कारोऽभ्युपगन्तव्यः इति सर्व-
मवदातम् ।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां स्मृतिः स्मरणम् ॥ २६

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा यत् किञ्चित् स्मर्यते, तत् स्मरणं
नामालङ्कारः । क्रमेणोदाहरणम् ।

अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं
न स रुचिरकलापं वाणलक्ष्मीचकार ।
सपदि गतमनस्कश्चित्तमात्मानुकीर्णं
रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥
शिरोषमृद्धी गिरिषु प्रपेदे
यदा यदा दुःखशतानि सीता ।
तदा तदाऽस्याः सदनेषु सौख्य-
लक्षाणि दध्यौ गलदशु रामः ॥

परम्परासादृश्यमूलाऽपि स्मृतिरयमलङ्कार इति मन्यन्ते ।

यथा,—

दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्ता-
दभस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।
उद्दीप्य त्रियमिव काञ्चिदुत्तरन्ती-
मस्मार्पणीजलनिधिमन्यनस्व शीरिः ॥

अत्र ह्युत्तरस्थाः स्त्रियाः साधर्म्यात्तथामृतायाः त्रियः स्मर-
णेन तत्सम्बन्धिनो जलनिधिमन्यनस्य स्मरणम् ।

सीमिते, मनु सेव्यतां तरुतलं चण्डांशुरुज्जृम्भते
चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते, चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।

वत्सैतद्विदितं कथं नु भवता धत्ते कुरङ्गं यतः

क्वासि प्रेयसि, हा कुरङ्गनयने, चन्द्रानने, जानकि ॥

अत्र कुरङ्गेण तन्नयनस्य ततस्तत्सदृशस्य सीतानयनस्य
तत्सम्बन्धात् सीतायाश्च स्मरणम् ।

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फोरास्तथाऽभोधय-
स्थानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्ताऽसि तुभ्यं नमः ।

आश्चर्येण मुहुर्मुहुः सुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुव-
स्तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजोवाचस्ततोमुद्रिताः ॥

अत्र नरपतिभुजस्मरणं न सादृश्यमूलमिति नायमलंकार-
इत्येके । भुवो दुर्भरवस्तुधारणमक्लान्तिषेत्यनेन सामान्येन प्रत्युत
भुवोऽप्यभ्यर्चितस्य नरपतिभुजस्य स्मरणमित्येतदपि सादृश्यमूल-
मेवेत्यपरे ।

एकस्यानेकधोस्ते खनमुक्ते खः ॥ ३०

एकमेव वस्तु यदनेकधोस्तिस्थिते, सौऽयमुक्तेखोनास्मात्कारः ।
एकस्यानेकधोस्तेखश्च ग्रहीतृभेदाद्विषयभेदाच्चा भवति । समय-
त्रापि निमित्तभेदं विना तदनुपपत्तेरनुपात्तोऽपि निमित्तभेदो-
क्तव्यत एव । अस्तेखोदाहरणम् ।

प्रिय इति गोपवधूभिः शिष्टुरिति हृष्टैरधीश इति गोपैः ।

नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यग्राहि योगिभिर्देवः ॥

अत्रैकस्य भगवतोऽनेकेनानेकधोक्तेखे तेषां रुचिभेदादयो-
यथायोगं निमित्तभावं प्रतिपद्यन्ते । यथा वा,

गजत्नातेति हृष्टाभिः श्रीकान्त इति यौवतैः ।

यथास्थितञ्च बालाभिर्दृष्टः शौरिः सकौतुकम् ॥

एवं,

परिध्नाद् कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ ।

कुणपः कामिनी भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पनाः ॥

इत्यादावपुत्रस्तेख एव प्रवर्त्तते । विषयभेदात् खल्वपि ।

माश्वीर्य्येण संसुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्व्वतः ।

कामदत्वाच्च लोकानामसि त्वं कल्पपादपः ॥

अधिकरणभेदेनानेकधोक्तेखेऽपुत्रस्तेखमिच्छन्ति । ततोदा-

हरणम् ।

अक्षयं कुचयोः क्षयं विलम्बे

विपुलं चक्षुषि विस्तृतं नितम्बे ।

अधरेऽक्षमाधिरस्तु चित्ते

करुणाशालि कपालिभागधेयम् ॥

अत्रैकस्य कपालिभागधेयस्य तत्तदधिकरणभेदेनानेकधो-
क्तेखः । यथा वा,

वर्द्धिंशोरपरि क्षणं रविरभूच्छत्रं बलिध्वंसिनो-

रत्नं मूर्द्धिं सप्ताटसीन्द्रि तिलकं कर्णान्तिके कुण्डलम् ।

अंसे चक्रमुरःखले मणिवरो नाभौ सरोजासनो-
यस्याङ्गी कटकस्त्रिविक्रमगतेः पायादपायास्त वः ॥
अयं रूपकेण सङ्कीर्त्यते ।

कस्तूरीतिलकान्ति भालफलके देव्यामुखाग्नोरुहे
रोलम्बन्ति तमाललोलमुकुलोत्तंसन्ति मौलिं प्रति ।
याः कर्णे विकचोत्पलन्ति कुचयोरंसे च कालागुरु-
स्यासन्ति प्रथयन्तु तास्तव शिवं श्रीकण्ठकण्ठत्विषः ॥

सोऽयमुपमासङ्कीर्णः । एवमनरसङ्करोऽपूर्यहनीयः । माला-
रूपके ग्रहीत्रादिभेदो नास्ति प्रस्तुते तु तदस्तीत्यनयोर्भेदः ।
वस्तुतस्त्वेक-एवालङ्कारो-वैचित्र्य-विशेषापेक्षयाऽनेकधोपदिश्यते ।
तत्र च क्वचित् किञ्चिद्वैचित्र्यमाविर्भवत् किञ्चिदभिभवति ।
क्वचिच्चानेकमपि समुद्भूतस्वरूपं चमत्कारमादधातीत्यनुचिन्त-
नीयम् ।

यमः खलु महीभृतां हुतवह्नीऽसि तन्नीवृतां
सतां प्रति युधिष्ठिरोधनपतिर्धनाकाङ्क्षिणाम् ।
गृहं शरणमिच्छतां कुलिशकोटिभिर्निर्मितं
त्वमेक इह भूतले बहुविधो विधात्रा कृतः ॥
इत्यादौ सम्बन्धिभेदप्रयुक्तमुक्ते खमाचक्षते ।

लोकसीमातिवर्त्तिन्युत्तिरतिशयोक्तिः

पञ्चविधा ॥ २१

या किलोक्तिर्लोकसीमानमतीत्य वर्त्तते, सेयमतिशयोक्तिः ।
सा च पञ्चधा भिद्यते । तन्नेदानाह,

भेदेऽभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्ययौ हेतुफल-
पौर्वापर्यविपर्ययश्चेति ॥ ३२

वस्तुतो भिन्नयोरेवापङ्क्तभेदयोयोऽभेदः, सा प्रथमा । रूपके
अनपङ्क्तभेदयोरभेदः, प्रकृते त्वपङ्क्तभेदयोरित्यनयोर्भेदः ।
उदाहरणम् ।

कमलमनश्चसि कमले च कुवलये तानि कनकललितिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगीतुत्पातपरम्परा केयम् ॥

अत्र सुखादि कमलाद्यभेदेनाध्यवसितम् । यथावा—

वापी काऽपि स्फुरति गगने तत्परं सूक्ष्मपद्मा

सोपानालीमधिगतवती काञ्चनीमैन्द्रनीली ।

अग्रे शैली सुकृतिसुभगी चन्दनच्छन्देशौ

तत्रत्यानां सुलभममृतं सन्निधानात् सुधांशोः ॥

अत्र नाभिरोमाबलिचिवलीस्तनमुखमितेतानि वापीसूक्ष्म-
पद्मासोपानालीशैलसुधांश्वभेदेनाध्यवसितानि । केचित् पुनरुपमेय
निगरणेन तस्योपमानतयाऽध्यवसानं प्रथमाऽतिशयोक्तिमाहुः ।
निगरणञ्च तस्यानुपादाने उपादानेऽध्यधःकारमात्रेण निष्पद्यते ।
यदाहुः,

विषयस्थानुपादानेऽपुत्रपादानेऽपि सूरिभिः ।

अधःकरणमात्रेण निगोर्णत्वं प्रचक्षते ॥ इति

तेषां मते मुखं द्वितीयश्चन्द्र इत्यादावपि प्रथमाऽतिशयोक्ति-
रेव प्रवर्त्तते । इयञ्च बहुभिर्भङ्गीभिरुपनिबध्यते । दिक्षाच-
सुदाक्रियते ।

अनुच्छिष्टोदेवैरपरिदलितो राहुदशनैः
कलङ्कानास्त्रिष्टो न खलु परिभूतो दिनकृता ।
कुम्भभिर्नीं सुप्तो न च युवतिवक्त्रेण विजितः
कलानाथः कोऽयं कनककलतिकायां विजयते ॥

इयं व्यतिरेकगर्भा ।

सुक्ताविद्रुममन्तरा मधुरसः पुष्पं परं धूर्वहं
प्रालेयद्युतिमण्डले खलु तयोरेकासिका नार्णवे ।
तद्योदयति ग्रहभूर्द्धिं न पुनः पूर्वाचलाभ्यन्तरे
तानीमाति विकल्पयन्ति तद्गमे येषां न सा दृक्पथे ॥

अपङ्कतिगर्भेयम् । यत्र च सत्यपि सम्बन्धे असम्बन्धो-
वर्णयते, सेयं द्वितीया । उदाहरणम् ।

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रोऽनु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनी मासोऽनु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजङ्घः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतुहलो-
निर्मातुं प्रभवेष्वनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥

अत्र सत्यपि पुराणप्रजापतिनिर्माणसम्बन्धेऽसम्बन्धो वर्णितः ।
तद्विपर्ययौ अभेदे भेदः असम्बन्धे सम्बन्धश्च । यत्राभेदेऽपि भेदो
वर्णयते, सेयं तृतीया । यथा—

अन्यत् सौकुमार्यं अन्यैव च काऽपि वर्तनच्छाया ।
श्यामा सामान्यप्रजापते रक्षाऽपि च न भवति ॥

यथा वा—

अन्यास्तां गुरुरङ्गरोहणमुवी रंभ्या मृदयैव सा
सञ्चाराः खलु तेऽन्यथैव विभिन्ना वैरैव सृष्टो युवा ।

श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात् स्त्रीणां नितम्बस्त्रलात्
दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥

असत्यपि सम्बन्धे सम्बन्धो यदुपनिबध्यते, सैषा चतुर्थी ।
इयञ्च यद्यर्थशब्देनोच्यते । उदाहरणम् ।

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहा-
वाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।
तदोपमीयेत तमालनील-
मासुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥

इह खलु पूर्वं कारणं परतः कार्यमिति कार्यकारणयोः
पौर्व्वोपर्थं प्रसिद्धम् । तस्य योऽयं विपर्य्ययः, सा भवेत् पञ्चमी ।
इयञ्च द्विधा भिद्यते कार्यस्य कारणात् पूर्व्वमुक्तौ कार्यकार-
णयोर्युगपदुक्तौ च । उभयमपि कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुमुप-
निबध्यते । क्रमेणोदाहरणम् ।

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं
घनागमः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रम-
स्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥

सममेव समाक्रान्तं हयं हिरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पितॄं मण्डलञ्च महीक्षिताम् ॥

सैयमतिशयोक्तिः प्रायः सर्व्वेष्वलङ्कारेषु मूलतयोपतिष्ठते ।
यदाहुः ।

सैषा सर्व्वत्र वक्तोक्तिरनयाऽर्थी विभाव्यते ।

वक्तोऽस्यां कविना कार्य्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥

वक्रा वैचित्र्यवती उत्तिरतिशयोक्तिरित्यर्थः । किं बहुना । कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतदित्याद्युपमाऽपि न खल्वतिशयोक्ति-
भन्तरेण निर्वहति । न हि यदेव मनोज्ञत्वं कमले तदेव मुखे
वर्त्तते, अन्यच्च मनोज्ञत्वं कमलेऽन्यच्च मुखे । इयोच्चाभेदाध्यव-
सायमुपजीव्योपमा प्रवर्त्तते । एतमन्यथाप्यनुसन्धेयम् । दण्डि-
नाऽप्युक्तम् ।

अलङ्कारान्तराणामपैकमाहुः परायणम् ।

वागीशमहितासुक्तिमिमामतिशयाभिधाम् ॥

शब्दसु खोक्तान् कतिचिदलङ्कारान् साक्षादेवातिशयोक्ते-
र्भेदानङ्गीचकार । यदाह—

पूर्वविशेषोत्प्रेक्षाविभावनातद्गुणाधिकविरोधाः ।

विषमासङ्गतिपिहितव्याघातहेतवो भेदाः ॥ इति ।

प्रस्तुतादप्रस्तुतस्य गम्यत्वं समासोक्तिः ॥ ३३

कस्माच्चित् प्रस्तुतादप्रस्तुतमवगम्यते यत्, सा भवेत् समा-
सोक्तिर्नाम । अप्रस्तुतावगतिश्च श्लिष्टविशेषणमहिच्चेति वदन्ति ।
उदाहरणम् ।

लब्धा तव बाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽप्युक्तासः ।

जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्ज्वला दुर्बलानां सा ॥

अत्र प्रस्तुतजयलक्ष्मीवृत्तान्तेनाप्रस्तुता काचित् कामिनी
प्रतीयते । अन्येत्वाहुः । प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः समा-
सोक्तिः । व्यवहारसमारोपश्च कार्यक्षिप्तविशेषणैर्भवतीति ।

उक्तोदाहरणे च जयलक्ष्मणां कामिनीव्यवहारः समारोप्यते ।
यथा वा,

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।
करं व्याधुन्मत्स्याः पिवसि रतिसर्वस्वमधरं
वयं तत्त्वान्मेषान्मधुकर, हतास्व' खलु कृती ॥

अत्र मधुकरे कामुकव्यावहारसमारोपः । समानकार्यं
तत्र निमित्तम् ।

अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।
अहो देवगतिश्चित्रा न तथापि समागमः ॥

अत्र सन्ध्यादिवसयोः स्त्रीपुंलिङ्गमात्रेण नायकनायिकाव्यव-
हारसमारोपः । विशेषणैर्न तूदाहृतम् ।

तद्विपरीता त्वप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ३४

तस्याः समासोक्तेर्विपरीता भवत्यप्रस्तुतप्रशंसा नामालङ्कारः ।
तदभेदेनाह—

निमित्तकार्यसामान्यविशेषतुल्योक्तेः पञ्चविधा ॥ ३५

कस्यचित् प्रस्तावे निमित्तकार्यसामान्यविशेषतुल्यान्यप्र-
स्तुतानुच्यन्ते तेभ्यश्च प्रस्तुतमवगम्यते, सेयमप्रस्तुतप्रशंसा निमि-
त्ताद्यभिधानभेदात् पञ्चधा भिद्यते । तत्र कार्ये प्रस्तुते तन्निमि-
त्तस्योक्तौ प्रथमा । उदाहरणम् ।

बांताः किं न मिलन्ति सुन्दरि, पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
मो कार्या नितरां कृशाऽसि कथयत्येवं सबाधे मयि ।

लज्जामन्यरकातरेण निपतत्पीताशुणा चक्षुषा

दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥

अत्र प्रस्थानान्निवृत्तोऽसि किमिति कार्यं पृष्टे तत्कारण-
मभिहितम् । यथावा —

कालिन्दि, ब्रूहि कुम्भोद्भव, जलधिरहं नाम गृह्णासि कस्मा-
च्छतोर्मे, नर्मदाऽहं त्वमपि वदसि मे नाम कस्मात् सपत्न्याः ।

मालिन्यं तर्हि कस्मादनुभवसि, मिलत्कज्जलैर्मालवीनां

नेत्राश्रोभिः, किमासां समजनि, कुपितः कुन्तलक्ष्मीणिपालः ॥

अत्र किमासां समजनि इति कार्यं प्रस्तुते तत्कारणं
कुपितः कुन्तलक्ष्मीणिपाल इत्येतदभिहितम् । तेनैतासां पति-
वियोगरूपं कार्यमवगमते । कारणे प्रस्तुते कार्यस्योक्तौ द्वितीया ।
यथा,

राजन्, राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तुष्णीं स्थिताः

कुञ्जे, भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।

इत्थं नाथ, शुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्चरात्

चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते ॥

अत्रारयः पलायिता इति कारणे प्रस्तुते तत्कार्यं पथिक-
मुक्तशुकभाषणमुक्तम् । विशेषे प्रस्तुते सामान्याभिधाने तृतीया ।
उदाहरणम् ।

परोऽवजानाति यदन्नताजड-

स्तदुन्नतानां न निहन्ति धीरताम् ।

समानवीर्यान्वयपीरुषेषु यः

करोत्यतिक्रान्तिमसौ तिरष्किया ॥

अत्र त्वदवज्ञयाऽस्मद्वैर्यं न हतमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्य-
मभिहितम् । यथावा,

विधाय वैरं सामर्थ्यं नरोऽरौ य उदासते ।

प्रक्षिप्योदक्षिपं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥

अत्र प्रागेव सामर्थ्यं शिशुपाले रुक्मिणीहरणाद्वैरं विधायौ-
दासीन्यं कृष्णस्य न युक्तमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुक्तम् ।
सामान्ये प्रस्तुते विशेषस्योक्तौ चतुर्थी । यथा,

एतत्तस्य मुखात् कियत् कमलिनीपत्रे कणं वारिणी-
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन्त्यदस्मादपि ।

अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः

कुत्रोड्डीयगतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नार्त्तः शुचा ॥

अत्रास्थाने जड़ानां ममत्वं भवतीति जड़सामान्ये प्रस्तुते
जड़विशेषवृत्तान्तोऽभिहितः । तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्योक्तौ
पञ्चमी । यथा,

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः

किम्तावदर्जितमनेन दुरर्णवेन ।

चारीकृतञ्च वडंवादहने हुतञ्च

पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितञ्च ॥

अत्र कस्मिंश्चिद्वराचारे धनिनि प्रस्तुते अप्रस्तुतस्यार्णव-
स्योक्तिः । यथावा,

आवद्वक्त्रमसटाजटिलासभित्ति-
 रारोपितो मृगपतेः पदवीं यदि श्वा ।
 मत्तेभकुम्भतटपाटनलम्पटस्य
 नादं करिष्यति कथं हरिणाधिपस्य ॥

अत्र विद्वद्वेशादिमात्रेण विद्वत्तामभिनयति वैधेये प्रस्तुते
 सिंहवेशधारिणः शुनोऽभिधानम् । यथावा,

अम्बेरम्भःस्वगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः
 पोतोपाया इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्षमस्ते ।
 अङ्गीरितः कथमपि भवेदेष दैवात्तदानीं
 को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥

अत्र दुष्प्रभोः पूर्णतैव वरं न रिक्ततेति प्रस्तुते एवमभि-
 हितम् । श्लेषेणापि तुल्यात्तुल्यस्यावगतिर्दृश्यते । उदा-
 हरणम् ।

येनास्त्रभ्युदितेन चन्द्र, गमितः क्लान्तिं रवी तत्र ते
 युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।
 क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मनाक्
 अस्त्वेवं जङ्घामता तु भवतो यद्व्योम्नि विस्फुर्जसे ॥

यथा वा,

पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि
 यायाद्यदि प्रणयने न महानपि स्यात् ।
 अभ्युदरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं
 केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥

सेयमप्रस्तुतप्रशंसा काचिदप्रस्तुते प्रस्तुतस्याध्यारोपणमन्तरै-
णैव प्रवर्तते । यथोदाहृते । काचिदध्यारोपणेन, काचि-
त्त्वशतोऽध्यारोपणेन । क्रमेणोदाहरणम् ।

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहृतकं मां विद्धि शाकोटके
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न छायाऽपि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥

अत्र दित्सुरधमजातिः प्रस्तुतः । न खलु शाकोटकेन सह
वाकोवाक्यं सम्भवतीति प्रस्तुताध्यारोपेणैवेयं प्रवर्तते । अन्यथा
प्रमत्तगीतता वाक्यस्थापयेत ।

सोऽपूर्व्वोरसनाविपर्य्ययविधिस्तत् कर्णयोश्चापलं
दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक् किं भूयसोक्तेन वा ।
सर्व्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे, यद्धारणोऽद्याप्यसा-
वन्तः शून्यकरो निषेव्यत इति भ्रातः, क एष ग्रहः ॥

अत्र दुष्प्रभोः सेवकः प्रस्तुतः प्रतीयते । वारणस्य रसनाविप-
र्य्ययः कर्णचापलं मदः शून्यकरत्वञ्चेति प्रतान्यत्र भ्रमरस्यासेवन-
निमित्तत्वेनोपात्तानि । तत्र कर्णचापलं तावद्भवत्यसेवननिमित्त-
मिति न तदंशे प्रस्तुताध्याणोपणापेक्षा । रसनाविपर्य्ययः शून्य-
करत्वं च न खल्वप्यसेवनहेतुभावमुपगच्छति, मदः प्रत्युत
सेवनएव हेतुर्भवतीत्येतेष्वंशेषु प्रस्तुतस्याध्यारोपणमपेक्षते । न
हि तदन्तरेण वाक्यं समञ्जसं भवति । वैधर्मेणापीयमुपनिव-
ध्यते । यथा ।

यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटुं मृषा
नैषां गर्वगिरः शृणोषि न पुरः प्रत्याशया धावसि ।
काले बालट्टणानि खादसि सुखं निद्रासि निद्रागमे
तन्मे ब्रूहि कुरङ्ग, कुत्र भवता किं नाम तप्तं तपः ॥

अत्र राजसेवानिर्व्विण्णो वक्ता वैधर्म्येणावगम्यते । यथा वा,
धन्याः खलु वने वाताः कङ्क्षारस्पर्शशीतलाः ।
राममिन्दीवरश्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः ॥

अत्र वाताधन्या अहन्त्वधन्य इति प्रतीयते ।

आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान् पुरोवार्थ्यते
मध्ये वा धुरि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां धुरम् ।
खद्योतीऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
भिक्षु सामान्यमचेतसं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥

अत्राचेताः प्रभुरिव प्रस्तुतः स तु सामान्यवृत्तान्तेनैवावगम्य-
मानो न पुनरुपमानतयोपादानमर्हति । एवं,

अनुरागवन्तमपि लोचनयो-
र्द्धतं वपुः सुखमतापकरम् ।
निरक्षासयद्रविमपेतवसुं
वियदालयादपरदिग्गणिका ॥

इति समासोक्तावप्यपरदिशो गणिकात्वमन्यथैव प्रतीयमानं
न पुनर्व्वचनेन कदर्थनीयम् । अपरदिगित्येतावतैव स्वस्व
वाक्यं समापयितुमुचितम् ।

प्रस्तुतात् प्रस्तुतावगतिः प्रस्तुताङ्कुरः ॥ ३५

प्रस्तुतादेव कस्माच्चिदुपवर्णितात् प्रस्तुतमेव किञ्चिदवगम्यते
यत्, सोऽयं प्रस्तुताङ्कुरः । उदाहरणम् ।

कोशद्वन्द्वमिमं दधाति नलिनी कादम्बचञ्चूक्षतं
धत्ते चूतलता नवं किसलयं पुंस्कोकिलास्वादितम् ।
इत्याकर्ण्य मिथः सखीजनवचः सा दीर्घिकायास्तटे
चेलान्तेन तिरोदधे स्तनतटं विम्बाधरं पाणिना ॥

अत्र दीर्घिकाया वृत्तान्तस्तत्तटविहारवत्याखीभयमपि प्रस्तुतं
तत्रैकेन प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्यैवान्यस्यावगतिः । यथावा,

अङ्गासङ्गि मृणालकाण्डमयते भङ्गावलीनां रुचं
नासामौक्तिकमिन्द्रनीलसरणिं श्वासानिलादगाहते ।
दत्तेयं हिमवालुकाऽपि कुचयोर्धत्ते क्षणं दीपतां
तप्तायःपतिताम्बुवत् करतले धाराम्बु संलीयते ॥

अत्र प्रस्तुतादेव सन्तापकार्थ्यादुपवर्णितात् प्रस्तुत एव सन्ता-
पातिशयोऽवगम्यते । न चेयं पर्यायोक्तिः, वाच्यगम्ययोरेकत्वे
तदवसरात् । नाप्यनुमानं, साध्यसाधनयोर्द्वयोरवचनात् । न
खल्वप्यप्रस्तुतप्रशंसा, सन्तापातिशस्यापि प्रस्तुतत्वात् । वैचित्र्या-
न्तरस्यात्र स्फुटमवगतिश्च । यथा वा,

अनेन पर्यासयताऽश्रुविन्दून्
मुक्ताफलस्थूलतमान् स्तनेषु ।
प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीना-
मुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥

अत्र रात्रिः प्रभवातिशयवर्णनं प्रस्तुतम् । तत्र च शत्रु-
विलासिनीनां रोदनात् प्रस्तुतादेव शत्रूणां मारणं प्रस्तुतमेवाव-
गम्यते । यथा वा,

रात्रिः शिवा काचन सन्निधत्ते
विलोचने, जाग्रतमप्रमत्ते ।
समानधर्मा युवयोः सकाशे
सखा भविष्यत्यचिरेण कश्चित् ॥

अत्र शिवरात्रिमाहात्म्यवर्णने ललाटलोचनवत् शिवसारूप्यं
प्रस्तुतमेव ततः प्रतीयते ।

अप्रस्तुतादप्रस्तुतस्याप्रस्तुताङ्कुरः ॥ ३६

अप्रस्तुतादुपवर्णितादप्रस्तुतमेव यदवगम्यते स भवेदप्रस्तुता-
ङ्कुरोनाम । उदाहरणम् ।

आगत्य सम्प्रति वियोगविसंभ्रुलाङ्गी-
मम्भोजिनीं कचिदपि क्षपितद्वियामः ।
एतां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते
तन्वङ्गि, पादपतनेन सहस्ररश्मिः ॥

अत्र रविकमलिनीवृत्तान्तेनाप्रस्तुतेनाप्रस्तुतएव नायकयो-
र्वृत्तान्तः प्रतीयते । आगस्कारिणं प्रति विनैवानुनयं प्रसन्ना
सखी खल्वत्र सख्या उपालभ्यते । सएव चोपालम्भोऽत्र
वैधर्म्येण प्रतीयमानः प्रस्तुतः, न पुनः कामिनोर्वृत्तान्तः ।
यथा वा,

प्रसादयत्येत्य रविः प्रभाते
 पादप्रपातेर्नलिनीं मृदुः सन् ।
 कृतपराधेऽपि विलासिनि, त्वं
 प्रिये विनैवानुनयं प्रसन्ना ॥

इदं मम । अत्रोत्तरार्धे प्रस्तुतस्य स्फुटमभिधानादप्रस्तुतएवं
 कामिनोर्वृत्तान्तो रविनलिनीवृत्तान्तादप्रस्तुतादुपवर्णितादव-
 श्यते । न चायं वैधर्म्येण दृष्टान्तः, तथापि अप्रस्तुतादप्रस्तुत-
 प्रतीतेर्वारयितुमशक्यत्वात् । प्रस्तुतादप्रस्तुतस्यावगतौ समासोक्तिः
 प्रस्तुतावगतौ प्रस्तुताङ्कुरः, अप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य प्रतीतौ अप्र-
 स्तुतप्रशंसा अप्रस्तुतस्य तथात्वे त्वप्रस्तुताङ्कुर इत्यमीषां भेदः ।
 वस्तुतस्त्वेकएवालङ्कारः सर्वानमून् भेदानभिप्लवते । प्रकारभेदात्
 किल पृथक् पृथगमीषां व्युत्पादनम् । सर्वत्रैव हि
 संक्षेपणार्थद्वयप्रतिपत्तिरविशिष्टा । तस्मादेकएव समासोक्त्यल-
 ङ्कारो बह्वोभिर्भङ्गीभिरुपनिबध्यते ।

एकार्थशब्दैरनेकार्थाभिधानं श्लेषः ॥ ३७

एकार्थैरेव शब्दैरनेकोऽर्थो यदभिधीयते स श्लेषः । यत्र
 खल्वेकेन शब्देनैकएवार्थाऽभिधीयते, स चाभिधीयमानोऽर्थो-
 ऽनेकत्र सङ्गच्छते, तत्र भवत्येकार्थः शब्दैरनेकार्थाभिधानम् ।
 अभङ्गश्लेषे तु नैवम् । तत्र हि भिन्ना एवार्थाः समानरूपैरपि
 मित्रैरेव शब्दैरभिधीयन्ते इत्यनयोर्भेदः । उदाहरणम् ।

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥

यथा वा,

ध्वान्तं विध्वंसयन्नर्थानप्रकाशान् प्रकाशयन् ।

पावयन् भाति नितरां क्रिया धर्म्याः प्रवर्त्तयन् ॥

इदं मम । अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् हावप्यग्न्यर्को
वाच्यौ ।

उदयमयते दिङ्मालिन्यं निराकुर्वतेतरां

नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्त्तयति क्रियाः ।

रचयतितरां खैराचारप्रवर्त्तनकर्त्तनं

वत वत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः ॥

इत्यादिकन्वस्योदाहरणं न समीचीनमिवाधिगच्छामः ।

अत्र हि केषाञ्चित् शब्दानामेकार्थत्वेऽप्युदयादिशब्दाः उदया-
चलसम्बन्धादिकं, वृद्ध्यादिकञ्च प्रतिपादयन्तो न खल्वपेकार्था-
भवन्ति ।

तुल्यानामेकधर्माभिसम्बन्धस्तुल्ययोगिता ॥ ३८

तुल्यानामर्थात् प्राकरणिकानामेवाप्राकरणिकानामेव वा
यीऽयमेकेन धर्मेणाभिसम्बन्धः, सा भवेत्तुल्ययोगिता नाम ।
क्रमेणोदाहरणम् ।

सञ्ज्ञातपत्रप्रकरणान्वितानि

समुद्बुधन्ति स्फुटपाटलत्वम् ।

विकस्वराण्यर्ककराभिमर्शाद्-

दिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः ॥

यथा वा,

कुसुदानि सरोरुहानि हंसाः
सलिलान्द्रक्षकुलानि चन्द्रमाः ।
विमलान्यभवन् शरत्प्रवृत्तौ
महतामभ्युदये स्फुरन्ति सन्तः ॥

अप्राकरणिकानां खल्वपि ।

नागेन्द्रहस्तास्वचि कर्कशत्वा-
देकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः ।
लब्ध्वाऽपि लोके परिणाहि रूपं
जातास्तदूर्ध्वोरुपमानवाह्याः ॥

हिताहितयोर्वृत्तितौल्यमध्येके ॥ ३६

हिते अहिते च येयं तुल्या वृत्तिस्तामपि तुल्ययोगिता-
मेके मन्यन्ते । उदाहरणम् ।

नीतिशास्त्रप्रवीणेन लोकवृत्तानुसारिणा ।
प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया ॥

अत्र पराभूतिशब्दः श्लिष्टः । यथावा,
आहृतस्याभिषेकाय विस्मृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

यथा वा,

यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा ।
यश्चैनं गन्धमाल्याद्यैः सर्वस्य कटुरेव सः ॥

अत्र पादत्रये यथाक्रमं क्षिनन्ति सिञ्चति अर्चयतीत्यध्याहृत्य
वाक्यानि पूरणीयानि ।

दीपकमतुल्यानाम् ॥ ४०

इहैकधर्माभिसम्बन्ध इत्यनुवर्तते । अतुल्यानां प्राकरणि-
कानामप्राकरणिकानाञ्च योऽयमेकधर्माभिसम्बन्धस्तद्दीपकम् ।
उदाहरणम् ।

सङ्गतानि मृगाक्षीणां तडिद्विलसितानि च ।

क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥

अत्र घनशब्दः श्लिष्टः । यथा वा,—

क्षपणानां धनं नागानां फणमणिः केशराश्च सिंहानाम् ।

कुलबालिकानाञ्च स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ॥

यथा वा,

मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदलितो-

मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः ।

कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता

तन्निम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः ॥

एवं,

चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता

विकाशलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला ।

मुखाप्रसादः स्वजनेषु सर्व्वदा

यशोविधातुः कथयन्ति खण्डितम् ॥

इत्यादि भङ्गान्तरैरपयमलङ्कारो निबध्यते ।

कारकस्यैकमनेकामु क्रियासु ॥ ४१

अनेकासु क्रियासु यदेकं कारकमभिसम्बध्यते, तदपि दीपकमाचक्षते । उदाहरणम् ।

निद्राति स्नाति भुङ्क्ते चलति कचभरं शोधयत्यन्तरास्त्रे
दीव्यत्यक्षैर्न चायं गदितुमवसरो भूय आयाहि याहि ।
इत्युद्दण्डैः प्रभूणामसक्तदधिकृतैर्वारितान् द्वारि दीना-
नस्मान् पश्याब्धिकन्ये, सरसिरुहश्चामन्तरङ्गैः कटाक्षैः ॥

अत्र निद्रातीत्यादावेकः प्रभुः कर्त्ता, आयाहि याहीत्यनयो-
स्यैकोयाचकः । यथा वा,

एहि गच्छ पतोन्निष्ठ वद मौनं समाचर ।

स्वमाशयग्रहस्थैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥

परमार्थतः क्रियाया एकत्वे शब्दभेदेनोपादानेऽप्ययमलङ्कारः
प्राच्यैरुररीकृतः । यथा,

हरत्याभोगमाशानां गृह्णाति ज्योतिषां नणम् ।

आदत्ते चाद्य मे प्राणानसौ जलधरावली ॥

अत्रैकैव क्रिया हरति गृह्णात्यादत्ते इत्यनेकैः शब्दैरुक्ता ।

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरेव च ।

दीपकस्थानएवेष्टमलङ्कारत्रयं यथा ।

इत्याचार्याः । क्रमेणोदाहरणम् ।

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजद्रुमाः ।

उन्मीलन्ति च कन्दलो दलन्ति ककुभानि च ॥

विकासादिरर्थत एक एवेत्यर्थावृत्तिरियम् ।

उत्कण्ठयति मेघानां माला वृन्दं कलापिनाम् ।

यूनाञ्चोत्कण्ठयत्येष मानसं मकरध्वजः ॥

उत्कण्ठयतीत्येकत्रोर्द्ध्वं ग्रीवं करोत्यन्यत्रोत्सुकं करोतीत्यर्थ-
भेदात् शब्दावृत्तिरियम् ।

जित्वा विश्वं भवानद्य विहरत्यवरोधनैः ।

विहरत्यसरोभिस्ते रिपुवर्गोदिषं गतः ॥

विहरतीत्यस्योभयत्राप्येकार्थत्वादुभयावृत्तिरियम् । आवृत्ति-
चयमेव दीपकभेदरूपमिति भोजदेवादयः । प्रकारभेदादेव-
ममीषां पृथगुपदेशः, एकएव त्वलङ्कारः बहुमुखः प्रथते इत्यनु-
चिन्तनीयम् ।

पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरोपकारोमालादीपकम् ॥ ४२

पूर्वेण पूर्वेण यदुत्तरमुत्तरमुपक्रियते, तन्मालादीपकमित्या-
चक्षते । उदाहरणम् ।

संग्रामाङ्गनमागतेन भवता चापि समारोपिते

देवाकर्णय येन येन सहस्रा यद् यद् समासादितम् ।

कोदण्डेन शरः शरैररिशिरस्तेनापि भ्रूमण्डलं

तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

यथापूर्वमुत्तरस्य स्थापनमपोहनं वैकावली ॥ ४३

पूर्वं पूर्वं प्रत्युत्तरमुत्तरं यत् स्थाप्यतेऽपोह्यते वा, सैयं
द्विविधा भवत्येकावली नाम । स्थापनमपोहनञ्च विशेषण-
भावेनेत्याहुः । क्रमेणोदाहरणम् ।

सरो विकसिताभोजमभोजं भृङ्गसङ्गतम् ।

भृङ्गा यत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं सस्मरोदयम् ॥

न तज्जलं यत्र सुचारुपङ्कजं

न पङ्कजं तद् यदलीनषट्पदम् ।

न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं

न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥

पूर्ववाक्ये विशेषस्याप्युत्तरत्र विशेषणतया स्थापनं दृश्यते ।

यथा,

वाप्यो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु ।

कमलेषु पतत्यत्रयः करोति सङ्गीतमलिषु पदम् ॥

यथा वा,

धर्मेण बुद्धिस्तव देव, शुद्धा

बुद्ध्या निबद्धा सहसैव लक्ष्मीः ।

लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वलोका-

लोकैश्च नीता भुवनेषु कीर्तिः ॥

एवमन्यत्राप्यनुसन्धेयम् । सोऽयं पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तराभि-
सम्बन्धो मालादीपकं न त्वियमेकावली । अस्यैकावलीत्वाभ्युप-
गमे तु मालादीपकं न पृथग्लक्षणीयम् । मालादीपकेनैव वा
गतार्थत्वादियमेकावली नाभ्युपगन्तव्या भवति । पूर्वेषामुत्त-
रेषाञ्च भूम्नाऽभिसम्बन्धः खल्वलङ्कारभूमिः । स च पूर्वपूर्वो-
त्तरोत्तरस्योत्तरोत्तरेण वा पूर्वपूर्वस्य । अन्योऽपि स्थापनेनापो-
हनेन वेल्लेक एवालङ्कारो लक्षणमेदात् पृथगुपदिष्टः । गृहीत-
भुक्तारोत्याऽर्थश्रेणिरैकावलीति दीक्षितैरपुरातनम् । उत्तरोत्तरस्य

पूर्वपूर्वविशेषणभावः पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरविशेषणभावो वा
गृहीतमुक्तरीतिरित्याहुः । गृहीतमुक्तरीतौ सत्यां क्रियामेदे
एकावलो क्रियैकत्वे मालादीपकमिति केचित् समर्थयन्ते ।

अन्यसहितस्यान्याभिसम्बन्धः सहोक्तिः ॥ ४४

अन्येन सहितं किञ्चिदन्येन यदभिसम्बध्यते, सेयं सहोक्तिः ।
उदाहरणम् ।

सममेव नराधिपेन सा
गुरुसम्भोहविलुप्तचेतना ।
अगमत् सह तैलविन्दुना
तनुदीपार्च्चिरिव क्षितेस्तलम् ॥

विशेषणसहितस्य विशेष्यस्यान्याभिसम्बन्धे पुत्रेण सहैव
पितरं पश्यति इत्यादौ च वैचित्र्याभावान्नायमङ्कारः । वैचित्र्यं
ह्यलङ्कारः । अन्यसहितस्येत्यनेन सहार्थस्य विवक्षितत्वाच्च
नान्यत्र प्रसङ्गः ।

मधुमासनिशारम्भे शशाङ्ककिरणोज्ज्वले ।
संकुचम्यम्बुजातानि हृदयेन वियोगिनाम् ॥
इत्यादौ सहार्थशब्दप्रयोगाभावेऽप्ययमलङ्कारो दृश्यते ।
वसन्तसहितस्यैव कामस्य प्रथते बलम् ।
दारुणा सहितस्यैव तेजः स्फुरति शुष्मणः ॥
दुर्भन्निभिः परित्यक्तो राजा भवति किस्विषी ।
पयोमुचा परित्यक्तः शुचिरेव हि चन्द्रमाः ॥

इत्यादि भङ्गान्तरेणाप्रायमलङ्कारो निबध्यते । तदिदं मुदा-
हरणद्वयं धिनीक्तिप्रतिद्वन्द्विभूतां सहोक्तिमधिकरोति ।

अन्येन विनाऽन्यस्य शोभनत्वाशोभनत्वे
विनोक्तिः ॥ ४५

केनचिदिना कस्यचित् शोभनत्वमशोभनत्वं वा यद्भवति, सा
भवेद्विनोक्तिर्नाम । क्रमेणोदाहरणम् ।

मृगलोचनया विना विचित्र-
व्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।
अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं
सुहृदा तिम विना नरेन्द्रसूनुः ।

यथा वा,

आविर्भूते शशिनि तमसा रिच्यमानेव रात्रिः
नैशस्यार्चिर्हुतभुज इव क्षिप्रभूयिष्ठधूमा ।
मोहेनान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा
गङ्गारोधःपतनकलुषा गृह्णतीव प्रसादम् ॥

अत्र तमःप्रभृतिर्नाम धिना राज्यादीनां रक्षणयोग्यत्वं विनाशब्द-
प्रयोगमन्तरेणैव प्रदर्शितम् । अशोभनत्वं खल्वपि ।

अनुयात्या जनातीर्तं कान्तं साधु त्वया कृतम् ।
का दिनश्रीर्विनाऽर्केण का निशा शशिना विना ॥

अरुचिर्निशया विना शशी
 शशिना साऽपि विना महत्तमः ।
 उभयेन विना मनोभव-
 स्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥

साधनेन साध्यावगतिरनुमानम् ॥ ४६

साधनेन यत् साध्यमवगम्यते, तदनुमानम् । उदाहरणम् ।

परिक्लान्तं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-
 स्तनोर्भ्रम्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।
 इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपदलनैः
 क्लशाङ्ग्याः सन्तापं वदति विसिनीपत्रशयनम् ॥

यथा वा,

यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति स्तुवं
 यत्तत्रैव पतन्ति सन्ततममी मर्मस्पर्शमार्गणाः ।
 तच्चक्रीकृतचापमञ्चितशरप्रेङ्खत्करः क्रोधनो-
 धावत्ययत एव शासनधरः सत्यं सदाऽऽसां स्मरः ॥

न चेयमुत्प्रेक्षा, तस्याः सम्भावनारूपतया निश्चितत्वेन
 प्रतीतावप्रवृत्तेः । यथा वा,

प्रलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः ।
 विकसत्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥

अन्यव्यवच्छेदायानुकीर्तनं परिसंख्या ॥ ४७

परिकीर्तितादन्यस्य व्यवच्छेदमभिप्रयता यदन्योऽनुकीर्त्यते,
सा परिसंख्या । अनुकीर्तनच्चेदं प्रश्नपूर्वकमन्यथा वा । अन्य-
व्यवच्छेदोऽपि शाब्द आर्थो वा । सेयं चतुर्विधा भवति परि-
संख्या । क्रमेणोदाहरणम् ।

किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं

किं कार्यमार्थचरितं सुकृतं न दोषः ।

किं चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं

जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥

किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्युसरितः

किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।

किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा

यदासक्त्या चेतो निरवधि विमुक्तौ प्रभवति ॥

भक्तिर्भवे न विभवे

व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।

चिन्ता यशसि न वपुषि

प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥

वाञ्छा सज्जनसङ्गमे परगुणे प्रीतिगुरौ नम्रता

विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लीलापवादाद्भयम् ।

भक्तिश्चक्रिणि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले

एते यत्र वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥

यथा वा,

बलमार्त्तभयोपशान्तये
विदुषां सम्मतये बह्वृ श्रुतम् ।
वसु तस्य विभोर्न केवलं
गुणवत्ताऽपि परप्रयोजना ॥

कैमुत्यन्यायेनार्थप्रतिपादनमर्थापत्तिः ॥ ४८

अन्यसिद्धावन्यस्यार्थतः सिद्धिः कैमुत्यन्यायः । इयमेव दण्डा-
पूपिकेत्युच्यते । तेन यदर्थः प्रतिपद्यते सा भवेदर्थापत्तिः ।
उदाहरणम् ।

प्रसह्य योऽस्मासु परैः प्रयुक्तः
स्मर्त्तुं न शक्यः किमुताधिकर्त्तुम् ।
नवीकरिष्यतुप्रशुष्यदारुः
स त्वद्विना मे हृदयं निकारः ॥

यस्य स्मरणमपि दुःसहं तस्यानुभवः सुतरां दुःसह इति
किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः । यथा वा,

विललाप स वाध्यगद्गदं
सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमयोऽपि माईवं
भजते कैव कथा शरीरिषु ॥

केचित् प्रत्यक्षादीन्यपि प्रमाणान्वलङ्कारतयेच्छन्ति । तत्र
प्रत्यक्षं यथा,

क्रान्तक्रान्तवदनप्रतिविम्बे
मग्नबालसहकारसुगन्धौ ।
स्वादुनि प्रणदितालनि शीते
निर्व्विवार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥

अत्रेन्द्रियनिर्व्वृत्या प्रत्यक्षमलंकारः । अनुमानन्तूदाहृतम् ।

उपमानं यथा,

तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले ।
यस्तन्वि, तारकान्यासः शकटाकारमाश्रितः ॥

यथा वा,

अत्र मन्मथमिवातिसुन्दरं
दानवारिमिव दिव्यतेजसम् ।
शैलराजमिव धैर्य्यशालिनं
वेद्वि वेङ्कटपतिं महीपतिम् ॥

शाब्दो यथा,

विवक्षता दोषमपि चुतात्मना
त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं
कथं स लक्ष्यप्रसवो भविष्यति ॥

सदाचारो यथा,

महाजनाचारपरम्परेदृशी
स्वनाम नामाददते न साधवः ।
अतोऽभिधातुं न तदुत्सहे पुन-
र्जनः किलाचारमुचं विगायति ॥

आत्मतुष्टिर्यथा,

असंशयं चक्षुपरिग्रहक्षमा
यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥

अर्थापत्तिर्यथा,

व्यक्तं बलीयान् यदिहेतुरागमा-
दपूरयत् सा जलधिं न जाह्नवी ।
गङ्गाघनिर्भस्मितशम्भुकन्धरा-
सवर्णमर्णः कथमन्यथाऽस्य तत् ॥

पूर्व्वा खल्वर्थापत्तिः कैमुत्यन्यायेनार्थप्रतिपादनमियन्त्वनुप-
पत्तिनिवन्धनं कस्यचिदर्थस्य कल्पनमित्यनयोर्भेदः । अनुप-
लब्धिर्यथा,

स्फुटमसदवलम्बं तन्वि, निश्चिन्वते ते
तदनुपलभमानास्तर्कयन्तोऽपि लोकाः ।
कुचगिरिवरयुग्मं यद्विनाऽऽधारमास्ते
तदिह मकरकेतोरिन्द्रजालं प्रतीमः ॥

सम्भवो यथा,

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्रः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

यथा वा,

भ्रातः पान्य, कुतो भवान्, नगरतो वार्त्ता नवा वर्त्तते
 वाढं, ब्रूहि, युवा पयोदसमये त्यक्त्वा प्रियां जीवति ।
 सत्यं जीवति, जीवतीति कथिता वार्त्ता मयाऽपि श्रुता
 विस्तीर्णा पृथिवी जनोऽपि विविधः किं किं न सम्भाव्यते ॥

ऐतिह्यं खल्वपि ।

कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।

एति जीवन्तमानन्दोनरं वर्षशतादपि ॥

लौकिकी गाथेयमित्यनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यं दर्शितम् । तद्वैतिह्यम् । इति होचुर्वृद्धा इति ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सारः ॥ ४६

वस्तूनामुत्तरोत्तरमुत्कर्षो यदुपनिबध्यते, सोऽयं सारो-
 नाम । उदाहरणम् ।

मनुष्याः प्राणिषु श्रेष्ठा मनुष्येषु द्विजातयः ।

द्विजातिष्वपि विद्वांसस्तेषु तत्त्वविदः पराः ॥

यथा वा,

लोकस्त्रजि द्यौर्दिवि चादितेया-

अप्यादितेयेषु महान् महेन्द्रः ।

किं कर्तुमर्थी यदि सोऽपि रागा-

ज्जागर्त्ति कक्षा किमतः पराऽपि ॥

एतद्दर्शनात् परावधिरिति न वाच्यम् । श्लोकार्धस्य परा-
 वधिरत्राप्यस्येवेति केचित् समर्थयन्ते ।

अत्र श्लाघ्यगुणानामुत्कर्षः । अश्लाघ्यगुणानां खल्वपि ।

दृणाक्षधुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।

वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं प्रार्थयिष्यते ॥

उत्तरात् प्रश्नोन्नयनमुत्तरम् ॥ ५०

उत्तरश्रवणात् प्रश्नो यदुन्नीयते, तदुत्तरं नामालङ्कारः ।

उदाहरणम् ।

न नौका न प्लवो वाऽस्ति न सेतुर्न च संक्रमः ।

किन्तु यत्र ध्वजः प्रांशुस्तत्रेयं सुतरा सरित् ॥

अनेन पान्यस्य सरित्तरणोपाययप्रश्न उन्नीयते । न चेद-
मनुमानं, साध्यसाधनयोर्द्वयोरनिर्देशात् । नापि काव्यलिङ्गम् ।
न ह्युत्तरं प्रश्नस्य हेतुः ।

प्रश्नपूर्वकमसकृदसम्भाव्यमुत्तरमेकेषाम् ॥ ५१

प्रश्नपूर्वकं सर्व्वजनेष्वसम्भाव्यमुत्तरमसकृत् यदुपनिबध्यते,
तदप्युत्तरमित्येकेषां मतम् । उदाहरणम् ।

का विषमा दैवगतिः किं लब्धव्यं जनोगुणग्राही ।

किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुर्याह्यं खलोलोकः ॥

साकूतमुत्तरमपेक्षी ॥ ५२

अभिप्रायगर्भं यदुत्तरमुपनिबध्यते, तदप्युत्तरमित्येके मन्यन्ते ।
उदाहरणम् ।

कुशलन्तस्थाः, जीवति, कुशलं पृच्छामि, जीवतीत्युक्तम् ।

पुनरपि तदेव कथयसि, मृतां नु कथयामि या श्वसिति ॥

अत्र जीवत्यास्तस्याः कुतः कुशलमित्याद्यभिप्रायगर्भं जीव-
तीत्याद्युत्तरम् ।

प्रश्नवाक्यस्योत्तरपरतया योजनञ्च ॥ ५३

प्रश्नवाक्यमेवोत्तरपरतया यद् योज्यते, तदप्युत्तरमित्येके ।
उदाहरणम् ।

का काली का मधुरा का शीतलवाहिनी गङ्गा ।

के दारपोषणरताः कं बलवन्तं न बाधते शीतम् ॥

अत्र प्रश्नवाक्यान्धेवोत्तरपरतया योजितानि ।

सामान्यविशेषकार्यकारणेभ्यस्तदन्यसमर्थन-

मर्थान्तरन्यासः ॥ ५४

सामान्येन विशेषः, विशेषेण सामान्यं, कार्येण कारणम्,
कारणेन कार्यञ्च यत् समर्थते, सोऽयमर्थान्तरन्यासः । समर्थनं
नाम लब्धात्मनोऽर्थस्य निदर्शनाद्युपन्यासेन दृढीकरणम् । काव्य-
लिङ्गे तु हेत्वपेक्षोऽर्थस्यात्मलाभः । समर्थसमर्थकयोर्द्वयोरपि
तुल्यरूपत्वे ; सामान्यरूपत्वे विशेषरूपत्वे वा साधारणधर्मस्य
भेदाभेदाभ्यां दृष्टान्तप्रतिवस्तूपमयोरवसरः, अतुल्यरूपत्वे त्वस्ये-
त्यमोषां भेदः । अयञ्च साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्येकं द्विधा भिद्य
मानोऽष्टप्रकारः सम्पद्यते । क्रमेणोदाहरणम् ।

तुङ्गानामपि मेघाः शैलानामुपरि निदधते च्छायाम् ।

उपकर्तुं हि समर्था भवन्ति महतां महीयांसः ॥

अत्र सामान्येन विशेषस्य समर्थनम् । एष साधर्म्येण ।
वैधर्म्येण यथा,

अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा
यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम् ।
तएव धन्याः सुहृदः पराभवं
जगत्पट्टद्वैव हि ये क्षयं गताः ॥

अत्रोत्तरार्द्धगतेन सामान्येनार्थेन पूर्वार्द्धगतो विशेषोऽर्थो
वैधर्म्येण समर्थ्यते ।

निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।
पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतम् ॥

अत्र पूर्वार्द्धगतः सामान्योऽर्थः परार्द्धगतेन विशेषेणार्थेन
समर्थ्यते । एष एव वैधर्म्येण यथा,

हृदयेन निर्वृतानां भवति नृणां सर्वमेव निर्वृतये ।
इन्दुरपि तथाहि मनः खेदयतितरां प्रियाविरहे ॥

सहसा विदधीत न क्रिया-
मविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणो-
गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥

अत्र पूर्वार्द्धे वैधर्म्येणोत्तरार्द्धे तु साधर्म्येण कार्येण कारणं
समर्थ्यते ।

पृथ्वि, स्थिरा भव भुजङ्गम, धारयेनां
त्वं कूर्मराज, तदिदं दितयं दधीथाः ।
दिक्कुञ्जराः, कुरुत तन्नितये दिधीर्षा-
मार्यः करोति हरकामुकमाततज्यम् ॥

पृथ्वाऽऽत्तं स्थैर्यस्य सिद्धतया तद्विधानासम्भवात् स्थैर्यादि
विशेषोऽत्र विवक्षणीयः । स च हरकामुक्तातत्त्वोक्तकरणेन सम-
र्थाते । यथा वा,

अपसर परभृत, दूरं गौडोयं काकरवरसिका ।

दूर्वाचर्व्वणपटवो गावो न जानन्तीत्तुरसमधुरम् ॥

गौड्याः काकरवरसिक्तात्वं खल्वत्र परभृतस्यापसरणोपदेश-
कारणम् । एष एव वैधर्म्येण । यथा,

वह्निग्वे चिरादनायवे,

द्विलसत्येष तुषारदोधितिः ।

भज सम्मदमत्र सन्ततं

ननु सन्तापमिनः प्रसूयते ॥

चन्द्रस्य सन्तापजनकत्वानुभवेन सम्मदजनकत्वे बाधं प्रति-
सम्बद्धतीं विरहिणीं प्रति सख्या उक्तिरियम् । अत्र सूर्यस्य
सन्तापजनकत्वप्रदर्शनेन तद्विरुद्धस्य चन्द्रस्य सन्तापविरुद्धसम्मद-
जनकत्वमुपपन्नमित्याहुः । दण्डिना त्वन्यथैवायमलङ्कारोऽष्टधा
विभक्तः । यथा,—

विश्वव्यापी विशेषस्थः श्लेषादिद्वो विरोधवान् ।

अयुक्तकारो युक्तात्मा युक्तायुक्तो विपर्य्ययः इति ॥

त इमे उक्तेषु भेदेष्वन्तर्भवन्ति, न च वैचित्र्यादिशेषं पुष्प-
न्तीति नोदाहरणोपन्यासेन प्रदर्श्यन्ते । केचित् कार्यकारण-
भावेऽर्थान्तरन्यासं नेच्छन्ति । इच्छन्ति त्वन्ये । वैचित्र्याच्चात्र
सहृदयसंवेद्यम् । त्रिविधः खल्वत्र हेतुरुपपादकः समर्थको-
न्नापकश्च । तत्रोपपादकः काव्यलिङ्गस्य, समर्थकोऽर्थान्तर-

न्यासस्य, ज्ञापकवानुमानस्य विषयः । यत्र हि हेतुमन्तरेण वाक्यार्थो नोपपद्यते, तत्रोपपादकेन हेतुना तदुपपाद्यते । तत्र काव्यलिङ्गमलङ्कारः । यत्र पुनरन्तरेणैव हेतुं स्वतः पर्यवसितो-
वाक्यार्थः समर्थ्यते, तत्रार्थान्तरन्यासः । कार्यकारणभावेऽर्था-
न्तरन्यासस्य काव्यलिङ्गस्य च वैचित्र्यवैलक्षण्यमशक्यापह्नवमल-
ङ्कारभेदं प्रयोजयति । अन्ये त्वाहुः । समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्य
विशेषसम्बन्धेऽर्थान्तरन्यासस्तदितरसम्बन्धे काव्यलिङ्गमिति ।
सेयं निर्व्यासना कल्पना । वैचित्र्याविशेषस्य प्रयोजकत्वे तु
कार्यकारणसम्बन्धे चेत्यपि वक्तव्यं भवत्यविशेषात् । रुद्रटमतानु-
यायिनस्तु द्वयोरेवमानोपमेयत्वसम्बन्धवैवाच्यार्थान्तरन्यासमङ्गी-
कुर्व्याणाः,—

प्रियेण संयथ्य विपक्षमन्निधा-

वुपाहितां वक्षसि पीबस्वने ।

स्रजं न काचिद्विजही जलावितां

वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥

इत्यादावुपमानोपमेयभावाभावादर्थान्तरन्यासाभासमाहुः ।
भामहादिमते त्वर्थान्तरन्यास एवायम् । उपमानोपमेययो-
तादृशेणानिर्दिश्य सामान्यधर्मैश्चानभिधाग द्वयोस्तुल्यकक्षतयो-
पन्यासमुभयन्यासाख्यमलङ्कारान्तरं मनसो रुद्रटप्रभृतयः ।
उदाहरन्ति च ।

सकलजगत्साधारणविभवा भुवि साधवोऽधुना विरलाः ।

सन्ति किञ्चन्तस्तारवः सुस्वादुसुगन्धिचारुफलाः ॥

केचिदर्थान्तरन्यासेऽप्यर्थान्तरन्यासाद्यतिशययोगं विकस्वर-
समाख्यमलङ्कारान्तरमाहुः । तस्योदाहरणम् ।

माकन्दं मकरन्दतुन्दिलमसुं गाहस्र काक, स्वयं
कर्णान्तुदमन्तरेण रणितं त्वां मन्महे कोकिलम् ।
धनयानि स्थलवैभवेन कतिचिद्वस्तूनि कस्तूरिकां
नेपालक्षितिपालभालपतिते पङ्के शंकेत कः ॥

अत्र धनयानि स्थलवैभवेनेत्यर्थान्तरन्यासमुपनयस्यताऽप्यप-
रितुष्यता कविना कस्तूरिकामित्यर्थान्तरन्यासान्तरमुपनयस्तम् ।
एवं,

स विश्वजितमाजङ्गे क्रतुं सर्व्वस्वदक्षिणम् ।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥
इत्यादिकमप्यनुसरणीयम् ।

उपपादकोहेतुः काव्यलिङ्गम् ॥ ५५

उपपादकोहेतुर्यदुपनयस्यते, तद्वेत् काव्यलिङ्गं नाम
उपपादकश्च हेतुः क्वचित् पदार्थः, कविद्वयार्थः । यदाहुः,
हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति ।
क्रमेणोदाहरणम् ।

भस्मोदुधूलन, भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले, शुभं
हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्तालयालङ्घतिम् ।
अद्वाराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपत्न्यासुखा-
लाकोच्छेदिनि मोक्षनामनि मोहामोहे निधीयामहे ॥

अत्र मोक्षस्य महामोहत्वमुच्यमानं प्रखलद्रुपं युष्मत्सपर्या-
सुखालोकोच्छेदिनीत्यनेन पदार्थेनोपपाद्यते ।

वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे, न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ।
नमन्मुक्तः सम्प्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिभाक्
महेश, चन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥

अत्रापराधद्वये पूर्वोपरजन्मनोरमनमनं वाक्यार्थो हेतुः ।

यथा वा,

असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः
कथानां त्रिशम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः ।
प्रमोदं वो दिश्यात् कपटवटुवेशापनयने
त्वरशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥

एवं,

हे गोदावरि, देवि, तावकतटोद्देशे कलिङ्गः कवि-
वाग्देवीं बहुदेशदर्शनसखीं त्यक्त्वा विरक्तिं गतः ।
एनामर्णवमध्यसुप्तसुरभिन्नाभीसरोजासनं

ब्रह्माणं गमय चित्ती कथमसावेकाकिनी स्थास्यति ॥

इत्यादावप्ययमलङ्कारः । ब्रह्मणोविशेषणतयोपात्तस्यार्णव-
मधेयत्वादेरनुपादाने हि वाग्देव्या ब्रह्मप्रापणं गोदावर्या-
भसम्भवत् नात्मानमासादयितुमुत्सहते । तदुपादाने तूपपद्यते
वाक्यार्थः । सोऽयं वाक्यार्थस्योपपादको हेतुः काव्यलिङ्गं, न
त्वयं विघटमानार्थघटनात्मा श्लेषाख्यो गुणः । अयमेव हेत्वल-
ङ्कार इत्याचार्यादयः । रुद्रटादयस्तु हेतुमता सह हेतोरभेदाभि-

धानं हेतुरित्यलङ्कारान्तरमाहुः । आयुर्धृतमित्यादिलक्षणो ह्ययं
न वेतिवावानिति तु मम्मटभट्टादयः । भामहप्रभृतयोऽप्यस्याल-
ङ्कारत्वं नेच्छन्ति । प्रकारान्तरेण तु हेत्वलङ्कारी वक्ष्यते ।

साभिप्रायोक्तिः परिकरः ॥ ५६

साभिप्रायं यदुच्यते, सोऽयं परिकरः । उदाहरणम् ।

वितर वितर वाचं क्वासि मुग्धे, किमेतत्
विरमतु परिहासः सर्व्वथा दुःखितोऽस्मि ।
त्वमसि ननु तनूजा हन्त सर्व्वसहायाः
सुतविरहविमुक्तप्राणराजात्मजोऽहम् ॥

अत्र सर्व्वेतिवादिप्रदान्यभिप्रायगर्भाणि । यथावा,

तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि
सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।
कुथ्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
र्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥

अत्र कुसुमायुधोऽपि पिनाकपाणेरिति च विशेषणमभिप्राय-
गर्भपात्मनोलोकोत्तरधनुर्धरत्वमावेदयति । नेदं काव्यलिङ्गं । न
हि हरस्य पिनाकपाणित्वं धैर्य्यच्युतिकरणे हेतुः । तस्मात्
पृथगेव परिकरः काव्यलिङ्गात् । यत्र विशेषणबलात् प्रतीय-
मानोऽर्थो वाच्यस्योपक्ररति तत्र परिकरः, यत्र पुनर्वाच्य एवार्थ-
स्तथा तत्र काव्यलिङ्गमित्यप्याहुः । कदाचिदनयोर्लक्षणयोरैकत्र
प्रवृत्तौ सङ्कोच्येते एवेतांवलंकारौ । इयं साभिप्राया विशे-
षणोक्तिः । विशेष्यस्यापि साभिप्रायोक्तिर्दृश्यते । यथा,

फणीन्द्रस्ते गुणान् वक्तुं लिखितं हैहयाधिपः ।

द्रुमाखण्डलः शक्तः काहमेघ कृते गुणाः ॥

अत्र फणीन्द्रहैहयाधिपाखण्डलपदानि सहस्रवदनत्व सहस्र-
बाहुत्व सहस्रलोचनत्वाभिप्रायगर्भाणि ।

यथावा

अनवद्यमिदं रूपमरविन्देन्दुसुन्दास् ।

साक्षादनन्यसामान्यं कपाली कथमर्हति ॥

इदं मम । अत्र कपालिपदमभिप्रायविशेषगर्भम् । एवं,

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां

समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावत-

स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥

इत्यादिकमपुनराह्वयम् । अपरे तु साभिप्रायविशेषणत्व-
मात्रं परिकरमाहुः । केचित् पुनः साभिप्रायविशेषणत्व परि-
करः साभिप्रायविशेष्यत्वन्तु परिकराङ्कुर इति वदन्ति ।

कारणाभावे कार्योत्पत्तिर्विभावना ॥ ५७

प्रसिद्धकारणस्याभावेऽपि कार्यस्योत्पत्तिर्योपनिबध्यते सेयं
विभावना । सा खल्वियं कारणमन्तरेणोपनिबध्यमानाऽपि
कार्योत्पत्तिः किमपि कारणमनपेक्ष्यासम्भवन्ती विशेषेण तद्-
भावयत्यवगमयतीति विभावनीच्यते । उदाहरणम् ।

असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टे-
 रनासंवाख्यं करणं मदस्य ।
 कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं
 बाह्यात्परं साऽथ बयः प्रपेदे ।

यथा वा

जाता ते सखि, साम्प्रतमश्रमपरिमन्यरा गतिः किमियम् ।
 कस्मादभवदकस्मादियममधु मदालसा दृष्टिः ॥

सति कारणे कार्य्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः ॥ ५८

कारणे सत्यपि कार्य्यस्यानुत्पत्तिर्यदुपनिबध्यते, सा खल्वियं
 विशेषोक्तिर्नाम । उदाहरणम् ।

अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।

अहो दैवगतिश्चित्रा न तथापि समागमः ॥

यथावा

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरताऽपि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम् ॥

सङ्गत्यभावोऽसङ्गतिः ॥ ५९

कथोचित् सङ्गत्यभावो यदुपनिबध्यते, सेयमसङ्गतिः । कार्य्य-
 कारणयोः समानदेशत्वं, यद्यत्र करणीयं भवति तत्रैव तस्य
 करणं, यत्कर्तुं प्रवृत्तस्तस्यैव न जातुचित्तद्विरुद्धस्य करणञ्च
 भवति चेत्, भवति तदा सङ्गतिरित्यभियुक्ता मन्यन्ते । तदेतत्
 अयं सङ्गतिश्चेदेहाभिप्रेयते । सङ्गत्य भावोऽप्यनेनैवावगन्तव्यः ।

तथाच कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वं अन्यत्र करणीयस्यान्यत्र करणं
अनात् कर्त्तुं प्रवृत्तस्यानास्य तद्विरुद्धस्य करणञ्चेति त्रिविधा
भवत्यसङ्गतिः । क्रमेणोदाहरणम् ।

अहो खलभुजङ्गस्य विचित्रोऽयं वधक्रमः ।

अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥

अपराजितां वसुधां चिकीर्षुर्द्यौं तथा कृथाः ।

गोत्रोद्धारप्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्भेदं पुराऽकरोः ॥

पूर्वाङ्गं द्वितीयस्योत्तराङ्गं तृतीयस्य प्रकारस्योदाहरणम् ।

यथावा,—

तत्खड्गखण्डितसपत्नविलासिनीनां

भूषा भवन्त्यभिनवा भुवनैकवीर ।

नेत्रेषु कङ्कणमथोरुषु पञ्चवक्त्रा

चोलेन्द्रसिंहं, तिलकं करपद्मवेषु ॥

इदं द्वितीयस्य प्रकारस्य ।

मोहं जगत्त्रयभुवामपनेतुमेत-

दादाय रूपमखिलेश्वर, देहभाजाम् ।

निःसीमकान्तिरसनीरधिनाऽसुनैव

मोहं प्रवर्षयसि सुग्धविलासिनीनाम् ॥

इदं तृतीयस्य । यथावा,—

लघूकरिष्यन्नतिभारभङ्गरा-

ममूँ किल त्वं त्विदिवादवातरः ।

उद्धृदलोकत्रितयेन साम्प्रतं

गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वया ॥

कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वमात्रमसङ्गतिरिति तु बहवः प्रति-
पन्नाः । तेषामन्यत्र विरोधाभास एवालङ्कारः । दीक्षिता-
भिस्तु त्रिविधैवासङ्गतिर्व्युत्पादिता ।

आपाततोविरोधो विरोधाभासः ॥ ६०

यत्र कयोश्चिदापाततोविरोधः प्रतिभाति वस्तुवृत्तेन त्ववि-
रोधएव, सोऽयं विरोधवदाभासते इति विरोधाभासः । अयमेव
विरोधालङ्कारः । उदाहरणम् ।

गिरयोऽप्यनुव्रतियुजो मरुदप्यचलोऽब्धयोऽप्यगम्भीराः ।

विश्वम्भराऽप्रतिलघुर्नरनाथ, तवान्तिके नियतम् ॥

अस्य जात्यादिभेदेन बहवो भेदाः कौश्चिदुपवर्णिताः, न
त्वमो वैचित्र्यवन्त इति नेह प्रदर्शिताः । विभावनाविशेषोक्त्यस-
ङ्गतिविषयान् परित्यज्य प्रवर्त्ततेऽयमलङ्कारः । तत्तद्विषयेषु हि
तत्तद्वैचित्र्यैरन्यत्रावकाशमलभमानैरन्यत्र सावकाशमेतद्वैचित्र्यं
तिरोधीयते इति न तत्तद्विषयेष्वस्य प्रवृत्तिरिति संकराशङ्का न
करणीया ।

असम्भाव्यार्थनिष्पत्तिरसम्भवः ॥ ६१

असम्भाव्य एवार्थो यन्निष्पद्यते, सोऽयमसम्भवो नामालं-
कारः ।

उदाहरणम् ।

अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति

अतोऽस्माभिस्तृण्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।

क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं

क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥

अथ च सत्यपि विरोधाभासे वैचित्र्यान्तरमलङ्कारान्तरप्रयो-
जकं सद्ब्रह्मसंवेद्यम् । विरोधाभासमात्रत्वपरैऽलंकारमत्र-
मन्यन्ते ।

श्लाघ्ययोगः समम् ॥ ६२

कयोश्चित् श्लाघनीयो यः सम्बन्धस्तत् समं नाम । समा-
नयोर्योगः, कार्यकारणयोगुणक्रिययोरानुगुण्यं, न परमभीप्सित-
प्रतिलम्बो यावत्ततोऽप्यधिकस्यार्थस्याधिगमः, अभीप्सितार्थाधि-
गमश्च इत्येतेऽत्र श्लाघ्ययोगतयाऽभिप्रेयन्ते । श्लाघ्यन्ते खल्वमी
योगाः सद्ब्रह्मधुरीणैः । वक्ष्यमाणविषमालंकारस्यास्य च परस्पर-
प्रतिबन्धिरूपतया चैते योगाः समालंकारभूमयः प्रतिपत्तव्या-
भवन्ति । क्रमेणोदाहरणम् ।

अग्निममुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं

जलनिधिमनुरूपं जङ्गुकन्याऽवतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः

श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विबब्रुः ॥

यथावा,

चित्रं चित्रं वत वत महश्चित्रमेयद्विचित्रं

जातोदैवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।

यन्निम्नानां परिणतफलस्फूर्तिरास्वादनीया

यच्चैतस्याः कबलनकलाकोविदः काकलोकः ॥

कार्यकारणयोर्गुणसाम्यं यथा,—

अवदातात् कर्मजाताज्जातेयं वसुधाधिप ।

अवदाततरा कीर्त्तिः कुन्देन्दुसदृशी तव ॥

इदं मम । तयोरेव क्रियासाम्यं यथा,—

दवदहनमादुत्यन्त्रो धूमो घनतामवाप्य वर्षैस्तम् ।

यच्छमयति तदयुक्तं सोऽपि च दवमेव निर्दहति ॥

अत्र दहनस्य धूमस्य च स्वप्रभवस्य दवस्य दहनस्य च नाश-
कता अनुरूपैव क्रिया । यथा वा,

आह्लादयसि राजेन्द्र, यदि त्वं सकलं जगत् ।

यदा त्वत्प्रभवा कीर्त्तिः कथं नाह्लादयिष्यति ॥

ममैतत् । चतुर्थं खल्वपि ।

चातकस्त्रिचतुरान् पयःकणान्

याचते जलधरं पिपासया ।

सोऽपि पूरयति विश्वमभ्रसा

हन्त हन्त महतामुदारता ॥

यथा वा,

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ

द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।

गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी

नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदय ॥

पञ्चमं यथा,—

पिपासाक्षामकर्ण्डेन याचितं चाम्बु पक्षिणा ।

नवमेघोज्झिता चास्य धारा निपतिता मुखे ॥

नचात्र समुच्चयएवालंकारः । वैचित्र्यान्तरस्यानुभूयमान-
स्यापलपितुमशक्यत्वात् ।

विपरीतो विषमः ॥ ६३

समविपरीतः खल्वलंकारो विषमो भण्यते । विरूपयोः
सङ्घटनं, कार्यकारणयोर्गुणक्रिययोरननुरूपता, न परमभिलषित-
फलानवाप्तिर्याददनर्याधिगमोऽभिलषितफलानधिगमश्चेत्येवं पञ्च-
विधः समप्रतिद्वन्द्वौ विषमः प्रत्येतव्यः । क्रमेणोदाहरणम् ।

वयं क्व वर्णाश्रमरक्षणोचिताः

क्व जातिहीना मृगजीवितच्छिदः ।

सहापक्षटैर्भेदतां न सङ्गतम्

भवन्ति गोमायुसखा न दन्तिनः ॥

अरिकरिकुश्रविदारणरुधिरारुणादतः खड्गात् ।

वसुधाधिपते, धवलं कान्तञ्च यशो बभूव तव ॥

यथावा,—

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं

रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।

तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु

यशस्त्रिलोक्याभरणं प्रसूते ॥

कार्यकारणयोः क्रिययोरननुरूपता यथा,—

आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने, ददासि त्वम् ।

विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥

चतुर्थी यथा,—

सिंहिकासुतसन्तस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः ।

जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः ॥

यथावा,—

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं

भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पंकजश्रीः ।

इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे

ह्य हन्त हन्त नलिनीं गज उल्लङ्घार ॥

यथावा,—

खिन्नोऽसि मुञ्च शैलं

बिभृमो वयमिति वदत्सु शिथिलगुजः ।

भरभुग्नविततबाहुषु

गोपेषु हसन् हरिर्जयति ॥

क्वचित् सत्यामपीष्टावाप्तावनिष्टस्याप्यवाप्तिर्दृश्यते । यथा—

पद्मातपन्नरसिके, सरसीरुहस्य

किं बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम् ।

कालः कलिर्जगदिदं न कृतज्ञमग्ने,

स्थित्वा हरिष्यति मुखस्य तवैव लक्ष्मीम् ॥

अभिलषितफलानधिगमः खल्वपि ।

विद्या सत्कविता तथा सुजनता सेवा तथा प्रार्थना

पञ्चैताः परिणिन्धिरे जनयितुं विन्तात्मजं योषितः ।

व्यापारान् परिहृत्य हन्त विषये तत्रैव रेमे सुहृ-

र्दुर्देवेन दुरात्मना विदधिरे पञ्चैव वन्द्याः स्त्रियः ॥

यथावा,

नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेषितं मनः ।

तत्तु तत्रैव रमते हताः पाणिना वयम् ॥

द्वितीयतृतीयोदाहरणपर्यालोचनया सुव्यक्तमिदमवगम्यते
यद्विशेषोक्तेरप्ययमतिरिच्यते प्रकारः । न हि द्वितीयोदाहरणे
यथावहेतुसम्पत्तिः । तृतीये तूदाहरणे स्थवीयानस्य विशेषोक्ते
भेदः । अथापि खल्वभिलषितफलानवाप्तिमात्रादस्य प्रवृत्ति-
र्विशेषोक्तेस्तु सति हेतौ फलाभावमात्रेणेत्यन्य एवायं प्रकार
आदरणीयः । वैचित्र्यान्तरं चात्र सद्दयसंवेद्यम् । एवं,

लोके कलङ्कमपह्नातुमयं मृगांको-

जातो मुखं तव पुनस्तिलकच्छलेन ।

तत्रापि कल्पयसि तन्वि, कलंकरेखां

नार्थः समाश्रितजनं हि कलंकयन्ति ॥

दृष्ट्वा स्फोटोऽभवदलिरसौ लेखपद्मं विशालं

चित्रं चित्रं किमिति किमिति व्याहरन् निष्पपात ।

नास्मिन् गन्धो न च मधुकणो नास्ति तत् सौकुमार्य-

मालोच्चैरव पुनरपि गतः फुल्लमभोजमेव ॥

इत्यादिकमप्युदाहार्यम् । विशेषोक्त्या त्वपरे गतार्थत्वमस्य
मन्यन्ते ।

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा

भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

मदविभ्रमासकलया पपे पुनः

स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥

इत्यादि भङ्गान्तरेणापयमलंकारो निबध्यते ।

निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोरवगति-
व्याजस्तुतिः ॥ ६४

तत्र निन्दया स्तुतेरवगमो यथा,—

हित्वा त्वामुपरोधबन्धमनसां मन्ये न मौलिः परो-
लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत्र संदृश्यते ।
यस्यागं तनुतेतरां सुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः
प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः ॥

यथावा,—

पुंसः पुराणादाच्छिद्य श्रीस्त्वया परिभुज्यते ।
राजन्निष्ठाकुवंशस्य किमिदं तव युज्यते ॥

यथावा,—

प्रियोऽसि प्राज्ञोऽसि प्रभुरसि कुलीनोऽपरसि युवा
युवत्यस्त्वामेवं कति न पतिमुर्वीश, वृणते ।
अतश्चैतां कीर्त्तिं रघुनहुषमान्धातमहिषीं
परामर्धुं हृदामधिगतनयोनार्हति भवान् ॥

अत्र रघुनहुषादिवक्ते कीर्त्तिरिति स्तुतिरवगम्यते । निन्दा-
चात्र भङ्गान्तरेणोपात्ता । यथावा,—

इन्दोर्लक्ष त्रिपुरजयिनः कण्ठमूलं मुरारि-
र्दिङ्नागानां मदजलमसीभाञ्जि गण्डस्थलानि ।
अद्यापुर्व्वीवलयतिलक, श्यामलिम्बाऽनुलिप्ता
न्याभासन्ते वद धवलितं किं यशोभिस्त्वदीयैः ॥

अत्रान्यत् सर्वं धवलितमिति स्तुतिरवगम्यते । स्तुत्या
निन्दाऽवगमो यथा—

हे हिलाजितबोधिसत्व, वचसां किं विस्तरैस्तोयधे,
नास्ति त्वत्तदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।
दृश्यत्पाण्यजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो-
भारप्रोद्वहने करोषि क्लपया साहायकं यन्मरोः ॥

क्वचित् स्तुत्याऽपि स्तुतिरवगम्यते । यथा—

शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं
किमभिधानमसावकरोत्तपः ।
तरुणि, येन तवाधरपाटलं
दशति विम्बफलं शुकशावकः ॥

अत्र शुकशावकस्तुत्या नायिकाऽधरस्तुतिरतिशयेनावगम्यते ।
एवं निन्दया निन्दाऽवगमोऽपि । यथा,—

विधिरेव विशेषगर्हणीयः
करट, त्वं रट कस्तवापराधः ।
सहकारतरो चकार यस्ते
सहवासं सरलेन कोकिलेन ॥

अत्र विधिनिन्दया करटनिन्दाऽतिशयोऽवगम्यते । तदेतत्,
सूत्रे यथासंख्यस्याविवक्षितत्वात् यथेष्टमवगम्यावगमकभावाभ्युप-
गमात् वैचित्र्यस्य समानरूपत्वाच्चानेनैव संग्रहीतव्यं भवति ।
अभिधानप्रवृत्तिस्तु कृत्रिन्यायेन वा यदृच्छाशब्दतया वा समर्थ-
नीया । व्याजनिन्दानामकमलंकारान्तरमिच्छन्त्यन्धे ।

गुणदोषयोर्दोषगुणभावो लेशः ॥ ६५

गुणदोषयोर्दोषगुणभावो यत् प्रकल्प्यते, स लेशः ।

क्रमेणोदाहरणम् ।

अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु ।

शुक, पञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥

विद्वांसं प्रवसन्तं पुत्रमभिसन्धाय पितुरुक्तिरियम् । न
चात्राप्रसूतप्रशंसैवालङ्कारः । सत्यामेव तस्यां वैचित्र्यान्तर-
स्यानुभूयमानस्यालङ्कारान्तरत्वात् । यथावा,—

सन्तः सञ्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यन्त्रणाः

सर्वत्रैव जनापवादचकिताः जीवन्ति दुःखं सदा ।

अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलो-

युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयोधन्यो जनः प्राकृतः ॥

पूर्वार्द्धे गुणस्य दोषत्वमुत्तरार्द्धे दोषस्य गुणत्वं च कल्पि-
तम् । केचिल्लेशादन्यां व्याजसुतिं नेच्छन्ति । यथा तु व्याज-
सुतेर्भिन्नोऽयमलङ्कारस्तथोदाहरणप्रपञ्चेनोपदर्शितम् ।

अन्यस्य गुणदोषाभ्यामन्यस्य गुणदोषावुल्लासः ॥ ६६

अन्यस्य गुणेनान्यस्य गुणो वा दोषो वा, तथाऽन्यस्य दोषे-
णान्यस्य दोषो वा गुणो वा यदुपनिबध्यते, सोऽयं चतुःप्रकारो-
भवत्युल्लासः । क्रमेणोदाहरणम् ।

वस्त्रमापस्तिलान् भूमिं गन्धो वासयते यथा ।

पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजो गुणः ॥

यथावा,—

काचः काञ्चनसंसर्गाङ्गुत्ते मारकतीं द्युतिम् ।
अश्माऽपि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥

यथावा,

वन्दनीया जनैः सर्वैर्जगत्त्रयधृतिः परा ।
अपि मां पावयेत् साध्वी स्नात्वेतीच्छति जाङ्गवी ॥

अन्यस्य गुणेनान्यस्य दोषो यथा,—

दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतालै-
र्दूरीकृताः करिवरेण मदाम्बुद्वया ।
तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा
भङ्गाः पुनर्विकचपद्मवने चरन्ति ॥

अत्र भ्रमराणां गुणेन करिणो दोषः । यथा वा,—

नीतिमार्गप्रवीणेन गूढमन्त्रानुसारिणा ।
पराजिता वीर्यवता शूरेण भवताऽरयः ॥

अत्र राज्ञो गुणेनारीणां दोषः । यथा वा,—

समुज्ज्वलं नेत्रहारि हिरण्यमनलप्रभम् ।
निष्टप्तमग्नी सहसा जातं श्यामिकयाऽङ्कितम् ॥

अन्यस्य दोषेणान्यस्य दोषो यथा,—

लोकानन्दन, चन्दनद्रुम, सखे, नास्मिन् वने स्वीयतां
दुर्वैशैः परुषैरसारहृदयैराक्रान्तमेतद्वनम् ।
ते ह्यन्योन्यनिघर्षजातदहनज्वालावलीसंकुला-
न स्वान्येष कुलानि केवलमिदं सर्वं दहेयुर्वनम् ॥

अत्र वंशानां परस्परनिवर्षसञ्ज्ञातानलदोषेण वनस्य दाह-
रूपोदोषः । यथावा,

व्यपदेशमाविलयितुं समीहसे मां च नाम पातयितुम् ।

कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतरुञ्च ॥

अन्यस्य दोषेणान्यस्य गुणो यथा,

आघ्रातं परिचुम्बितं परिमुहुलीढं पुनश्चर्वितं

त्यक्तं वा भुवि नीरसेन मनसा तत्र व्यर्था मा कथाः ।

हे सद्रत्न, तवैतदेव कुशलं यद्वा नरेणादरा-

दन्तःसारविलोकनव्यसनिना चूर्णीकृतो नाशमना ॥

अत्र वानरस्य चापलदोषेण मणेश्वूर्णनाभावी गुणत्वेनोप-
निबद्धः । यथावा,—

गाढे सन्तमसे कान्तिरनलस्य किलोज्ज्वला ।

दोषो हि प्रतिपक्षस्य गुणायान्यस्य कल्पते ॥

इदं मम । एवं,

तदभाग्यं धनस्यैव तन्नाशयति सज्जनम् ।

लाभोऽयमेव भूपालसेवकानां न चेद्धधः ॥

इत्यादिकमपुनदाहार्यम् । अत्र सज्जनानां गुणेन धनस्य
तदनाशयणं दोषत्वेन, भूपालस्य क्रीर्यदोषेण तत्सेवकानां वधा
भावएव गुणत्वेन परिवर्णितम् । प्रथमद्वितीयौ प्रकारौ विनोक्ति
प्रतिपक्षभूतया सहोक्त्या सङ्कीर्येते इति न शङ्कनीयम् । तदस-
ङ्कीर्णस्यैवोदाहरणस्य दर्शितत्वात् । कश्चित् सङ्करेऽपि क्षत्यभा-
वाच्च । अलंकारएव त्वयमननुमतः प्रायेण प्राचाम् । वैचित्र्य-
विशेषसद्भावात् कैश्चिदङ्गीकृतः प्रदर्शितोऽस्माभिः ।

तदभावोऽनुज्ञाससः ॥ ६७

अनस्य गुणे दोषे वा सत्यप्यन्यस्य गुणो दोषो वा यन्न
भवति सोऽयमनुज्ञासो नामालंकारः । उदाहरणम् ।

गुरुचरणसरोजसन्निधाना-
दपि वयमस्य गुणैकलेशभाजः ।
अपि महति जलार्णवे निमग्नाः
सलिलमुपाददते मितं हि मीनाः ॥

अत्र गुरुचरणजलार्णवयोर्गुणेनास्माकं मीनानां च गुणा-
भावः । यथावा,

मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः
किमस्या नाम स्यादलसपुरुषानादरभरैः ।
यथा यूनस्तद्वत् परमरमणीयाऽपि रमणी
कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुरुते ॥

अत्रोक्तिरमणीगुणाभ्यां अलसपुरुषकुमारयोरन्तःकरणानन्द-
रूपगुणाभावः । दोषे दोषाभावः खल्वपि ।

त्वच्चेत् सञ्चरसे वृषेण लघुता का नाम दिग्दन्तिनां
व्यालैः कङ्कणभूषणानि कुरुषे हानिर्न हेन्नामपि ।
मूर्धनं कुरुषे सितांशुमयशः किं नाम लोकत्रयी-
दीपस्याम्बुजबान्धवस्य जगतामीशोऽसि किं ब्रूमहे ॥

अत्र भगवतोऽनङ्गीकारदोषेण दिग्दन्तिप्रभृतीनां लघुतादि-
दोषस्याभावः । एवं,

त्वयि भक्तिमता न सत्कृतः
 कुरुराजा गुरुरेव चेदिपः ।
 प्रियमांसमृगाधिपोज्झितः
 किमवद्यः करिकुम्भजो मणिः ॥

इत्यादिकमप्युदाहार्यम् । दानार्थिनो मधुकरा इत्यादा-
 वपि करिणो दूरीकरणदोषेण भ्रमराणां दोषाभावो वर्णित
 इत्ययमप्यलङ्कारस्तत्र प्रवेष्टुमर्हति । ऊहनीयमन्यत् ।

दोषगुणयोर्गुणदोषदर्शनादभ्यर्थनानादरावनु-
 ज्ञाऽवन्त ॥ ६८

गुणदर्शनात् दोषस्याभ्यर्थनमनुज्ञा । दोषदर्शनाद्गुणस्याना-
 दरोऽवन्ता । तदिदमलङ्कारद्वयम् । तत्राद्यस्योदाहरणम् ।

विपदः सन्तु ताः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो ।
 भवतो दर्शनं यत् स्यादपुनर्भवदर्शनम् ॥

यथा वा,—

ब्रजेम भवदन्तिकं प्रकृतिमित्य पैशाचिकीं
 किमित्यमरसम्पदः प्रमथनाथ, नाथामहे ।
 भवद्भवनदेहलोविकटतुण्डदण्डाहति-
 नुटमुकुटकोटिभिर्मघवदादिभिर्भूयते ॥

द्वितीयस्य खखपि ।

सत्यादप्यनृतं त्रेयो धिक् स्वर्गे नरकोऽस्तु मे ।
 भीमाहुःशासनं त्वातुं त्यक्तमत्यक्तमायुधम् ॥

यथा वा,—

वृणे दगीशानिति का कथा तथा
त्वयीति नेचे नलभामपोहया ।
सतीव्रतेऽग्नौ दृणयामि जीवितं
स्मरस्तु किं वस्तु तदस्तु भस्म यः ॥

यथा वा,—

कण्ठकौणविनिविष्टमीश, ते
कालकूटमपि मे महासूतम् ।
अपुत्रपात्तमसूतं भवद्वपु-
र्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते ॥

अत्र पूर्वार्धमनुज्ञाया उदाहरणम् । एवं,

नास्य श्लाघामकलितगुणः पोषयन् प्रीतये नः
कोऽन्यैश्चिचस्तुत्रिशतविधौ शिल्पिनः स्यात् प्रकर्षः ।
निन्दामेघ प्रथयतु जनः किन्तु दीषान्निरूप्य
प्रेक्ष्यांस्तस्य स्खलितवचनं प्रीणयेदेव भूयः ॥

इत्यादिकमपुत्रादाहार्यम् ।

सहस्रेष्टसिद्धिः प्रहर्षणम् ॥ ६६

इष्टोऽर्थः सहसैव यत् सिध्यति, तत् प्रहर्षहेतुत्वात् प्रहर्ष-
णम् । उदाहरणम् ।

कोकिलालापमधुरे विधुराय प्रियामृते ।
तामेव ध्यायते तस्मै विद्वष्टा सैव दूतिका ॥

यथा वा,

मेघैर्मन्दुरमम्बरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमै-
र्नक्तं भीतरयं त्वमेव तदिमं राधे, गृहं प्रापय ।
इत्थं नन्दनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुञ्जद्रुमं
राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले रहः केलयः ॥

यथा वा,

निधिशस्त्रप्रवीणेन केनचिन्निधिलिप्सुना ।
निव्यञ्जनौषधीमूलं खनताऽऽसादितो निधिः ॥

यथा वा,

उच्चित्य प्रथममवस्थितं मृगाक्षी
पुष्पीचं श्रितविटपं ग्रहीतुकामा ।
आरोढुं पदमदधादशोकयष्टा-
वामूलं पुनरपि तेन पुष्पिताऽभूत् ॥

नेयं विभावना, कारणमावस्थानिबन्धनात् तदपेक्षया वैचि-
त्रान्तरस्य सत्त्वाच्च । अपिच चतुर्थोदाहरणे पादन्यासेनैवाशोक-
यष्टेरामूलपुष्पितत्वाभिधानात् कुतो विभावनायाः प्रसङ्गः ।
तस्मादलङ्कारान्तरमेवेदमादरणीयम् । एतस्य प्रतिबन्धितया
विषादनमप्यलङ्कारान्तरमेष्यमिति तु नाशङ्कनीयम् । विषमे-
णैव तस्य गतार्थत्वात् । इत्थमाणविरुद्धान्यर्थप्राप्तिर्हि तल्लक्षण-
मिष्यते । सा च चतुर्थे विषमप्रकारे एव निवेष्टुमर्हति ।
न तु ततोऽन्यद्वैचित्र्यमुपलभ्यते, येनालङ्कारान्तरमप्रापगत्यं
भवति । यदि त्विष्यमाणाप्रतिलभ्यमात्रे विषादनं तद्विरुद्ध-

प्रतिलम्बे विषम इत्यङ्गीक्रियते, तदा भवत्वलंकारान्तरं तत् ।
यथोक्तमेव तु युक्तमुत्पश्यामः ।

अन्यनिमित्तस्य कृद्गनाऽन्यनिमित्ततयोपपादनं
व्याजोक्तिः ॥ ७०

यदन्यनिमित्तमेवोद्भूतं वस्तु, तदेव च्छलेनान्यनिमित्तोद्भव-
तया यदुपपाद्यते, सेयं व्याजोक्तिः । उदाहरणम् ।

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपमूढोल्लस-

द्रोमाञ्चादिविसंछुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।

आः शैल्यं तुहिनाचलस्य करयोरितूचिवान् सस्मितं

शैलान्तःपुरमात्मगण्डलगणैर्दृष्टोऽवतादः शिवः ॥

अत्र सात्त्विकरूपतयोद्भूतं रोमाञ्चादि शैल्योद्भवतयोपपादि-
तम् । यथा वा,

आयान्तमालोक्य हरिं प्रतोल्या-

मात्माः पुरस्तादनुरागमेका ।

रोमाञ्चकम्पादिभिरुच्यमानं

रामा जुगूह प्रणमन्थयैनम् ॥

अत्रानुरागनिमित्तानि रोमाञ्चकम्पादीनि भक्तिनिमित्त-
तयोपपादितानि । एवं,

कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सत्रणमधरम् ।

सम्भ्रमरपद्मान्नायिणि, वारितवामि, सहस्त्रेदानीम् ॥

इत्यादिकमप्युदाहार्यम् । उपनायकदृष्टाधरां निर्भर्त्सयति
भर्त्सरि तां प्रति तत्संख्या उक्तिरियम् ।

भङ्गान्तरेणोक्तिः पर्यायोक्तम् ॥ ७१

भङ्गान्तरेण यदुच्यते, तत्पर्यायोक्तं नाम । यदेव प्रतीयते तस्यैव प्रकारान्तरेणोक्तिर्भङ्गान्तरेणोक्तिरिहाभिप्रेयते ।

समत्सरेणासुर इत्युपेयुषा
चिराय नाम्नः प्रथमाभिधेयताम् ।
भयस्य पूर्वावतरस्तस्विना
मनःसु येन द्युसदां न्यधीयत ॥

हिरण्यकशिपोरेव प्रथमं द्युसदां भयमासीदित्ययं प्रतीय-
मानोऽप्यर्थो भङ्गान्तरेणोच्यते । यथा वा,

अनायि देशः कतमस्त्वयाऽद्य
वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य ।
त्वदाप्तसंकेततया कृतार्था
अथ्याऽपि नानेन जनेन संज्ञा ॥

यथा वा,

व्यास्यं नैकतया स्थितं श्रुतिगणं जम्भो न बल्मीकतो-
नाम्भौ नाभवमच्युतस्य सुमहद्भाष्यं च नाभाषिषम् ।
चिन्तार्थां न बृहत्कथामचकथं सूत्रामूणि नासं गुरु-
देव, त्वद्गुणवृन्दवर्णनमहं कर्तुं कथं शक्नुयाम् ॥

अथ नाहं वादरायणः नाहं वाल्मीकिः नाहं चतुर्मुखः
नाहं शेषः नाहं गुणाब्धः नाहं वाक्पतिरिति प्रतीयमाना-
एवार्थाः प्रकारान्तरेणोच्यन्ते । न चेयं कार्यात् कारणावगति-

रूपा अप्रसुतप्रशंसा । न ह्यत्र कार्यात् कारणमवगम्यते,
किन्तुर्हि तदसाधारणकार्यकर्तृत्वाभावमुखेन तद्वैतिरेकः ।
वेदव्यसनकर्त्ता नाहमिति रीत्या तु यो वेदव्यसनकर्त्ता तस्य
भेद एवात्मनि प्रतिपाद्यते इति नेयमप्रसुतप्रशंसा । यदि परि-
करेण सङ्कीर्णतापि, न काचिदसुक्ष्मतिरिति । केचित् पुन-
राहुः । यत्राप्रसुतात् कार्यात् प्रसुतं कारणमवगम्यते तत्रा-
प्रसुतप्रशंसा, यत्र तु प्रसुतात् कार्यात् प्रसुतं कारणं प्रतीयते
तत्र पर्यायोक्तम् । इह तु प्रसुताङ्कुरस्यैव विषयः इति ।

व्याजेनेष्टसाधनमध्येकेषाम् ॥ ७२

कलेनेष्टं फलं यत् साध्यते, तदपेक्षेयां मते पर्यायोक्तमुच्यते ।
उदाहरणम् ।

उपगीतां मधुकरैः कोकिलैरभिनन्दिताम् ।

यामि चूतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह ॥

यथा वा,

देहि मत्कन्दुकं राधे, परिधाननिगूहितम् ।

इति विस्त्रंसयन्तीवीं तस्याः कृष्णो मुदेऽस्तु वः ॥

यथा वा,

स्वस्ति श्रीभोजराज, त्रिभुवनविजयी धार्मिकः सत्यवादी

पित्रा या ते गृहीता नवनवतितमा रत्नकोटिर्भदीया ।

तां त्वं देहि त्वदीयैः सकलबुधगणैर्ज्ञायते सत्त्वमेतत्

नो वा जानन्ति केचिन्नवस्तुतममथवा देहि लक्षं ततो मे ॥

यथा वा,

आनीता नटवन्मया तव पुरः श्रीकृष्ण, या भूमिका

व्योमाकाशखखाम्बराब्धिवसवस्त्वग्रीतयेऽद्यावधि ।

प्रीतो यद्यपि ताः समीक्ष्य भगवन्, यद्वाञ्छितं देहि मे

नो चेद् ब्रूहि कदाऽपि माऽऽनय पुनर्मामीदृशीं भूमिकाम् ॥

यथा वा,

प्रलापैरित्येवं जननि, सुतरां कैकयशिषो-

स्तवाल्पाऽपि प्रीतिर्यदि भवति, सोऽयं खलु कृती ।

न चेत् पादेनैनं शिरसि चपलं ताडय शिवे,

प्रलापव्यासक्तं पुनरपि यथैवं न भविता ॥

इदं मम । एवं,

मया विमुक्ता वहिरेव वल्लकी

व्रजेदवश्यायकणैश्च साऽऽर्द्रताम् ।

द्रुतं तदेनां करवै निचोलके

कया चिदेवं मिषतो विनिर्यये ॥

दशत्यसौ परभृतः सहकारस्य मञ्जरीम् ।

तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्त्रैरमास्यताम् ॥

यन्मिथ्यावचनेन कुपयसितरां मङ्गलं तदतत्तथा

तिष्ठेत् त्वं किल मत्प्रियाऽस्यभिमतं कृत्वा सुखं स्थीयताम् ।

यन्मुक्ताफलसोदराश्रुसलिलैराप्लाव्यते त्वन्मुखं

मामेतद्दृष्टि स्थितोऽञ्जलिरयं मा निर्दये, रुद्यताम् ॥

इदं मम । इत्येवमादिको भूयानुदाहरणप्रपञ्चोऽस्य बुभुत्-

सितव्यः । भोजराजश्चात्र पर्यायाख्यमलङ्कारमाह । एवञ्चाने-

नैव गतार्थत्वादनुकूलालम्बनमलङ्कारान्तरं न लक्षयितव्यं भवति ।
नवीनास्तु “अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत्”—इति
लक्षयन्ति ।

कुपिताऽसि यदा तन्वि, निधाय करजक्षतम् ।

वधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा ॥

इत्युदाहरन्ति च ।

दृष्टलाभाय तद्विरुद्धानुष्ठानं विचित्रम् ॥ ७३

किञ्चिदिष्टं फलं लब्धुं तद्विरुद्धं यदनुष्ठीयते, तद्विचित्रं
नाम । उदाहरणम् ।

वपुषा पुराणपुरुषः पुरः क्षितौ

परिपुञ्जमानपृथुहारयष्टिना ।

भुवनैर्नतोऽपि विहितात्मगौरवः

प्रणनाम नाम तनयं पितृष्वसुः ॥

यथा वा,

प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।

दुःखीयति सुखहेतोः कोमूढः सेवकादन्यः ॥

तेनैव तदन्यथाकरणं व्याघातः ॥ ७४

येन किलोपायेनैकेन कर्त्रा यदुपकल्पितं, तेनैवोपायेनापरेण
कर्त्रा यत्तदन्यथा क्रियते, सोऽयं व्याघातः । उदाहरणम् ।

दृष्ट्वा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृष्ट्वैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः सुमो वामलोचनाः ॥

यथा वा,

इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमङ्गमहोभिः कतिपयैः
समागन्ता कान्ते, मृदुरसि न चायाससहना ।
मृदुत्वं मे हेतुः सुभग, भवता गन्तुमधिकं
न मृदो सोढा यद्विरहकृतमायासमसमम् ॥

अत्र प्रवत्स्यता नायकेन मृदुत्वं हेतूक्तत्वं नायिकाया मृदाव-
स्थितेरीचित्यमुपकल्पितं, नायिकया पुनस्तेनैवोपायेन नायकेन
सार्द्धमात्मनोगमनं समर्थितमित्येकमेव लक्षणमुदाहरणद्वयमभि-
प्लवते । लक्षणान्तरमिहानुसरन्त्यन्ये ।

आधाराधेययोराधिक्यमधिकम् ॥ ७५

विच्छित्तिविशेषेणाधाराधेययोराधिक्यं यदुपनिबध्यते, तद-
धिकम् । एकत्र द्वयोराधिकासम्भवात् कचिदाधारस्य कचि-
न्नाधेयस्याधिक्यमवसेयम् । क्रमेणोदाहरणम् ।

अहो विशालं भूपाल, भुवनत्रितयोदरम् ।

माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥

अत्र महतो यशसोऽपराधिक्यमाधारस्य भुवनत्रितयोदरस्य ।

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो-

जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।

तनौ ममुस्तत्र न कैटमद्विष-

स्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः ॥

अत्र भगवतस्तनोरप्याधिक्यं मुदः । न चैतत्प्रतिद्वन्दि-
तयाऽल्पमथलङ्कारान्तरं स्यादिति शङ्कनीयम् । आधाराधेययो-

रत्नत्वपर्यवसितं हि तन्न खल्वपात्तादतिरिच्यते । एकस्य खल्वल्पत्वे निर्विवादमाधिक्यमपरस्य । प्रकारान्तरेण त्विथत-
एव तत् । अल्पत्ववर्णनस्य कविसंरम्भगीचरतायां तदित्यपरे ।

महतोऽप्यल्पत्वमल्पम् ॥ ७६

स्वभावतो महतोऽपि बलुनः कस्माच्चिद्विच्छित्तिविशे-
षादल्पत्वं यदुपनिबध्यते, तद्वेदल्यं नाम । उदाहरणम् ।

किं ब्रूमी हरिमस्य विश्वमुदरे किं वा फणां भोगिनः
शेते यत्र हरिः स्वयं जलनिधेः सोऽप्येकदैशे स्थितः ।
आश्चर्य्यं कलसोद्भवस्य महिमा यस्यैकहस्तेऽम्बुधि-
र्गण्डधीयति पङ्कजीयति फणी भङ्गीयति श्रीपतिः ॥

अत्र महतामपि भगवदादीनामगस्त्यहस्तेऽल्पत्वं विच्छित्ति-
विशेषेणैवोपनिबद्धम् । न त्वगस्त्यहस्तस्य महत्त्वमिहोच्यते ।
सूक्ष्मादाधेयादाधारस्य सूक्ष्मत्वमल्पमपरे मन्यन्ते ।

प्रतिपक्षपक्षतिरस्कारः प्रत्यनीकम् ॥ ७७

प्रतिपक्षमतिरस्कात् यत् तदीयमेव किञ्चित्तिरस्क्रियते, तत्
प्रत्यनीकम् । उदाहरणम् ।

मध्यन्दिनार्कसन्तप्तः सरसीं गाहते गजः ।

मन्ये मार्त्तण्डगृह्याणि पद्मान्युहर्त्तुमुद्यतः ॥

यथा वा,

मम रूपकीर्त्तिमहरद्भुवि य-
स्तदनुप्रविष्टद्वयेयमिति ।

त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः
सुतरां क्षिणोति खलु तां मदनः ॥

यथा वा,

यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः
कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।
कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती
राहुरिन्दुमधुनाऽपि बाधते ॥

प्रतिपक्षतिरस्कारोऽप्येऽकेषाम् ॥ ७८

साक्षात् प्रतिपक्षएव यत्तिरस्क्रियते, तदपेक्षेयां मते भवति
प्रत्यनीकम् । उदाहरणम् ।

मधुव्रतौघः कुपितः स्वकीय-
मधुप्रपापघ्ननिमीलनेन ।
विम्बं समाक्रम्य बलात् सुधांशोः
कलङ्कमङ्गे ध्रुवमातनोति ॥

क्रमेणैकमनेकस्मिंस्तद्विपर्ययो वा पर्यायः ॥ ७९

क्रमेणैकं वस्तु यदनेकस्मिन् भवति क्रियते वा, तथा क्रमेणा-
नेकमेकस्मिन् भवति क्रियते वा, सोऽयं चतुर्विधः पर्यायः ।
क्रमेणोदाहरणम् ।

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट,
केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।

प्रागर्णवस्य हृदये शशलक्ष्मणोऽथ
कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥

यथा वा,

स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु तडिताधराः
पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
बलीषु तस्याः खलिताः प्रपेदिरे
चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥

द्वितीयो यथा,

विमृष्टरागादधरान्निवर्त्तितः
स्तनाङ्गरागावणिताश्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिच्यताङ्गुलिः
ऊतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः ॥

यथा वा,

तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् ।
विम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमवाणेन ॥

तृतीयो यथा,

मधुरिमरुचिरं वन्नः खलाना-
ममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।
अथ कथयति मोहहेतुमन्त-
र्गतमिव हालाहलं विषं तदेव ॥

यथा वा,

पुराऽभूदस्माकं नियतमविभिन्ना तनुरियं
ततोऽनु त्वं प्रेथान् वयमपि हताशाः प्रियतमाः ।

इदानीं नाथस्त्वं वयमपि कलत्रं किमपरं
मयाऽऽप्तं प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ॥

अत्र दम्पत्योः प्रथममभेदः ततः प्रेयसीप्रियतमभावस्ततः
कलत्रपतिभावः ।

यथा वा,

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिर्दहाम् ।
बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं
निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥

चतुर्थः खल्वपि ।

तद्गोहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः
सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।
स क्षुद्रो मुषलध्वनिः कलमिदं सङ्गीतकं योषिता-
माश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियतीं भूमिं समारोपितः ॥

यथा वा,

ययोरारोपितस्तारो हारस्तेऽरिवधूजनैः ।
निधीयते तयोः स्थूलाः स्तनयोरश्रुविन्दवः ॥

क्वचिदाधेयस्य पूर्व्वधापारित्यागिनाधारान्तरसञ्चारो दृश्यते ।

यथा,—

विम्बोष्ठएव रागस्ते तन्वि, पूर्व्वमदृश्यत ।
अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि, लक्ष्यते ॥

अत्र रागशब्दः श्लिष्टः । तदत्र रागयोर्भेदेऽप्यभेदाध्यवसाय-
मुपजीव्यायमलंकारः प्रवर्तते । इममेव विकासपर्यायमाहुः ।
सङ्कोचपर्यायः खल्वपि ।

प्रायश्चरित्वा वसुधामशेषां
क्यायासु विश्रम्य ततस्तरूणाम् ।
प्रौढिं गते सम्प्रति तिग्मभानी
शैत्यं शनैरन्तरपामयासीत् ॥

श्रीणीबन्धस्थजति तनुतां सेवते मध्यभागः
पद्भ्यां मुक्तास्तरलगतयः संश्रिता लोचनाभ्याम् ।
धत्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयञ्च वक्त्रं
तद्गुणात्राणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेन ॥

इत्यादिकमप्युदाहार्यम् ।

प्रसिद्धमाधारमन्तरेणाधेयावस्थितिर्युगपदेकस्या-
नेकस्मिन् वृत्तिरन्यत् कुर्वतोऽन्यस्य कृतिश्च
विशेषः ॥ ८०

प्रसिद्धमाधारमन्तरेणाधेयस्यावस्थितिर्यदुपनिबध्यते, सोऽयं
प्रथमो विशेषः । स खल्वयं द्विधा भिद्यते, आधेयस्याधारान्तरे-
ऽवस्थितिर्निराधारा चेति । क्रमेणोदाहरणम् ।

प्रतिपक्षतिरस्कारे काऽपि रोतिर्महात्मनाम् ।
गतेऽपि सूर्ये दीपस्यास्त्वमग्निन्दन्ति तत्कराः ॥

दिवमपुत्रपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥

यच्चैकस्यैवानेकस्मिन् युगपदवस्थितिः, स द्वितीयः । उदा-
हरणम् ।

सा वसति तव हृदये सा चैवाक्षिषु सा च वचनेषु ।

अस्मादृशानां सुन्दर, अवकाशो नास्ति पापानाम् ॥

यच्चान्यत् कुर्वतोऽन्यस्यापि करणं सम्पद्यते, स तृतीयः ।

यथा,

गृहिणी सचिवः सखी मिथः

प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना

हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥

पृथगेवैते विशेषप्रकाराः सौकर्यादेकत्रोपदर्शिताः । एव-
मन्यत्रापानुसन्धेयम् ।

परस्परमुपकारोऽन्यन्यम् ॥ ८१

परस्परेण परस्परं यदुपक्रियते, तदन्योन्यं नाम । उदा-
हरणम् ।

त्वया सा शोभते तन्वी तथा त्वमपि शोभसे ।

रजन्या शोभते चन्द्रश्चन्द्रेणापि निशीथिनी ॥

यथा वा,

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य

मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।

अन्योन्यशोभाजननादबभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥

यथोद्भाक्षः पिवत्यम्बु पथिको विरलाङ्गुलिः ।
तथा प्रपापालिकाऽपि धारां वितनुते तनुम् ॥

अत्र परस्परमुखदर्शनलालसयोः पथिकप्रपापालिकयोर्विर-
लाङ्गुलितया तनुधाराप्रदानेन च चिरकालमुदकपानदानानु-
वृत्तेः परस्परमुपकारः प्रत्येतव्यः । एवमन्यदपुनराहरणमनु-
सन्धेयम् ।

विनिमयः परिवृत्तिः ॥ ८२

कयोश्चिद्वस्तुनोर्यो विनिमयः सा भवेत् परिवृत्तिर्नाम । स
चायं विनिमयः समेन न्यूनेनोत्तमेन चेति त्रिविधः । उदा-
हरणम् ।

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं
मतं लास्यं दत्त्वा श्रयति भृशमामोदमसमम् ।
लतास्त्वध्वन्यानामहह दृशमादाय सहसा
ददत्वाधिव्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥

अत्र पूर्वार्धे समेन समस्य विनिमयः । उत्तरार्धे उत्तमेन
न्यूनस्य न्यूनेनोत्तमस्य वा ।

नानाविधप्रहरणैर्नृप, सम्प्रहारे
स्त्रीकृत्य दारुणनिनादवतः प्रहारान् ।

दृष्टारिवीरविसरेण वसुन्धरेयं
निर्व्विग्रलभपरिरभविधिर्व्वितीर्णा ॥

अत्र नूनेनोत्तमस्य ।

तस्य च प्रवयसो जटायुषः
स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।
येन जर्जरकलेवरव्ययात्
क्रोतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥

अत्रोत्तमेन नूनस्य ।

विवक्षितनिषेधः आक्षेपः ॥ ७३

वक्तुमिष्टस्य यो निषेधः सोऽयमाक्षेपः । वक्तुं खल्विष्टस्य
निषेधोऽनुपपद्यमान आभासीभवन् कमपि विशेषं गर्भीकरोति ।
सेवालङ्कारभूमिः । तत्र क्वचिद्वक्ष्यमाणस्य निषेधः क्वचि-
द्वोक्तस्य । तत्र प्रथमो यथा,—

ए एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप, भणाम्यलमथवा ।
अविचारितकार्यारम्भकारिणी म्रियतां न भणिष्यामि ॥

अत्राशक्यवक्तव्यत्वं विशेषः । अत्र सामान्यतः सूचितस्य
वक्ष्यमाणविशेषे निषेधः । यथा वा,

तव विरहे हरिणाक्षी निरीक्ष्य नवमासिकां दलिताम् ।
हन्त नितान्तमिदानीमाः किं हतजल्पितैरथवा ॥

अत्र मरिष्यतीत्यंशो नोक्तः । अत्राप्यशक्यवक्तव्यत्वं विशेषः ।
द्वितीयेऽपि प्रकारे क्वचिदुक्तस्यैव निषेधः । यथा,

ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः
कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यभोजिनीपल्लवाः ।
अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-
व्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन, न ब्रूमहे ॥

अत्रोक्तस्यैव निषेधः । अतिप्रसिद्धत्वं दुःखस्यातिशयो वा
विशेषः । एवमन्यत्राप्यनुसन्धेयम् । कचिच्चोक्तस्य निषेधमर्थतः
सूचयित्वा तत्समर्थनम् । यथा,

जनयति सन्तापमसौ चन्द्रकला कोमलाऽपि मे चित्रम् ।
अथवा किमत्र चित्रं दहति हिमानी हि भूमिरुहः ॥

अत्र पूर्वार्द्धे चन्द्रकलायाः सन्तापजनकत्वस्य निषेधश्चित्र-
मित्यनेनार्थात् सूचितः । अथवेत्यादिनोत्तरार्द्धेन तस्यैव समर्थ-
नम् । यथा वा,

तव गणयामि गुणानहमलमथवाऽसत्प्रलापिनीं धिङ्माम् ।
कः खलु कुम्भैरश्वो मातुमलं जलनिधेरखिलम् ॥

साहित्यपाथोनिधिमन्यनोत्थं
कर्णामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः ।
यत्तस्य दैत्या इव लुण्ठनाय
काव्यार्थचोराः प्रगुणीभवन्ति ॥
गृह्णन्तु सर्व्वे यदि वा यथेच्छं
नास्ति क्षतिः काऽपि कवीश्वराणाम् ।
रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्ये-
रद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥

इत्यादिकमप्युदाहार्यम् । क्वचिन्नोक्तनिषेधस्यार्थतः सूचन-
मात्रम् । यथा,

चन्द्र, सन्दर्शयात्मानमथवाऽस्ति प्रियामुखम् ।

विम्बाधरे तदस्थ्येव येन गर्वोऽमृतेन ते ॥

अत्रायवेत्यनेनोक्तनिषेधः सूचितः । केचिद्वस्तुस्वरूपनिषेध-
मप्याक्षेपमिच्छन्ति । ततोदाहरणम् ।

नरेन्द्रमौले, न वयं राजसन्देशहारिणः ।

जगत्कुटुम्बिनस्तेऽद्य न शत्रुः कश्चिदीक्ष्यते ॥

अत्र सन्देशहारिणामुक्तौ न वयं सन्देशहारिण इति निषेधो-
ऽनुपपद्यमानो यथार्थवादित्वरूपं विशेषमवगमयति । अपरे
पुनः करिष्यमाणस्यापि निषेधमाक्षेपमाचक्षाणाः,—

तां सुन्दरीं वर्णयितुं न मे वाणी प्रवर्तते ।

इत्युदाहरन्ति ।

गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रियं मत्प्रियैषिणी ।

निर्गच्छति मुखाद्वाणी मा गा इति करोमि किम् ॥

इत्येवमादयोऽन्येप्याक्षेपप्रकारा भोजदेवादिभिरुपदर्शिताः ।

विधिश्चानिष्टस्य ॥ ७२

अनिष्टस्य वस्तुनो विधिश्चाक्षेपो भण्यते । अत्राप्यनिष्टस्य
विधिरसम्भवन् आभासतामापद्यमानः कमपि विशेषमवगम-
यति । उदाहरणम् ।

गच्छ गच्छसि चेत् काम्ना, पत्न्यानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान् ॥

अत्र गमनस्यावश्यपरिहार्यत्वरूपो विशेषः प्रतीयते ।
आचार्यास्तु निषेधोक्तिमात्रमात्रेण मन्यमानाः प्रभूततमं भेद-
माचक्षते । तत्रोदाहरणानि ।

अनङ्गः पञ्चभिः पुष्पैर्विश्वं व्यजयतेषुभिः ।

इत्यसम्भाव्यमथवा विचित्रा वस्तुशक्तयः ॥

अत्र प्रवृत्तैव जयायोगबुद्धिर्हेतुवशादाक्षिप्तेति वृत्ताक्षेपो-
ऽयम् ।

कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभाषिणि ।

किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ॥

अत्र कर्णे कुवलयं कुर्वत्येव काचित् चाटुकारिणैवमुच्यते
इति वर्तमानाक्षेपोऽयम् ।

सत्यं ब्रवीमि न त्वं मां द्रष्टुं वल्लभ, लप्ससे ।

अन्यचुम्बनसंक्रान्तलाक्षारक्तेन चक्षुषा ॥

कयाचिन्मनस्विन्या भाविनमपराधमाशङ्कमानया प्रेयानेव
मुच्यते इति भविष्यदाक्षेपोऽयम् । त इमे त्रैकाल्यापेक्षया
भेदाः ।

तव तन्वद्भि, मिथ्यैव रूढमङ्गेषु माह्वम् ।

यदि सत्यं मृदून्येव किमकाण्डे रुजन्ति माम् ॥

गात्रधर्मस्य माह्वस्याक्षेपापाङ्गमाक्षेपोऽयम् ।

सुन्दरी सा नवेतेष विवेकः केन जायते ।

प्रभामात्रं हि तरलं दृश्यते न तदाश्रयः ॥

धर्म्याक्षेपोऽयम् ।

चक्षुषी तव रज्ये ते स्फुरत्यधरपल्लवः ।

भ्रुवौ च भुग्नौ न तथाप्यदृष्टस्यास्ति मे भयम् ॥

भयकारणस्यापराधस्याक्षेपात् कारणाक्षेपोऽयम् ।

दूरे प्रियतमः सोऽयमागतो जलदागमः ।

दृष्टाश्च फुल्ला निचुला न मृता चास्मि किं न्विदम् ॥

कारणमुपन्यस्य कार्यस्याक्षेपात् कार्याक्षेपोऽयम् ।

न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति ।

यदि यास्यसि यातव्यमलमाशङ्क्याऽत्र ते ॥

अनुज्ञामुखेन यात्राऽऽक्षेपादनुज्ञाक्षेपोऽयम् ।

धनं च बहु लभ्यं ते सुखं क्षेमञ्च वर्त्मनि ।

न च मे प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय मा स्म गाः ॥

अत्रानुबन्धिनो हेतूनुपन्यस्यापि प्रभुतयैव तदाक्षेपात् प्रभुत्वा-
क्षेपोऽयम् ।

जीविताशा बलवती धनाशा दुर्बला मम ।

गच्छ वा तिष्ठ वा कान्त, स्वावस्था तु निवेदिता ॥

अनादरवद्वाक्योपन्यासेन गमनाक्षेपादनादराक्षेपोऽयम् ।

• गच्छ गच्छसि चेत् कान्तेत्यादावाशीर्ष्वचनाक्षेपः ।

यदि सत्यैव यात्रा ते काऽप्यन्या मृग्यतां त्वया ।

अहमद्यैव रुद्धाऽस्मि रन्त्रापेक्षेण मृत्युना ॥

परुषाक्षरोपन्यासेन यात्राक्षेपात् परुषाक्षेपोऽयम् ।

गन्ता चेद्गच्छ तूर्णं ते कर्णौ यान्ति पुरा रवाः ।

आर्त्तबन्धुमुखोदुगीर्णाः प्रयाणपरिपन्थिनः ॥

साचिव्यकरणमुखेन प्रयाणाच्चेपात् साचिव्याच्चेपोऽयम् ।
गच्छेति वक्तुमिच्छामीत्यादौ कृतस्यापि यत्नस्य वैफल्योपदर्श-
नादयत्नाच्चेपः ।

प्रवृत्तैव प्रयामीति वाणी वल्लभ, ते सुखात् ।

अयताऽपि त्वयेदानीं मन्दप्रेम्णा करोमि किम् ॥

रोषप्रदर्शनाद्रोषाच्चेपोऽयम् ।

मुग्धा कान्तस्य यात्रोक्तिश्रवणादेव मूर्च्छिता ।

बुद्धा वक्ति प्रियं दृष्ट्वा किं चिरेणागतो भवान् ॥

मूर्च्छया गमनाच्चेपादयं मूर्च्छाच्चेपः ।

नाघ्रातं न कृतं कर्णे स्त्रीभिर्मधुनि नार्पितम् ।

त्वद्विषां दीर्घिकास्त्रेव विशीर्णं नीलमुत्पलम् ॥

सानुक्रोशमुत्पलवैयर्थ्योपन्यासादयमनुक्रोशाच्चेपः ।

अमृतात्मनि पद्मानां हेष्टरि स्निग्धतारके ।

मुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नपरेण किमिन्दुना ॥

श्लेषमुखेन मुखेन्दोराच्चेपात् श्लिष्टाच्चेपोऽयम् ।

अर्थी न सम्भृतः कश्चिन्न विद्या काचिदर्जिता ।

न तपः सञ्चितं किञ्चिद्गतञ्च सकलं वयः ॥

अनुशयोपन्यासादनुशयाच्चेपोऽयम् ।

किमयं शरदम्भोदः किं वा हंसकदम्बकम् ।

रुतं नूपुरसंवादि श्रूयते तत्र तोयदः ॥

संशयनिवर्त्तनात् संशयाच्चेपोऽयम् ।

चित्रमाक्रान्तविश्वोऽपि विक्रमस्ते न शाम्यति ।

कदा वा दृश्यते दृष्टिरुदीर्णस्य हविर्भुजः ॥

अर्थान्तरप्रदर्शनेन प्रक्रान्तविस्मयाच्चे पादर्थान्तराच्चे पोऽयम् ।

न स्तूयसे नरेन्द्र, त्वं ददासीति कदाचन ।

स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति यतस्त्वद्धनमर्थिनः ॥

सोऽयं हेत्वाच्चेपः ।

तुल्यवद्विरुद्धपक्षद्वयोपन्यासोविकल्पः ॥ ८५

विरुद्धौ पक्षौ तुल्यवदुपन्यस्येते यत्, स विकल्पो नाम ।

उदाहरणम् ।

आज्ञा वा शिक्षिनी वाऽपि क्रियतां अवणान्तरे ।

शिरो वा कार्मुकं वाऽपि नम्यतामचिरेण भोः ॥

यथा वा,—

दुष्प्रापमपि यत्नैर्वा साधयेयं समीहितम् ।

पातयेयं शरीरं वा निश्चितेयं मतिर्भ्रमम् ॥

ममेतौ ।

अनेककारणयोगः समुच्चयः ॥ ८६

प्रत्येकसमर्थानां कारणानां कार्य्यकरत्वं समुच्चयः । यानि
कारणानि प्रत्येकमेव कार्य्यं निर्वर्त्तयितुं पर्याप्तानि, तान्येव
सम्भूय यत् कार्य्यं कुर्वन्ति, सोऽयं समुच्चयः । उदाहरणम् ।

दुर्व्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽतुष्टसुकं

गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् ।

स्त्रीत्वं धैर्य्यविरोधि मन्मथसुहृत् कालः कृतान्तोऽक्षमी

नो सख्यद्यतुराः कथं नु विरहः सोढव्यं द्रव्यं शठः ॥

अत्र स्मरमार्गणादयः प्रतीकमेव विरहासहत्वं कर्तुं
समर्थाः । यथा वा,—

कुलममलिनं भद्रा मूर्त्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी
भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।
प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो-
ब्रजति सुतरां दर्पे राजन्, तएव तवाङ्कुशाः ॥

सोऽयं सतां योगः । पूर्व्वोदाहरणे त्वसतां योगः । सदसतां
योगस्तु दोषएव न त्वलङ्कारत्वमर्हति । यथा वा,—

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते सभ्रमविधिः
निरुत्सेको लक्ष्म्यामनभिभवगन्ध्याः परकथाः ।
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनञ्चापुनपकृतैः
श्रुतेऽत्यन्तासक्तिः पुरुषमभिजातं कथयति ॥

चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता
विकाशलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला ।
मुखाप्रसादः स्वजनेषु सर्व्वदा
यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितम् ॥

इत्यादिकमपुनदाहार्यम् ।

हंहो धीरसमीर, हन्त जननं ते चन्दनक्ष्माभृतो-
दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरीवारिभिः ।
प्रत्यङ्गं दहसीह मे त्वमपि चेदुद्दामदावाग्निव-
न्मत्तोऽयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कोकिलः ॥

इत्येवमादिकन्तु विषमस्योदाहरणं भवितुमुचितं न त्वेतस्य ।
चतुर्थपादस्त्वस्योदाहरणत्वमर्हति । चन्दनक्ष्माभृज्जम्बरूपे एक-

स्मिन्नदाहकारणे सत्यपि दाक्षिण्यादेरुपादानादस्याप्युदाहरण-
मेतदिति समर्थयन्त्यन्ये ।

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी

सरोविगतवारिजं मुखमनन्तरं स्वाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो-

नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥

सेयं तुल्ययोगिता दीपकं वा, सर्व्वेषामेकशल्यत्वधर्माभि-
सम्बन्धात् । न ह्यत्रामीषां किञ्चित्कार्य्यमुपनिबद्धम् । तस्मा-
देव विच्छित्तिविशेषात् खल्वयमलङ्कारस्ताभ्यां पृथगुपनिबध्यते ।
अस्ति ह्यत्रैकधर्माभिसम्बन्धो बह्वनामिति ॥

यौगपद्यञ्च गुणक्रियाणाम् ॥ ८७

गुणयोः क्रिययोगुणक्रियतोर्व्वा यद् यौगपद्यं, सोऽपि समु-
च्चयः । क्रमेणोदाहरणम् ।

शोणिमा नयनयोर्मृगीदृशः

कालिमा दयितवक्त्रमण्डले ।

लोहिते ह्युदयति क्षपाकरे

लक्ष्यते मलिनिमाऽम्बुजम्बनि ॥

मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना

मम च मुक्तमिदं तमसा मनः ।

मनसिजेन सखे, ग्रहरिष्यता

धनुषि चूतशरश्च निवेशितः ॥

कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात्

सितपङ्के रहसोदरश्चि चक्षुः ।

पतितञ्च महीपतीन्द्र, तेषां
वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥

अत्र सर्वत्रातिशयोक्तिः प्राणत्वेनोपतिष्ठते । धुनोति चासिं
तनुते च कीर्त्तिमित्यादावैकाधिकरण्येऽपेक्ष दृश्यते । एवं,

कृपाणपाणिञ्च भवान् रणक्षितौ
ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये ॥

इति देशभेदेऽप्यस्य प्रवृत्तिः । एतद्विषयपरिहारेण दीपकस्य
प्रवृत्तिः प्रतीयतव्या । क्रिययोरैकाधिकरण्ये दीपकमेवेच्छन्त्यन्ये ।

एकाधिकरण्यञ्च भिन्नाधिकरणानाम् ॥ ८८

भिन्नाधिकरणानां यदैकाधिकरण्यं, सोऽपि समुच्चयः ।
उदाहरणम् ।

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थ-
मस्मिन् द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।
कान्त्या गिरा सूनृतया च योग्या
त्वमेव कल्याणि, तयोस्तृतीया ॥

सोऽयं समुच्चयप्रकारः प्राचैरनुक्तोऽपि विच्छित्तिविशेषसद्व-
भावादादरणीयः ।

कारणान्तरोपनिपातात् कार्य्यसौकर्य्यं

समाधिः ॥ ८९

कस्मैचित् कार्य्यायैकस्मिन् कारणे उपादीयमाने दैवादुप-
निपतितेन कारणान्तरेण यत् सौकर्य्येण कार्य्यमभिनिष्पाद्यते,

सोऽयं समाधिः । तेन हि सम्यगनायासेनाधीयते कार्यमिति ।

उदाहरणम् ।

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्टोदमुदीर्णं धनगर्जितम् ॥

सोऽयं समुच्चयस्यैव प्रकारो विच्छित्तिविशेषात् पृथगुप-
निबद्धः । एवमन्यत्राप्यनुसन्धेयम् ।

यथोत्तरं यथापूर्वं वा हेतुभावः कारणमाला ॥ ६०

उत्तरमुत्तरं प्रति पूर्वपूर्वस्य, तथा पूर्वं पूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य
यद्देतुभावः, सा भवेत् कारणमाला । क्रमेणोदाहरणम् ।

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं

गुणप्रकर्षो विनयादवापते ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते

जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥

अत्रेन्द्रियजयविनयगुणप्रकर्षजनानुरागसम्पदां यथोत्तरं हेतु-
भावः ।

सम्पन्नानुरागेण स गुणोत्कर्षसम्भवः ।

गुणोत्कर्षश्च विनयाद्विनयोऽक्षजयाद्भवेत् ॥

अत्र सम्पन्नानुरागगुणोत्कर्षविनयाक्षजयानां यथापूर्वं
हेतुभावः ।

उद्दिष्टानां क्रमेणार्थान्तरसम्बन्धो यथासंख्यम् ॥ ६१

येन क्रमेणोद्दिष्टानि वस्तूनि तेनैव क्रमेण यदर्थान्तरैः सम्ब-
ध्यन्ते, तदिदं यथासंख्यम् । उदाहरणम् ।

कज्जलहिमकनकरुचः सुपर्णवृषहंसवाहनाः ग्रं वः ।

जलनिधिगिरिपद्मस्था हरिहरचतुरानना ददतु ॥

यथा वा,

दुग्धोदधिगैलस्थौ सुपर्णवृषवाहनौ घनेन्दुरुचौ ।

मधुमकरध्वजमयनौ पातां वः शार्ङ्गशूलधरौ ॥

यथा वा,

शरणं किं प्रपन्नानि विषवन्मारयन्ति वा ।

न त्यज्यन्ते न भुज्यन्ते कृपणेन धनानि यत् ॥

समृद्धिवर्णनमुदात्तम् ॥ ६२

समृद्धिः सम्पत् । उदाहरणम् ।

मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः सम्भार्जनीभिर्हृताः

प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्वालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः ।

दूराद्वाङ्मिषबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः

यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम् ॥

उपन्यासश्च महताम् ॥ ६३

प्रस्तुतस्योत्कर्षप्रतिपत्तये यन्महतामुपन्यासः क्रियते, तदुप-
दात्तम् । उदाहरणम् ।

नाभिप्रभिन्नाम्बुरुहासनेन

संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।

अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः

संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिगते ॥

रुद्रटस्त्रिममलङ्कारमवसराख्यमाह । एवं हि तेनोक्तम् ।

अर्थान्तरसुत्कष्टं सरसं यदि वोपलक्षणं क्रियते ।

अर्थस्य तदभिधानप्रसङ्गतो यत्र सोऽवसरः ॥

उदाहृतञ्च,

तदिदमरण्यं यस्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनी ।

निवसन् बाहुसहायश्चकार रत्नःक्षयं रामः ॥

सा शिप्रा नाम नदी यस्यामङ्गूष्मयोविशीर्यन्ते ।

मञ्जुमालवललनाकुचकुम्भास्कालनव्यसनात् ॥

देशकालाम्यामर्थपरिपाटी क्रमः ॥ ६४

देशतः कालतश्चार्थानां या परिपाटी क्रमेणोपन्यासः, सोऽयं क्रमः । क्रमेणोदाहरणम् ।

पायाद्वो रचितत्रिविक्रममनुर्देवः स दैत्यान्तको-

यस्याकस्त्रिकवर्द्धमानवपुषस्तिग्मद्युतेर्मण्डलम् ।

मौली रत्नरुचि श्रुतौ परिलसत्ताटङ्गकान्ति क्रमा-

ज्जातं वक्षसि कौस्तुभाभमुदरे नाभिसरोजोपमम् ॥

त्रिविक्रमतनोर्देवस्य प्रवृद्धिसमये मौलिश्रुतिवच्चउदर-
लक्षणेऽप्यु शरीरदेशेषु तिग्मद्युतेर्मण्डलस्य योऽयं क्रमेण चूडा-
रत्नताडङ्गकौस्तुभनाभिसरोजोपम्यलाभः, सेयं देशतोऽर्थपरि-
पाटी क्रमः ।

हस्ते लीलाकमलमलकं बालकुन्दानुविद्धं

नोता लोभप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।

चूडापाशे नवकुर्वकं चारु कर्णे शिरीषं
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥

कमलकुन्दलोध्रकुरवकशिरीषनीपानां योऽयं शरद्वेगमन्त-
शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षारूपकालक्रमेणोपन्यासः सेयं कालतोऽर्थ-
परिपाटी क्रमः । यथा वा,—

लीलाञ्जानां नयनयुगलद्राघिमादत्तपत्रः
कुम्भावैभौ कुचपरिचयः पूर्वपक्षीचकार ।
भ्रूविभ्रान्तिर्मदनधनुषो विभ्रमानन्ववादीत्
वक्तृज्योत्स्ना शशधररुचो दूषयामास यस्याः ॥

पत्रदानपूर्वपक्षानुवाददूषणानि विद्वज्जनप्रसिद्धक्रमेणोप-
न्यस्तानि क्रमं प्रयोजयन्ति । शब्दः क्रमएव यथासंख्यमार्थस्तु
क्रमोद्देशकालपरिपाटीभेदाद्भिद्यते इति प्राच्याः । पराचीनैस्तु
यथासंख्यमात्रमङ्गीकृतं न त्वयं क्रमो लक्षितः । इमं केचिद्रत्ना-
वलीत्याचक्षते ।

वस्तुस्वभाववर्णनं स्वभावोक्तिः ॥ ६५

वस्तुनः स्वभावः क्रियादिः । उदाहरणम् ।

पञ्चादंगी प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चै-
रासज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटां धूलिधूम्रां विधूय ।
घासग्रासाभिलाषादनवरतचलग्रोथतुण्डसुरङ्गो-
मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण ॥

एवमन्यदपुनरादाहार्यम् ।

क्रियया रहस्यगोपनं युक्तिः ॥ ६६

प्रकाशीभवतो रहस्यस्य लोकोत्तरया क्रियया यद्गोपनं सा युक्तिः । उदाहरणम् ।

दम्पत्योर्निशि जल्पतोर्गृहशुकेनाकर्णितं यद्वच
स्तत् प्रातर्गुरुसन्निधौ निगदतस्तस्यातिमात्रं वधूः ।
कर्णालम्बितपद्मरागशकलं विन्यस्य चञ्चूपुटे
व्रीडार्त्तां विदधाति दाडिमफलव्याजेन वाग्वन्धनम् ॥

स चायं व्याजोक्तेर्विषयमपहाय प्रवर्त्तते । उत्सर्गस्याप-
वादविषयपरिहारेणैव प्रवृत्तेः । यदि सङ्कीर्ण्येतापि क्वचिन्नैव
काचित् क्षतिरिति ।

रहस्यप्रकाशनं सूक्ष्मम् ॥ ६७

लोकोत्तरेण व्यापारेण यद्गहस्यमन्यस्मै प्रकाश्यते, तद्ववेत्
सूक्ष्मं नाम । उदाहरणम् ।

संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हसन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥

सन्ध्यासमयभाविना पद्मनिमीलनेन सएव संकेतकाल इति
कयाचित् कस्मैचित् प्रकाश्यते । एवमन्यदपुनदाहार्यम् ।

अन्याभिप्रायेणोक्तिरन्योक्तिः ॥ ६८

अन्यदभिप्रेत्यान्यदिव यदुच्यते । सेयमन्योक्तिः । उदा-
हरणम् ।

नाथो मे विपणिं गतो न गणयत्येषा सपत्नी च मां
त्यक्त्वा मामिह पुष्पिणीति गुरवः प्राप्ता गृहाभ्यन्तरम् ।
शय्यामात्रसहायिनीं परिजनोन्मान्तो न मां सेवते
स्वाभिन्नागमलालनीयरजनीं लक्ष्मीपते, रक्ष माम् ॥

अत्र लक्ष्मीपतिनामानं जारमभिप्रेत्य लक्ष्मीपतिं भगवन्त-
मिव प्रत्युच्यते । यथा वा,—

वत्से, मा गा विषादं श्वसनमुरुजवं सन्त्यजोर्द्ध्वप्रवृत्तं
कम्पः कीवा गुरुस्ते किमिह बलभिदा जृम्भितेनात्र याहि ।
प्रत्याख्यानं सुराणामिति भयशमनकृद्भना कारयित्वा
यस्मै लक्ष्मीमदाहः स दहतु दुरितं मन्यमुग्धः पयोधिः ॥
भगवत् सकाशगमनाभिप्रायेण भयशमनार्थमिवैतदुच्यते ।

लोकवादोपन्यासो लोकोक्तिः ॥ ६६

लोकप्रसिद्धोवादो यदुपन्यस्यते, सा लोकोक्तिः । उदा-
हरणम् ।

शापान्तो मे भुजगनामनादुत्थिते चक्रपाणी
मासानन्यान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पञ्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेद्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

लोचने मीलयित्वेति लोकवादोपन्यासः । यथा वा—

मलयमरुतां व्राता याता विकासितमल्लिका-
परिमलभरोभग्नो ग्रीष्मस्वसुत्सहसे यदि ।

घन, घटयितुं तं निःस्नेहं यएव निवर्त्तने
 प्रभवति गवां किन्नश्छिन्नं स एव धनञ्जयः ॥
 यएव निवर्त्तने इत्यादिरान्धानां लोकवादः ।

अन्यार्थनाम्नोऽन्यार्थकल्पनं निरुक्तिः ॥ १००

यानि नामानग्रन्यर्थानि प्रसिद्धानि तेषामनेग्रार्था यत्
 कल्पन्ते, सा निरुक्तिः । उदाहरणम् ।

पद्मिनीर्ग्लपयस्युच्चैर्दहस्यस्त्रैर्वियोगिनीः ।
 ईदृशैश्चरितैर्जानि सत्यं दोषाकरो भवान् ॥

यथा वा,—

असुरस्त्वया न्यवधि कोऽपि
 मधुरिति कथं प्रतीयते ।
 दण्डदलितशरघः प्रथमे
 मधुसूदनस्त्वमिति सूदयन् मधु ॥

साभिप्रायौ विधिनिषेधौ तदाख्यौ ॥ १०१

प्रसिद्धस्य विधिरनुपपद्यमानः कश्चिदभिप्रायं गर्भीकरोति ।
 तथा प्रसिद्धस्य निषेधोऽनुपपद्यमानः कश्चिदभिप्रायं गर्भी-
 करोति । सोऽयमित्युन्मूलोविधिर्निषेधश्च तदाख्य एवाऽलङ्कारः ।
 तत्र विधिर्यथा,—

रे हन्त दक्षिण, मृतस्य शिशोर्बिजस्य
 जीवातवे ग्रहर शूद्रमुनौ कृपाणम् ।

रामस्य गात्रमसि दुर्व्वहगर्भखिन्न-
सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥

अत्र रामस्य गात्रमसीति विधिरनुपपद्यमानोऽत्यन्तनिष्क-
रुणत्वं गर्भीकरोति । तच्चोत्तरदलेन प्रकटीकृतम् । यथा वा,

अयन्ते मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्मस्य कोविदः ।

दुर्द्युतदेवी गान्धारः शकुनिर्युध्यतामिह ॥

योद्धुमागतस्य शकुनेर्युध्यतामिति युद्धविधिरनुपपद्यमान
उपहासं गर्भीकरोति । तदेतद्विशेषणैराविष्कृतम् । निषेधः
खल्वपि ।

नाक्षान् क्षिपति गाण्डीवं न कृतं हापरं न च ।

ज्वलतो निशितान् बाणांस्तीक्ष्णान् क्षिपति शत्रुषु ॥

अत्र गाण्डीवस्याक्षादिक्षेपणकर्तृत्वाभावः प्रसिद्धएव । तत्रा-
नुपपद्यमानो निषेधः कमपुत्रपहासविशेषं गर्भीकरोति ।

हेतुमता सह हेतोरुपवर्णनं हेतुः ॥ १०२

कार्येण सह कारणस्योपवर्णने हि कोऽपि विच्छित्तिविशेषः
सहृदयसंवेद्यः । उदाहरणम् ।

माने नेच्छति वारयत्युपशमे क्षामालिखन्त्यां झ्रियां

स्वातन्त्र्ये परिहृत्य तिष्ठति करौ व्याधूय धैर्य्ये गते ।

लक्ष्णे, त्वामनुबध्नता फलमियत् प्राप्तं जनेनामुना

यः पृष्टो न पदा स पच चरणौ स्पृष्टुं न संमन्यते ॥

यथा वा,—

आनन्दयन्तुत्पलिनीं स्नापयंश्च सरोजिनीम् ।
असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुम्भुवाम् ॥
सोऽयं बहुभिरुपेक्षितोऽपि कैश्चिदादृत इत्युपदर्शितः ।

अनर्दीयगुणग्रहणं तद्गुणः ॥ १०३

यत्किञ्चिदन्यस्य सन्निहितस्य प्रगुणस्य गुणं रूपादिकं
गृह्णाति, सोऽयं तद्गुणः । उदाहरणम् ।

कुञ्जकमालाऽपि कृता कार्त्तस्वरे भास्वरे त्वया कण्ठे ।

एतत्प्रभानुलिप्ता चम्पकदामभ्रमं कुरुते ॥

अत्रात्मीयं गुणमुत्सृजता परकीयो गुणो गृहीतः ।

यथा वा,—

विभिन्नवर्णां गरुडाग्रजेन

सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वा-

मानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥

द्वावत्र तद्गुणौ । रत्नरुचैव हि रथ्यानां स्वेव रुचिरुल्लसिता
न तु स्वेव । स एव ह्यर्थोऽत्र कविप्रतिभासंरम्भगोचरः । केचिदत्र
पूर्व्वरूपाख्यमलङ्कारान्तरमिच्छन्ति । यथा वा,—

प्रफुल्लतापिञ्चनिभैरभीषुभिः

शुभैश्च सप्तच्छदपांशुपाण्डुभिः ।

परस्परं च्छुरितामलच्छवी

तदैकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥

अत्र द्वयोरेकवर्णत्वोत्प्रेक्षणात् स्वगुणमत्यजतोरेव परकीय-
गुणग्रहणमभिनिष्पन्नम् । विभिन्नयोर्हि वर्णयोर्मेलनात् द्वयो-
रेकवर्णत्वं घटते, न तु परस्परगुणत्यागेन परस्परगुणग्रहणे ।
तस्मादात्मीयगुणत्यागो न वाच्यः ।

तदभावोऽतद्गुणः ॥ १०४

सत्यपि हेतौ योऽयमन्यदीयगुणग्रहणस्याभावः, सोऽतद्-
गुणः । उदाहरणम् ।

गङ्गाभोगे विहरति मदैः पिच्छिले दिग्गजानां
वैरिस्त्रीणां नयनकमलेश्वन्नानि प्रमाष्टि ।
यद्यप्येषा हिमकरकराहृतसौवस्तिकी ते
कीर्त्तिर्दिक्षु स्फुरति तदपि श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

यथा वा,—

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं
कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।
राजहंस, तव सैव शुभ्रता
चीयते न च न चापचीयते, ॥

सोऽयं विच्छित्तिविशेषाद्विभावनां विशेषोक्तिं तयोः सङ्करश्च
बाधते इत्येतद्विषयपरिहारेण तद्व्यवृत्तिरवसेया । अनयैव रीत्या
अन्यत्रापि समाधानमनुसरणीयम् ।

निमित्तापगमेऽपि पूर्वावस्थाऽनुवृत्तिः

पूर्वरूपम् ॥ १०५

पूर्वावस्थानिमित्तस्यापगमेऽपि सैवावस्था यदनुवर्त्तते, तत्
पूर्वरूपं नाम । उदाहरणम् ।

द्वारं खड्गिभिरावृतं वह्निरपि प्रस्निग्धगण्डैर्गजे-
रन्तः कञ्चुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरध्यासिता भूमयः ।
आक्रान्तं महिषीभिरेव शयनं त्वद्विद्विषां मन्दिरे
राजन्, सैव चिरन्ततप्रणयिनी शून्येऽपि राज्ये स्थितिः ॥

अन्यसन्निधानेन स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः ॥ १०६

अन्यस्य सन्निधानवशेनात्मीय एव गुणो यदुत्कर्षं पुष्पाति,
स भवेदनुगुणो नाम । उदाहरणम् ।

कपिरपि च कापिशायनमदमत्तो वृश्चिकेन सन्दष्टः ।
अपि च पिशाचग्रस्तः किं ब्रूमो वैकृतन्तस्य ॥

यथा वा,—

कर्णे कृतानि वामाक्ष्या प्रस्निग्धैश्च गुणोत्तरैः ।
नीलोत्पलाति दधते कटाक्षैरतिनीलताम् ॥
प्रकृत्येवोत्तरङ्गस्य भञ्ज्वावातोऽयमम्बुधेः ।
नियोजितात्मा यदुभूयः स वशी परमात्मनि ॥
इत्यादिदर्शनात् गुणशब्दोऽत्र धर्ममात्रपरो बोद्धव्यः ।

तुल्यगुणयोर्भेदाग्रहः सामान्यम् ॥ १०७

समानगुणयोः प्रतीयमानयोरेव वस्तुनोरन्यूनानतिरिक्तगुण-
वशाद्भेदो यन्न गृह्यते तदिदं सामान्यम् । उदाहरणम् ।

मल्लिकामालभारिण्यः सर्व्वाङ्गीनार्द्रचन्दनाः ।

क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥

अत्र ज्योत्स्नाऽभिसारिकयोर्धवलतैव तादृशी तथाविधभेदा-
ग्रहे हेतुः । यथा वा,—

गन्तुं यदि व्यवसिताऽसि घनान्धकारे

नीलाञ्चलेन तनुभाट्टेण सुगन्धकान्ते ।

विद्युल्लता यदि पथि प्रतिरोधिनी स्या-

दप्राप्तैव कनकद्रुतगौरि, गच्छेः ॥

भेदग्रहस्त्वसामान्यम् ॥ १०८

तयोरेव वस्तुनोर्यत् कुतश्चिद्विच्छित्तिविशेषाद्भेदो गृह्यते,
तत् सामान्यप्रतिबन्धिभूतमसामान्यं नाम । उदाहरणम् ।

वाराणसीवासवतां जनानां

साधारणे शङ्करलाञ्छनेऽपि ।

पार्थप्रहारव्रणमुत्तमाङ्गं

प्राचीनमीशं प्रकटीकरोति ॥

यथा वा,—

रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिविम्बग्रतैर्वृतः ।

ज्ञातो लङ्केश्वरः कृष्णादाञ्चनेयेन तत्त्वतः ॥

पूर्वोदाहरणे भेदप्रतिपत्तिहेतुरुपात्तः, इह तु नेति

विशेषः । तद्गुणरीत्यापि प्राप्ते भेदानध्यवसायेऽयमलङ्कारो-
दृश्यते । यथा,

नृत्यङ्गर्गाट्टहासप्रचुरसहचरैस्तावकीर्यैर्यशोभि-
र्धावल्यं नीयमाने त्रिजगति परितः श्रीनृसिंहं क्षितीन्द्र ।
नेदृग्यदोष नाभीकमलपरिमलप्रौढिमासादयिष्य-
द्देवानां नाभविष्यत् कथमपि कमलाकामुकस्यावबोधः ॥

समलक्षणा वस्तुगुप्तिर्मीलितम् ॥ १०६

समलक्षणा केनचित् प्रगुणेन वस्तुना कस्यचिद्वस्तुनएव येयं
गुप्तिस्तन्मीलितं नाम । सामान्ये तुल्यगुणयोरुभयोर्भेदाप्रति-
पत्तिरिह तु समगुणयोः प्रगुणेनाप्रगुणस्य वस्तुन एव तिरोधान-
मित्यनयोर्भेदः ।

एकएव त्वलङ्कारो विच्छित्तिविशेषात् पृथगुपनिबद्धः ।
पृथगनुपलब्धिर्ह्यलङ्कारभूमिः । सा च भेदाग्रहेण गुप्या वेति
युक्तमुत्पश्यामः । सादृश्याद्भेदाग्रहोमीलितं विशेषायहः सामान्य-
मिति त्वन्ये । उदाहरणम् ।

अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरो-
विलासभरमन्यरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।
इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशः स्वतो लीलया
तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥

अत्र दृक्तरलत्वादिकमङ्गस्य स्वाभाविकं लक्ष्यं समञ्चं मदो-
दयेन । तेन किल लक्षणा धर्म्यं मदोदयस्तिरोधीयते ।
यथा वा,—

ये कन्दरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषस्ते ।
अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्वहतां सकम्पं
तेषामहो वत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः ॥

अत्र कम्पादिकमागन्तुकम् ।

गुप्तस्यापि परिस्फुर्तिरुन्मीलितम् ॥ ११० .

मीलितन्यायेन गुप्तस्यापि वस्तुनः कुतश्चिद्विच्छित्तिविशेषात्
परिस्फुर्तिरुन्मीलितं नाम । उदाहरणम् ।

वेतत्वचा तुल्यरूचां वधूनां
कर्णायतो गण्डतलागतानि ।
भृङ्गाः सहेलं यदि नापतिष्यन्
को वेदयिष्यन्नवचम्पकानि ॥

अत्र समलक्षणा गण्डतलेन गुप्तानां नवचम्पकानां भृङ्गपत-
नात् परिस्फुर्तिः । यथा वा,—

रक्ते पादतले लाक्षारसो नालक्षि योजितः ।
ज्ञातः शोणपदाङ्गेन प्रद्रवन्त्या मृगीदृशः ॥

यथा वा,—

सदैव शोणोपलकुण्डलस्य ,
प्रभाभिरालोहितवक्त्रपद्मे ।
कोपोदयोऽज्ञायि न मानिनीनां
भङ्गा भ्रूवोरचितयोस्वलक्षि ॥

मुखे पुनरुक्तिः पुनरुक्तवदाभासः ॥ १११

आपाततो या पुनरुक्तिः परमार्थतत्त्वर्थान्तरपरतया नास्त्येव सा, सोऽयं पुनरुक्तवदाभासः । यमकस्थलेऽपि समानाकारशब्दा-
वृत्तेरापाततः पुनरुक्तिः प्रतिभासते । तद्विषयपरिहारेणास्य
प्रवृत्तेरौचित्याद्भिन्नाकारशब्दगतत्वं विशेषणमनुक्तमप्यर्थवशादव-
सीयते । उदाहरणम् ।

भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः ।

जगन्त्यपि सदा पायादव्याच्चेतोहरः शिवः ॥

अत्रापाततो भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानामेकार्थताप्रतीतेः पुन-
रुक्त्यवभासः, परमार्थतत्त्वर्थान्तरपरतया नास्ति पौनरुक्त्यम् ।

यथा वा,—

अरिवधदेहशरीरः सहसारथिसूततुरगपादातः ।

भाति सदानत्यागः स्थिरतायासवनितलतिलकः ॥

यथा वा,—

तनुवपुरजघन्योऽसौ करिकुञ्जररुधिररक्तखरनखरः ।

तेजोधाममहः पृथुमनसामिन्द्रोहरिर्जिष्णुः ॥

प्रथमोदाहरणे भुजङ्गकुण्डलीति शब्दयोः प्रथमस्य परिहृत्ति-
सहत्वं शशिशुभ्रांशु इति द्वयोरपि । पायादव्यात् हरः शिव-
इत्युत्तरस्यैव । द्वितीयोदाहरणे देहशरीर इत्यत्र सारथिसूतेत्यत्र
च द्वितीययोः परिहृत्तिसहत्वं, दानत्याग इत्यत्र न कस्यापि ।
तृतीयोदाहरणे तनुवपुरित्येतयोरिन्द्रोहरिरितयोश्च द्वितीयस्य
परिहृत्तिसहत्वम् । अन्यत्र तु प्रथमस्येति । सोऽयं शब्दपरि-
हृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां शब्दार्थालङ्कारः । एवमुपमारूपकादि-

ष्वपि यथासम्भवमुभालङ्कारत्वमनुसन्धेयम् । तथाष्टुतं भोज-
राजेन ।

शब्देभ्यो यः पदार्थेभ्य उपमादिः प्रतीयते ।
विशिष्टोऽर्थः कवीनां स उभयालंक्रिया मता ॥
उपमा रूपकं साम्यं संशयोक्तिरपङ्गुतिः ।
समाधुक्तिः समासोक्तिरुत्प्रेक्षा प्रसुतस्तुतिः ॥
सतुल्ययोगितोल्लेखः ससहोक्तिः समुच्चयः ।
साक्षेपोऽर्थान्तरन्यासः सविशेषा परिष्कृतिः ॥
दीपकक्रमपर्यायातिशयश्लेषभाविकाः ।
संस्पृष्टिरिति निर्दिष्टास्ताश्चतुर्विंशतिर्बुधैः ॥

तदभिमताः केवलार्थालङ्कारा अपि तेनैवोपदर्शिताः । यथा,

अलमर्थमलं कर्तुं यद्व्युत्पत्त्यादिवर्त्मना ।
ज्ञेया जात्यादयः प्राज्ञैस्तेऽर्थालङ्कारसंज्ञया ॥
जातिर्विभावना हेतुरहेतुः सूक्ष्मसुत्तरम् ।
विरोधः सम्भवोऽन्योन्यं परिवृत्तिर्निर्दर्शना ॥
भेदः समाहितं भ्रान्तिर्व्वितर्कौमोलितं स्मृतिः ।
भावः प्रत्यक्षपूर्वाणि प्रमाणानि च जैमिनेः ॥

रसभावाभासभावप्रशमानामितरगुणीभावो रसवत्-
प्रेयउर्ज्जस्विसमाहितानि ॥ ११२

रसाः शृङ्गारादयः । विभावादिभिरपरिपुष्टा देवादिविषया-
रत्यादयो निर्व्वेदादयश्च भावाः । अनौचित्येन प्रवृत्ताः रसा-

भावाश्च रसवद्भाववच्चावभासमाना अपि न खल्वपि परमार्थती-
रसाभावाश्च भवन्ति इति त इहाभासाः । भावस्य कस्यचिदुप-
शमोभावप्रशमः । ते खल्वमी यदा इतरत्र रसादौ वाक्यार्थे
वा गुणोभावमायान्ति, तदा यथाक्रमं रसवदादिनामानोऽलं-
काराः । रसस्य गुणोभावो रसवदभिधेयोऽलंकारः । भावस्य
प्रेयोऽभिधानः । आभासस्योर्जस्विनामा । भावप्रशमस्य समा-
हिताह्नः । क्रमेणोदाहरणम् ।

मानापनोदनविनोदनते गिरीशे
भासेव संकुचितयोरुचितं तदिन्दोः ।
भेत्तुं भवानिशचितं दुरितं भवानि,
नम्नीभवानि घनमङ्घ्रि सरोजयोस्ते ॥

अत्र शृङ्गारः कवेर्भवानीविषयस्य रतिभावस्याङ्गम् ।

क्षिप्तोहस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्वनेत्वोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवोऽवः शराग्निः ॥

अत्र कवेः शराग्निविषयस्य रतिभावस्य करुणोऽङ्गं तस्यापि
कामीवेत्युपमावलायातः शृङ्गारः ।

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाऽश्वोधरा-
स्तानेतानपि बिभ्रतो किमपि न क्लान्ताऽसि तुभ्यं नमः ।
आश्चर्य्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुव-
स्तावद्बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजोवाचस्ततो मुद्रिताः ॥

अत्र पृथिवीविषयरतिभावो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

वन्दोक्त्य नृप, द्विषां मृगदृशस्ताः पश्यतां प्रेयसां
 श्लिथन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः ।
 अस्माकं सुकृतैर्दृशोर्निपतितोऽस्यौचित्यवारांनिधे,
 प्रध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे ॥

अत्र प्रथमद्वितीयाहगतौ शृङ्गाराभासभावाभासौ कवेराज-
 विषयरतिभावस्याङ्गम् ।

अविरलकरवालकम्पनैर्भुङ्कुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।

ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः कापि तवेक्षणे क्षणात् ॥

अत्र भावप्रशमो भावस्य । प्राधान्येऽपि रसानां रसवदल-
 ङ्कार इत्याचार्याः । प्रियतराख्यानं प्रेयः, रुढ़ाहङ्कारमुर्जस्वि
 इति च । यदाहुः ।

प्रेयः प्रियतराख्यानं रसवद्रसपेशलम् ।

उर्जस्वि रुढ़ाहङ्कारं युक्तोत्कर्षञ्च तत् त्रयम् ॥

ध्वनिकारादयस्त्वङ्गत्वएव रसादीनां रसवदाद्यलङ्कारानि-
 च्छन्ति । यदाहुः ।

प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गन्तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्त्रलङ्कारो रसादिरिति मे मतिः ॥ इति ।

भावोदयभावसन्धिभावशबलत्वानि तदाख्याः ॥ ११३

अपराङ्गानि भावोदयादीनि तदाख्या भावोदयभावसन्धि-
 भावशबलत्वनामान एवालङ्कारा भवन्ति । क्रमेणोदाहरणानि ।

साकं कुरङ्गकटशा मधुपानलीलां

कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते ।

अन्याभिधायि तव नाम विभो, गृह्योतं
केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम् ॥

अत्र चासौदयः कवेराजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

असौढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः
कथानां विश्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः ।
प्रमोदं वो दिश्यात् कपटवटुवेशापनयने
लराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥

अत्रावेगधैर्ययोः सन्धिः कवेः स्मरहरविषयरतिभावस्य ।

पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे, का लराऽहं कुमारी
हस्तालम्बं वितर हहहा व्युत्क्रमः कासि यासि ।
इत्थं पृथ्वीपरिवृद्ध, भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः
कन्या कञ्चित् फलकिसलयान्याददानाऽभिधत्ते ॥

अत्र शङ्काऽसूयाधृतिस्मृतिश्चमदैव्यविबोधीत्सुकथानां शव-
लता राजविषयरतिभावस्य । द्वयोः सन्धिर्बह्वनां शबलतेति
विशेषः । तानि खल्वमूनि व्यक्तिविवेककारादिभिर्नालङ्कार-
तयोक्तानि । उक्तानि तु ध्वनिकारादिभिरित्यस्माभिर्युत्-
पादितानि ।

भावाभिव्यक्तिर्भाविकम् ॥ ११४

भावः कवेरभिप्रायः । तस्य येयं रचनावशेन श्रोतृणां चेतः-
स्वभिव्यक्तिस्तद्भाविकम् । उदाहरणम् ।

स नर्भदारोधसि शीकराद्रै-
र्मरुद्गिरानर्त्तितनक्तमाले ।

निवेशयामास विलङ्घिताध्वा
क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥

यथा वा,—

एतस्मिन् मदकलमल्लिकाक्षपक्ष-
व्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः ।
वाय्वाश्रमःपरिपतनोद्गमान्तराले
संदृष्टाः कुवलयिनो भुवो विभागाः ॥

अन्ये त्वाहुः । भूतभविष्यतोः प्रत्यक्षायमाणत्वं भाविक-
मिति । तत्रोदाहरणम् ।

आसीदञ्जनमत्नेति पश्यामि तव लोचने ।
भाविभूषणसम्भारां साक्षात् कुर्वे तवाकृतिम् ॥

अदृभुतपदार्थस्य प्रत्यक्षायमाणत्वमपेक्षे भाविकमिच्छन्ति ।
उदाहरन्ति च,—

मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः ।
येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥

त इमे काव्यालङ्काराः प्रसिद्धा अप्रतिसिद्धाश्च केचिदिह
लक्षिता उदाहृताश्च । तेषु खल्वमीषु केचिदुपमायां केचित् स्वभा-
वोक्तौ केचिच्चातिशयोक्तौ निवेष्टुमर्हन्तीत्यमी त्रयएवालङ्काराः
प्रधानतयाऽवतिष्ठन्ते । तथा ह्यनन्वयादीनां केषाञ्चिदुपमाप्रभेदेष्वा-
चार्य्येण परिगणना कृता । तच्चोपमाप्रकरणे प्रदर्शितमस्माभिः ।
प्रतिवस्तूपमाप्रभृतिरूपमाप्रपञ्च इति वामनेनापुनरुक्तम् । ते
खल्वलङ्कारा उपमाया एव प्रकारभेदा इति सङ्गदयतया परि
भावयन्तु भवन्तः । नह्युपमातोऽत्यन्तभिन्नास्तेऽलङ्कारा इति

केचिदपि स्नानुभवमनपलपन्तो वक्तुमुत्सहन्ते । किञ्चिच्च
वैचित्र्यं प्रसिद्धेष्वुपमाभेदेष्वक्षतमेव । तदेवं रूपकादीनां उपमा-
भेदतया रूपकोपमा निदर्शनोपमा दृष्टान्तोपमा व्यतिरेकोप-
मत्येवमादिव्यपदेशो ज्यायान् । यदाहुः—

“उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते” । इति ।

एवमन्यत्राप्यनुसन्धेयम् । पराचीनैः प्रायः सर्वैरेवालंका-
रिकैर्भिन्नालंकारतया तेषामुपनिबन्धनादस्माभिरपि तथैव ते
लक्षिताः प्रदर्शिताश्च । अन्यथा खल्वर्वाचीनाः पराचीनेष्वालं-
कारिकेषु बहुमानात् प्राचीनाविरुद्धायां तदनुमतायामप्यस्मदुक्तौ
न श्रद्दधुरूपालम्भं च कुर्युरिति ।

तत्त्वतस्तूक्तास्तय एवालंकाराः सर्वानलंकारानभिव्याप्नुवन्ति ।
श्लेषोऽप्यलंकारस्तेभ्यो नातिरिच्यते । तत्त्रितयविषयपरिहारेण
तस्यासम्भवादित्याहुः । रुद्रटेन तु श्लेषमपि मूलालंकारतया
परिगण्य चत्वार एवालंकारा मुख्यास्तत्प्रभेदाश्चान्ये इत्युक्तम् ।
इयं हि तस्य वाचोयुक्तिः

अर्थस्यालंकारा वास्तवमौपस्यमतिशयः श्लेषः ।

एषामेव विशेषा अन्ये तु भवन्ति निःशेषाः ॥

भाविकन्वेकएवालंकारो मुख्यतया वक्तुमुचितः । उपमा-
दीनामपि तत्रैवान्तर्भावोपपत्तेः ।

तेषां निरपेक्षाऽवस्थितिः संसृष्टिः ॥ ११५

तेषामलंकाराणां परस्परनिरपेक्षा येयमेकत्रावस्थितिः, सा
संसृष्टिः । उदाहरणम् ।

मधुरया मधुबोधितमाधवी-
मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुरन्मद-
ध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥

अत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ संसृष्टिं प्रयोजयतः ।
सैयं शब्दालङ्कारयोः संसृष्टिः । अर्थालङ्कारयोः संसृष्टिर्यथा ।

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं
गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।
तावद्वितीयं समुपस्थितं मे
छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥

अत्र परस्परनिरपेक्षावुपमार्थान्तरान्यासौ । यथा वा,—
कुवलयदलस्निग्धश्यामः शिखण्डकमण्डनो-
वटुपरिषदं पुण्यश्रीकः श्रियेव सभाजयन् ।
पुनरपि शिशुर्भूतो वत्सः स मे रघुनन्दनो-
भटिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम् ॥

अत्र परस्परनिरपेक्षे उपमोत्प्रेक्षे । शब्दार्थालङ्कारयोः
खल्वपि ।

ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र
क्षोभाय पद्मलदृशमलकाः खलाश्च ।
नीचाः सदैव सविलासमलीकलम्बा-
ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति ॥

अत्रानुप्रासोपमादीपकानां संसृष्टिः ।

उपकार्योपकारकभावः सङ्करः ॥ ११६

तेषामेवालङ्काराणां परस्परं योऽयमुपकार्योपकारकभावः स
सङ्करः । उदाहरणम् ।

राजति तटीयमभिहतदानव-
रासातिपातिसारावनदा ।
गजता च यूथमविरतदानव-
रासातिपातिसारावनदा ॥

अत्र यमकप्रतिलोमानुलोमचित्रभेदयोः संकरः ।

आत्ते सीमन्तरत्ने मरकतिनि हृते हेमताटंकपत्रे
लुप्तायां मेखलायां भटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते ।
शोणं विम्बोष्ठकान्था त्वदरिमृगदृशामित्वरीणामरण्ये
राजन्, मुक्ताफलानां स्रज इति श्वरा नैव हारं हरन्ति ॥

अत्र तदगुणाश्रयेण भ्रान्तिमतः प्रवृत्तिस्तदाश्रयेण च तद्-
गुणस्य चारुत्वातिशयः ।

जटाभाभिर्माभिः करधृतकलंकाक्षवलयो-
वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः ।
परिप्रेङ्गत्तारापरिकरकपालांकिततले
शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति ॥

अत्रोपमारूपकोत्प्रेक्षाश्लेषाणां संकरः । करधृतकलंकाक्ष-
वलय इत्यत्रोपमा तु न शङ्कनीया । अक्षवलयस्यैव करधृत-
त्वोपपत्तेः । एवमन्यदपुनदाहार्यम् । अयमेवाङ्गाङ्गिभावसंकर-
इत्युच्यते ।

सन्देहश्च ॥ ११७

तेषामलंकाराणां सन्देहोऽपि संकर उच्यते । यत्र किल परस्परविरुद्धानामलंकाराणां नैकत्र समावेशसम्भवः, अथच कस्यचित् साधकं बाधकं वा प्रमाणं नोपलभ्यते, तत्र सन्देह संकरः प्रवर्तते । उदाहरणम् ।

यथा गभीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः ।

तथा किं विधिना एष सरसपानीयो जलनिधिर्न कृतः ॥

अत्र किमप्रस्तुतस्य जलनिधेर्वृत्तान्तेन प्रस्तुतस्य कस्यचिदव-
गतेरियमप्रस्तुतप्रशंसा ; आहोस्वित् प्रस्तुतस्य जलनिधेर्विशेषण-
वशादप्रस्तुतस्य प्रतिपत्तेः समासोक्तिरिति सन्देहः ।

नयनानन्ददायीन्दोर्विम्बमेतत् प्रसीदति ।

अधुना विनिरुद्धाशमविशीर्णमिदन्तमः ॥

अत्रैतदिति वदनमुपदिश्य तत्वेन्दुविम्बत्वारीपात् रूपकम्,
अथवैतदित्येतस्येन्दुविम्बपरतया मुखे तत्प्रयोगादतिशयोक्तिः,
किं वा द्वयोरपि प्रस्तुतयोरप्रस्तुतयोर्वैकधर्माभिसम्बन्धात् तुल्य-
योगिता, उतैकस्य प्रस्तुतत्वेन दीपकमाहोस्वित् प्रस्तुतादिन्दु-
विम्बादप्रस्तुतमुखप्रतीतेः समासोक्तिः, यद्वा तद्वैपरीत्यादप्रस्तुत-
प्रशंसा, किमहो भङ्ग्यन्तरेण कालविशेषोक्तेः पर्यायोक्तमिति
सन्देहः । यत्र त्वेकतरपरिग्रहे साधकमन्यतरपरिग्रहे वा
बाधकमवतरति, तत्र न सन्देह इति नायमलंकारः । यथा,—

आनन्दमन्यरपुरन्दरमुक्तमाल्यं

मौली हठेन निहितं महिषासुरस्य ।

पादाम्बुजं भवतु मे विजयाय मञ्जु-

मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः ॥

अत्र महिषासुरस्य मौली निधानं मञ्जीरशिञ्जितञ्च चरण-
स्यानुकूलं प्रतिकूलञ्चान्यमम्बुजस्य । तेनियमुपमा, न रूपकम्,
नापि तयोः सन्देहः ।

किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं

वृद्धिं वा भक्षकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।

वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरुज्जृम्भते

दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तदप्यस्यैव विम्बाधरे ॥

अत्रापरत्वमिन्दोरनुकूलमिति रूपकमिदं, नोपमा, न
खल्वपि तयोः संकरः । एवमन्यत्राप्यनुसन्धेयम् ।

एकवाचकानुप्रवेशश्चै केषाम् ॥ ११८

तेषामेवालंकाराणां योऽयमेकस्मिन् वाचकेऽनुप्रवेशः सोऽपि
संकर इत्येकेषां मतम् । उत्सर्गस्थापवादविषयपरिहारेण प्रवृत्ते-
रस्मादन्यत्र संसृष्टिः प्रतिपत्तव्या । उदाहरणम् ।

स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यविम्ब-

विस्तीर्णकर्णिकमयो दिवसारविन्दम् ।

स्निग्धाष्टदिग्दलकलापमुषावतार-

वद्धान्धकारमधुपावलि सञ्चकोच ॥

अत्र रूपकानुप्रासयोरेकस्मिन् पदे अनुप्रवेशः । अर्थालं-
कारयोरपेक्षं संकरमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणमनुसन्धेयम् ।

इत्यलङ्कारसूत्रेऽर्थालङ्कारनिरूपणपरिच्छेदः सप्तमः ।

अष्टमः परिच्छेदः ।

(दोषनिरूपणम्)

उपादेयमपि काव्यं दोषादनुपादेयतामापद्यते । अतो-
यत्नतो दोषाः परिहर्त्तव्याः । यदाहुः ।

तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथञ्चन ।

स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् ॥

न च स्वरूपमपरिज्ञाय दोषाः परिहर्त्तुं शक्याः । तस्माद्दोषाणां स्वरूपमिदानीमभिधीयते,

काव्यापकर्षहेतवः शब्दार्थरसगतास्त्रिविधा दोषाः॥१॥

ये किल काव्यमपकर्षयन्ति ते दोषाः । ते च शब्दगता-
अर्थगतारसगताश्चेति त्रिविधाः ।

अलङ्कारगताश्चैकेषाम् ॥ २ ॥

एकेषामाचार्याणां मतेनालङ्कारगताश्च दोषा भवन्ति ।
अन्येषान्तु मते शब्दादिदोषेष्वेवान्तर्भवन्तस्ते किल नातिरिच्यन्ते ।
अतिरिच्यन्तां नातिरिच्यन्तां वा सर्व्वथा सन्त्येवालङ्कारदोषा-
इत्यविवादम् ।

प्रथमे वाक्यपदपदांशगतास्त्रिविधाः ॥ ३ ॥

प्रथमे शब्ददोषा वाक्यगताः पदगताः पदांशगताश्चेति त्रिविधा-
भवन्ति । तत्र,

प्रतिकूलवर्णोपहतविसर्गविसन्धिहतवृत्तन्यूना-
धिककथितास्थानस्थपदवाक्यसमाससमाप्तपुनरात्ता-
भवन्मतयोगसङ्कीर्णभग्नप्रक्रमामतपरार्थपतत्प्रकर्ष-
त्वानि वाक्यदोषाः ॥ ४ ॥

प्रतिकूलवर्णत्वादयो वाक्यदोषाः । तेषां स्वरूपाण्यभि-
धीयन्ते ।

रसाननुगुणवर्णत्वं प्रतिकूलवर्णत्वम् ॥ ५ ॥

वर्णानां रसानुगुण्यमुक्तम् । उदाहरणम् ।

देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ऋदाः पूरिताः

क्षत्तादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः ।

तान्येवाहितशस्त्रधस्तरगुरूण्यस्त्राणि भासन्ति मे

यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ॥

अत्र रौद्रे रसे मसृणां वर्णाः प्रतिकूलाः । विकटवर्णत्वं
खल्वत्र भवितुमुचितम् । एवमन्यत्राप्युदाहर्त्तव्यम् ।

उपहतविसर्गत्वं विसर्गान्यथाभावः ॥ ६ ॥

विसर्गस्य योऽयमन्यथाभावस्तदुपहतविसर्गत्वम् । अन्यथा-
भावश्चोत्वप्राप्त्या लोपेन वा । उदाहरणम् ।

धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः ।

यस्य भृत्या बलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रभाविताः ॥

अनेकशः प्रयोगे दोषोऽयमिति सहृदयसंवेद्यम् ।

सन्धिवैरूप्यं विसन्धिः ॥ ७

सन्धिवैरूप्यञ्च त्रेधा सम्पद्यते । सन्धेरकरणेन, कृते सन्धा-
वश्लीलत्वेन कष्टत्वेन च । सन्धेरकरणमपि वृत्तभङ्गभयेन प्रगृ-
ह्यादिहेतुकत्वेन चेति द्विधा भिद्यते । क्रमेणोदाहरणम् ।

राजन्, विभाति भवतश्चरितानि तानि

इन्दोर्द्युतिं दधति यानि रसातलेऽन्तः ।

धीदोर्बले अतितते उचितानुवृत्ती

आतन्वती विजयसम्पदमेत्य भातः ॥

वृत्तभङ्गभयेन सन्धेरकरणं सक्कदपि दोषः, प्रगृह्यादिहेतुक-
न्वसक्कदिति विचारणीयम् ।

वेगादुड्डीय गगने चलण्डामरचेष्टितः ।

अयमुत्पतते पक्षी ततोऽत्रैव रुचिङ्गु रु ॥

अत्र लण्डा चिङ्गु इत्यश्लीलम् । कष्टत्वं खल्वपि ।

उर्व्वसावत्र तर्व्वाली मर्व्वन्ते चार्व्ववस्थितिः ।

नात्रजुं युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥

वृत्तवैरूप्यं हतवृत्तत्वम् ॥ ८

वृत्तं छन्दः । तस्य वैरूप्यञ्चाश्वयतया । अश्वयत्वमपि वन्ध-
शैथिलेन यतिभङ्गादिना वा । यतिभङ्गोऽपि पदमध्ये
यतेर्निवेशनन । क्रमेणोदाहरणम् ।

धन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा
 सभाराः खलु तैऽन्यएव विधिना यैरेष सृष्टो युवा ।
 श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात् स्त्रीणां नितम्बस्थलात्
 दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामुस्त्राणि वस्त्राणि च ॥
 अत्र वस्त्राणि चेति वन्धस्य श्लथत्वम् । वस्त्राण्यपीति पाठे
 तु दार्ढ्यमित्यदोषः ।

सन्तुष्टे तिसृणां पुरामपि रिपौ कण्डूलदोर्मण्डली-
 लीलालूनपुनःप्ररुद्धशिरसो वीरस्य लिप्सोर्वरम् ।
 याच्ञादैर्न्यपराञ्चि यस्य कलहायन्ते मिथस्त्वं वृणु
 त्वं वृण्वित्यभितो मुखानि स दशग्रीवः कथं कथ्यताम् ॥
 अत्र शार्दूलविक्रीडिते छन्दसि द्वादशवर्णान्ते यतिरनुशिष्टा ।
 सा चेह पदमध्ये निवेशिता । पदान्तस्वरस्य सन्धिवन्धने
 विकारे जाते तदयुक्तव्यञ्जनवर्णात् पूर्वत्र पदमध्येऽपि निवेशिता
 यतिर्न दोषायेत्याचार्याः । यदाहुः ।

लुप्ते पदान्ते शिष्टस्य पदत्वं निश्चितं यथा ।
 तथा सन्धिविकारान्तं पदमेवेति वर्णयते ॥
 उदाहरन्ति च ।

स्त्रीणां सङ्गोतविधिमयमादित्यवंश्यो नरेन्द्रः
 पश्यत्यक्लिष्टरसमिह शिष्टैरमेत्यादि दुष्टम् ।
 कार्याकार्याण्ययमविकलान्यागमेनैव पश्यन्
 वक्ष्यामुर्वीं वहति नृप इत्यस्ति चैवं प्रयोगः ॥
 सन्धिविकारान्तत्वे पदमध्यस्य पदान्तत्वाभ्युपगमेऽपि तत्र

निवेशिता यतिर्यदि श्रवणमुद्देजयति तदा नैव तत्र सा निवेशयितव्या । तदुक्तं तैरेव ।

तथापि कटु कर्णानां कवयो न प्रयुञ्जते ।

ध्वजिनी तस्य रात्रः केतूदस्तजलदेत्यदः ॥

गुरुलघुवैपरीत्यमक्षरन्यूनाधिकत्वच्चातिस्फुटत्वादुपेक्षितम् ।

रसाननुगुणेन खल्वपि ।

हा नृप, हा बुध, हा कविवन्धो,

विप्रसहस्रसमाश्रय, देव ।

मुग्धविदग्धसभान्तररत्न,

क्वासि गतः क्व वयं च तवैते ॥

हास्यरसानुगुणस्यैतद्वृत्तस्य प्रस्तुतकरणरसानुगुण्यं नास्ति । यदाहुः । करुणे युष्मितायादीनां शृङ्गारादौ पृथ्वीस्त्रग्धरादीनां वीरे शिखरिणीमन्दाक्रान्तादीनां हास्ये च दोषकस्यानुगुण्यमिति ।

वाच्यस्यानभिधानं नूनपदत्वम् ॥ ६

अवश्यवक्तव्यं यत्र नाभिधीयते तत्र नूनपदत्वं दोषः । उदाहरणम् ।

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां

वने व्याधैः सार्द्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।

विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं

गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥

अत्रोषितं स्थितमित्यत्रास्माभिरिति खिन्ने इत्यतः पूर्वमित्यमिति च नूनम् ।

भटित्यर्थावगतौ न दोषः ॥ १०

न्यूनपदत्वमित्येव । उदाहरणम् ।

तिष्ठेत् कोपवशात् प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावाद्द्रमस्या मनः ।
तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्त्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोजार्तेति कोऽयं विधिः ॥

अत्र प्रभावपिहितेत्यनन्तरं भवेदित्यनन्तरञ्च नैतत् यत इत्ये-
तानि पदानि न्यूनानि । एतेषां पदानां न्यूनतायामपि तिष्ठे-
दित्यादिवाक्यजन्यप्रतिपत्तेर्दीर्घमित्यादिवाक्यजन्यप्रतिपत्त्या बाधः
भटित्यवभासते । यथा वा,—

गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोङ्गिन्नरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छीमन्नितम्बाम्बरा ।
मा मा मानद, माऽति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी
सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ॥

आनन्दमग्नादीनामुक्तौ न्यूनपदत्वं न परं न दोषः, किन्तु
गुण एव । यथोदाहृते गाढालिङ्गनेत्यादाविति मम्मटभट्ट-
प्रभृतयः । वाग्भटादीनां मते त्वदोषतामात्रमिति ।

यदिनाऽप्यर्थोऽवगम्यते तदुक्तावधिकपदत्वम् ॥ ११

उदाहरणम् ।

दलत्कन्दलभाग्भूमिः सनवाम्बुदमम्बरम् ।
वाप्यः फुल्लाम्बुजयुजो जाता दृष्टिविषं मम ॥

अत्र, भजिः स-शब्दः युजिष्वाधिकः । तद्विनाऽपर्यावगतेः ।

विच्छित्तिविशेषावहतृ गुणः ॥ १२

अधिकपदत्वमित्येव । यथा,—

तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि

सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।

कुर्थां हरस्यापि पिणाकपाणे-

र्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥

अत्र हरस्येति पिणाकपाणेरिति चैकमधिकमपि विच्छित्ति
विशेषं पुष्णाति । यथा वा,—

अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्व्वं विभूषणम् ।

तथैव शोभतेऽतर्थात्मस्याः श्रवणकुण्डलम् ॥

कुण्डलावतंसयोः कर्णाभरणत्वेऽपि कर्णश्रवणशब्दौ तत्र
तदानीं तयोः स्थितिप्रतिपादनार्थम् । तेन च कुण्डलावतंसयोः
स्वतो नोत्कर्षः किन्तु तत्कर्णस्थित्येति तस्या उत्कर्षातिशय-
प्रतिपत्तिः । यथा वा,—

अपूर्व्वमधुरामोदप्रमोदितदिशतस्ततः ।

आयुर्भृङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः ॥

अत्र शिरःशब्दः । यथा वा,—

प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ।

मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम् ॥

हारपदस्यैव मुक्ताहाराभिधायकत्वेऽपि मुक्तानां रत्नान्तरा-
मिश्रितत्वप्रतिपत्तये मुक्ताशब्दः । यथा वा,—

सौन्दर्यसम्पत् तारुण्यं यस्यास्ते ते च विभ्रमाः ।

षट्पदान् पुष्पमालेव कान् नाकर्षति सा सखे ॥

निरुपपदस्य मालाशब्दस्य पुष्पस्रञ्जाच्चाभिधायकत्वेऽपि
पुष्पानामुत्कृष्टत्वावबोधाय पुष्पशब्दः । यथा वा,—

विदीर्णाभिमुखारातिकराले सङ्गरान्तरे ।

धनुर्ज्याकिणवन्धेन दोष्णा विस्फुरितं तव ॥

अत्र धनुःशब्दो ज्याया धनुष्याततीकृतत्वप्रतिपादनाय ।
यत्र तु तथा प्रतिपत्तिर्नापेक्षिता, तत्र केवलो ज्याशब्दएव प्रयु-
ज्यते । यथा,—

ज्यावन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य

विनिश्वसद्वक्त्रपरम्परेण ।

काङ्क्षगृहे निर्जितवासवेन

लङ्केश्वरेणोषितमा प्रसादात् ॥

अनयैव रीत्या द्विरदवृंहितादिकमपि समर्थनीयम् । तदेतत्
स्थितस्यैव समर्थनं, न त्वेतावता चिरन्तनैरनुपनिवद्धं जघन-
काञ्चीत्यादिकमप्यनुपनिवद्धव्यमित्याहुः ।

एकस्य पदस्यासकृदभिधाने कथितपदत्वम् ॥ १३

उदाहरणम् ।

सामोपायनयप्रपञ्चपटवः प्रायेण ये भीरवः

शूराणां व्यवसायएव हि परं संसिद्धये कारणम् ।

उद्गर्जं द्विकटाटवीगजघटापीठैकसञ्चरणं-

व्यापारैकरसस्य सन्ति विजये सिंहस्य के मन्त्रिणः ॥

अत्रैकेति द्विरभिहितम् ।

अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यविहितानुवादलाटानु-
सादिषु गुणः ॥ १४

कथितपदत्वमित्येव । उदाहरणम् ।

तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।

रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कामलानि कमलानि ॥

अत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः ।

उदेति सविता तास्वस्तामणवास्तमेति च ।

सम्पत्तौ च विपत्तौ च सहतामेकरूपता ॥

अत्र विहितानुवादः । अत्र रक्षाणवास्तमेतीति यदि
क्रियेत, तदाऽन्योऽर्थ इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति ।

सितकरकररुचिरविभा

विभाकराकार, धरणिधर, कीर्तिः ।

पौरुषकमला कमला

साऽपि तत्रैवास्ति नान्यस्य ॥

अत्र लाटानुप्रासः । अदि ग्रहणाद्विषादविस्मयादिकमप्यस्य
विषयतया बुभुक्षितव्यम् ।

अनुपयुक्तस्थाने पदन्यासेऽस्यानस्यपदत्वम् ॥ १५

उदाहरणम् ।

लग्नः केलिकचग्रहक्षयजटालम्बेन निद्रान्तरे

मुद्राङ्कः शितकन्धरेन्दुशकलेनान्तःकपोलस्थलम् ।

पार्वत्या नखलक्ष्मशङ्कितसखीनर्भस्मितव्रीडया
प्रोन्मृष्टः करपल्लवेन कुटिलाताम्रच्छविः पातु वः ॥

अत्र नखलक्ष्मेत्यादितः पूर्वं कुटिलाताम्रच्छविरिति न्यस्त
व्यम् । ततो हि नखलक्ष्मशङ्का समुन्मिषति । यथा वा,—

मसृणचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा
विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि घर्भः कठोरः ।
तदिति जनकपुत्री लोचनैरशुपूर्णैः
पथि पथिकवधूभिः शिञ्जिता वीञ्जिता च ॥

अत्र तदिति प्रथमाद्धं पठितुमुचितम् । यथा वा,—
शक्तिनिस्त्रिंशजेयं तव भुजयुगले नाथ, दोषाकरश्री-
र्वक्त्रे पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टिनी खड्गयष्टिः ।
आग्नेयं सर्व्वगा ते विलसति च पुनः किं मया वृद्धया ते
प्रोचेरवेत्यं प्रकोपाच्छशिकरसितया यस्य कीर्त्या प्रयातम् ॥

अत्र परामृश्यमानवाक्यानन्तरमेवेत्यंपदप्रयोगो युक्तः ।
तेन, इत्यं प्रोचेरवेति वाच्यम् । यथा वा,—

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥

अत्र त्वमित्यनन्तरं चकारो युक्तः । पदं विभक्त्यन्तं, तच्चा-
व्ययमपीत्यवगन्तव्यम् ।

वाक्योपन्यासेऽस्थानस्थवाक्यत्वम् ॥ १६

अनुपयुक्तस्थाने इत्यनुवर्तते । उदाहरणम् ।

आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं
भक्तिर्भूतपतौ पिणाकिनि पदं लङ्घेति दिव्या पुरी ।

उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो क्लृप्तग्वरो लभ्यते

स्याच्चेदेष न रावणः, क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥

अत्र न रावण इत्येतावतैव समापनीयम् । क्व नु पुन-
रित्यादिवाक्यान्तरोपन्यासो हि रावणस्योपादेयत्वमवगमयति
न त्याज्यत्वमित्यस्थानएवोपन्यासस्तस्य । अनुपपदयुक्तनामान-
मर्थदोषमाहुरन्ये ।

एतेनास्थानस्थसमासत्वं व्याख्यातम् ॥ १७

एतेनास्थानस्थपदवाक्यत्वव्याख्यानेन । अनुपयुक्तस्थाने
समासकरणेऽस्थानस्थसमासत्वमित्यर्थः । उदाहरणम् ।

अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः ।

ग्रीवदूदूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणं

पुल्लत्कैरवकोशनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी ॥

अत्र कोपिन उक्तौ दीर्घसमासो न कृतः कवेरुक्तौ तु कृतः ।

समाप्तस्य पुनरादाने समाप्तपुनरात्तत्वम् ॥ १८

क्रियाकारकान्वयेन समाप्तं वाक्यं यत्र पुनरादीयते, तत्र
समाप्तपुनरात्तत्वम् । पुनरादानञ्च वाक्यान्वयिनः कस्यचिद्विशे-

षण्दानेन क्रियान्वयिकारकान्तरोपादानेन वा । क्रमेणोदा-
हरणम् ।

नाशयन्तो घनध्वान्तं तापयन्तो वियोगिनः ।

पतन्ति शशिनः पादा भासयन्तः क्षमातलम् ॥

अत्र चतुर्थपादो वाक्यान्वयिशशिपादानां विशेषणम् ।

गाथानां रसा सहिलानां विभ्रमाः कविवराणां वचनानि ।

वासा न हरन्ति हृदयं बालानां च मन्मनोज्ञापाः ॥

अत्र चतुर्थपादे क्रियान्वयिकारकान्तराभिधानम् । यथा वा,

नशां शयाह्वताङ्गा मुहृदमिह यथेवामियष्टाऽरिकण्डे

मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्मा च दृष्टा पतन्ती ।

तत्प्रतीत्यं न किञ्चिदुपगमयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता

श्रुत्येवः शीनिश्रीमादृगदितुमिव गतेत्यञ्जुधिं यस्य कीर्त्तिः ॥

तेनास्मीत्यादिना विटिक्रियान्वयिकर्त्तृकारकान्तरमभिहि-
तम् । अत्रोदाहरणे त्यक्तपुनःस्वीकृतत्वलक्षणोऽर्थदोष इति

किञ्चित् । तद्विषयम् । विशिषणदानवत् कारकान्तराभिधानेऽपि

वाच्यदोषत्वस्योपनिमित्तत्वात् । किञ्च, न खल्वत्र त्यक्तो वाक्यार्थः

पुनः स्वीकृत्यते । किञ्च प्रत्यागं वाच्यमेव पुनरादीयते । तस्मा-

दास्यस्येव दीप्तोऽर्थं न कर्तव्यम् । अत्र तु वाक्यान्तरमेव क्रियते

न तु पूर्ववाक्यान्वयि किञ्चिदुपादीयते, तत्र नायं दोषः । यथा,

प्राग्प्राप्तनिशुष्यशश्वधनुर्ह्येधाविधाऽऽविर्भवत्-

क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तश्चापविद्धः क्षणात् ।

उज्ज्वलः परशुर्भवत्वशिथिलस्वत्कण्ठपीठातिथि-

र्येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः स्थाप्यते ॥

अभिप्रेतसंबन्धानुपपत्तावभवन्मतयोगत्वम् ॥ १९

कवेरभिप्रेतः संबन्धो यत्र नोपपद्यते, तत्राभवन्मतयोगत्वम् ।
उदाहरणम् ।

येषान्तास्त्रिदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभि-
र्लीलापानभुवश्च नन्दनतरुच्छायासु यैः कल्पिताः ।
येषां दुहृतयः कृतामरपतिक्षीमाः क्षपाचारिणां
किन्तैस्त्वत्परितोषकारि विहितं किञ्चित् प्रवादोचितम् ॥

अत्र यच्छब्दनिर्दिष्टानां वाक्यानामुद्देश्यतया परस्परसम्बन्धा
योगात्तदेकान्तःपातिना क्षपाचारिपदेनापरवाक्यद्वयोपात्तयो-
र्यच्छब्दयोः संबन्धः कवेरभिप्रेतो नोपपद्यते । क्षपाचारिभि-
रिति पाठे तु मतयोगो भवति ।

वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशे
सङ्कीर्णत्वम् ॥ २०

उदाहरणम् ।

आयाति चन्द्रः पवनः समुदेति च दक्षिणः ।
निरन्तरायमधुना साम्राज्यं चित्तजन्मनः ॥

अत्र दक्षिणः पवन आयाति चन्द्रः समुदेतीति सङ्कीर्णम् ।
द्रागर्थप्रतिपत्तिसम्भवेऽप्ययं दोषो भवतीति कष्टत्वादस्य व्यति-
रेको बुभुक्षितव्यः ।

उपक्रमभङ्गे भग्नप्रक्रमत्वम् ॥ २१

येन रूपेण वाक्यमुपक्रम्यते तेनैव रूपेण तत् समापनी-
यमिति स्थितिः । तल्लङ्घने भग्नप्रक्रमत्वम् । तच्च प्रकृति-
प्रत्ययादिविषयभेदादनेकविधम् । उदाहरणम् ।

माथे निशाया नियतेर्नियोगा-
दस्तं गते हन्त निशाऽपि याता ।
कुलाङ्गमानां हि दशाऽनुरूपं
मातः परं भद्रतरं समस्ति ॥

अत्र गते इत्युपक्रान्ते यातेति प्रकृतेः । गता निशाऽपीति
पठिते प्रकृतिविषयं भग्नप्रक्रमत्वं परिक्लियेत, पौर्व्यापर्थ्यविष-
यन्तु नैव परिक्लियते । पूर्व्वत्र कर्त्तारमभिधाय क्रियाया अभि-
धानादत्र च तद्वैपरीत्यात् ।

यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा
मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं वा ।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां
समुत्सुकेवाङ्मुपैति सिद्धिः ॥

अत्र प्रत्ययस्य । सुखमोहितुं वेति पाठे त्वदोषः । यथा वा,
काचित् कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधौ मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मी-
रश्वीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुदुभ्रान्तसत्वाः ।
अमुर्वाल्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत् कम्पमानाः
प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरोभावि नार्थः शशंसुः ॥

अत्र वचनादेः । काश्चित् कीर्णारजोभिर्दिवमनुविदधु-
र्मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मो निःश्रीका इति, कम्पमापुरिति च युक्तम् ।
यथा वा,—

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायावद्दकदम्बकं मृगकुलं रोमन्धमभ्यस्यतु ।
विश्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्लवे
विश्रान्तिं लभतामिदञ्च शिथिलज्यावन्धमस्मद्भुः ॥

अत्र कारकस्य वचनस्य च । यथा वा,—

विपदोऽभिवन्धविक्रमं
रह्यत्यापदुपेतमायतिः ।
नियता लघुता निरायते-
रगरीयान्न पदं नृपश्रियः ॥

अत्र पर्यायोपसर्गयोः । तदभिभवः कुरुते निरायतिं
लघुतां भजते निरायतिलघुतावान्न पदं नृपश्रिय इति युक्तम् ।
एवं,

पाश्चात्यभागमिह सानुषु सन्निषणाः
पश्यन्ति शान्तमलसान्द्रतरांशुजालम् ।
संपूर्णलब्धललनालपनोपमान-
मुत्सङ्गसङ्ग्रिहरिणस्य मृगाङ्गमूर्त्तेः ॥

अत्र, उत्सङ्गसङ्गतमृगस्य मृगाङ्गमूर्त्तेरिति पठितव्यम् ।
तथा,

बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः
कपालमेवामलशेखरश्रीः ।

उपान्तभागेषु च रोचनाङ्को-

गजाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥

अत्र, 'रोचनाङ्क' गजेन्द्रचर्मैव दुकूलमस्येति पठनीयम् ।
दिङ्मात्रं प्रदर्शितं, बह्वस्त्वस्य विषयाः समुत्प्रेक्षितव्याः ॥

व्यङ्ग्योः परस्परविरोधेऽमतपरार्थत्वम् ॥ २२

उदाहरणम् ।

राममन्मथशरेण ताडिता

दुःसङ्गेण हृदये निशाचरी ।

गन्धवद्गुधिरचन्दनोक्षिता

जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥

अत्र बीभत्सशृङ्गारौ द्वावपि व्यङ्ग्यौ परस्परविरुद्धौ च । तत्र
बीभत्सः प्रकृतः, शृङ्गारस्तु न तथेति विशेषः । विरोधिनो-
रेकत्र निवेशनाद्वाक्यमेव दुष्टं न तु तावित्यनुसन्धेयम् ।

क्रमेणोत्कर्षहानौ पतत्प्रकर्षतुम् ॥ २३

उदाहरणम् ।

कण्ठीरवः प्रचण्डोऽसौ सटाभिर्नखराङ्गुशैः ।

समुत्प्लुत्य क्षणादेव हतवान् यूथनायकम् ॥

अत्र परुषवर्णाङ्गुस्वरः पतितः । स किल वाच्यस्योद्धत-
त्वादुत्कृष्टः । यथा वा,—

कः कः कुत्र न घुर्घुरायितघुरी घोरो घुरेच्छकरः

कः कः कं कमलाकरं विकमलं कर्त्तुं करी नोद्यतः ।

के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः

सिंहोन्नेहविलासवद्वसतिः पञ्चाननो वर्त्तते ॥

अत्र क्रमेणानुप्रासप्रकर्षः पतितः । तदवाधान्तरैकपदत्व-
मस्थानत्वपदत्वेऽन्तर्भवति । अस्थानं हि तस्य तथा- तत् ।
चोदाहृतम् । एवमक्रमत्वमपि । वाच्यस्थानभिधानञ्च न्यून-
पदत्वे । प्रसिद्धिविरोधस्तु न परं वाक्यदोषः किन्त्वन्यस्थापीति
वक्ष्यामः ।

केचित्—वाक्यग्रान्तरे वाक्यग्रान्तरानुप्रवेशे गर्भितत्व' नाम
वाक्यदोषमिच्छन्ति । उदाहरन्ति च ।

मार्गे कर्दमदुस्तरे जलभृते गर्त्ताशतैराकुले

खिन्ने शाकटिके भरेऽतिनिभृते दूरोद्गुरे रोधसि ।

शब्देनैतदहं ब्रवीमि महता कृत्वोच्छ्रितां तर्जनी-

भ्रीदृक्षे विषमे विहाय धवलं वोढुं क्षमः को भरम् ॥

अत्र तृतीयपदवाक्यं वाक्यग्रान्तरमध्येऽनुप्रविष्टम् । क्वचिद्-
विच्छिन्नविशेषावहत्वमप्याहुः । तत्रोदाहरणम् ।

दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते

सिद्धा साऽपि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो-

यस्मात् प्रादुरभूत् कथाऽद्भुतमिदं येनैव चास्तं गतम् ॥

अत्र वदन्तएवेत्यादिवाक्यं वाक्यग्रान्तरमध्येऽनुप्रविष्टं चमत्-
कारातिशयं पुष्णाति । विचार्यमाणे त्वस्यादोषत्वमेव प्रति-
भाति । सर्वत्रैवाङ्गीकृतौ यत् वाक्यग्रान्तरं निवेश्यते तत् किञ्चित्
प्रयोजनमभिसन्धायैव । यथोद्धते मार्गे कर्दमदुस्तरे इत्यादौ

तृतीयपादवाक्यस्य वाक्यान्तरमध्ये निवेशः स्ववक्तव्येऽर्थं दृढ-
प्रत्ययोत्पादनाय ।

भवाम्यपहस्तितरेखो निरंकुशोऽथ विवेकरहितोऽपि ।

स्वप्नेऽपि त्वयि पुनः प्रतीहि भक्तिं न प्रस्मरामि ॥

इत्यादौ प्रतीहीति मध्ये दृढप्रत्ययोत्पादनायेति तेषामपि
सिद्धान्तः । एवञ्च,

परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः ।

वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥

इदमप्युदाहरणं भवाम्यपहस्तितरेख इत्यादिप्रत्युदाहरण-
समानयोगक्षेममेव । नात्र कश्चिदपि विशेषः समुत्प्रेक्षितुं
शक्यः ।

योग्यो यस्ते पुत्रः सोऽयं दशवदन, लक्ष्मणेन मया ।

रक्षेन्नं मृत्युमुखं प्रसह्य लघुं नीयते विवशः ॥

अत्रापि रक्षेन्नमिति मध्यप्रविष्टवाक्यं वक्तुरतिशयितवीर-
भावमवबोधयति । सोऽयं गुणएव दोषाभिमानः कथमिति न
खुल्वधिगच्छामि । भटित्यर्थानवबोधे तु कष्टत्वमेव दोष इति
विभावनीयम् । वाग्भटस्तु, यत्नैकं पदं द्वयोर्वाक्ययोरन्वेति
तत्रार्थान्तरैकवाचकं नाम वाक्यदोषमाह । तत्रोदाहरणम् ।

कुमुदवनमपश्चि श्रीमदश्वोजषण्ड'

त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।

उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं

हतविधिलसितानां ही विचित्रो विडम्बः ॥

अत्र यातीति पदं द्वयोर्वाक्ययोरन्वेति । प्रतिकूलवर्णत्वं समासगतत्वे पददोषोऽपि भवतीत्यादिकमुन्नेयम् ।

च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्ताविमृष्टविधेयांशविरुद्धमति-
कारित्वानि पदवाक्ययोः ॥ २४

संस्कृतिः संस्कारः । च्युतसंस्कारादयो दोषाः पदे वाक्ये च भवन्ति । तत्र,

व्याकरणलक्षणलङ्घने च्युतसंस्कृतित्वम् ॥ २५
पदे यथा,

संमूर्च्छदुच्छृङ्खलशङ्खनिस्वनः
स्वनुप्रयाति पटहस्य शार्ङ्गिणि ।
सत्वानि निन्द्ये नितरां महान्धपि
व्यथां ह्येषामपि मेदिनीभृताम् ॥

अत्र ह्येषामिति । यथा वा,

उन्मज्जच्छफर इवामरापगाया-
वेगेन प्रतिमुखमेत्य वाणनद्याः ।
गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्या-
माजघ्ने विषमविलोचनस्य वत्तः ॥

अत्राजघ्ने इति । आङ्पूर्वस्य हनः स्वाङ्गकर्म्मकस्यैवात्मने-
पदं लक्षणेनानुशिष्टमिह तु तल्लङ्घितम् । पदान्तराणां परि-
वर्त्तनेऽपि दोषस्य तादवस्थ्यात्तस्याजघ्ने इति पदान्वयव्यतिरे-
कानुविधायित्वात् पददोषोऽयं न वाक्यदोष इत्याहुः ।

वाक्ये यथा,

आहन्ति निजवक्षोऽसौ कुटुम्बानुच्चरत्यपि ।
 तपस्तपति नो किञ्चित् परिक्रीडति निर्भरम् ॥
 अत्र, आहते उच्चरते तप्यते परिक्रीडते इति प्राप्नोति । यथा वा,
 परिष्कृतायाः सततं यत्तु वाचस्पतीयते ।
 सम्पदा जटया वाऽपि पुत्रोयति स पूरुषः ॥
 पदमात्रदोषोऽयमिति केचित् । उदाहरणन्तु वाकोऽपि
 प्रचरति । वाग्भटोऽपि वाक्प्रगतत्वमप्यस्याङ्गीचकार । उदा-
 हृतञ्च तेन ।

प्रदत्तं नैव यैः स्वीयविभवस्फीतमानतः ।
 तपो न तपितं किञ्चित्तेषां जन्मस्य किं फलम् ॥
 अत्र, स्वकीयेति स्फीतीति तप्तमिति जन्मन इति च प्राप्नोति ।

कवीनामप्रयोगादप्रयुक्तत्वम् ॥ २६

पदे यथा,
 षट्पदौघैः स्तूयमानो भाति पद्मः सरोवरे ।
 अत्र पद्मशब्दः पुंस्यान्नातोऽपि कविभिर्न तथा प्रयुक्तः ।
 वाक्ये यथा,
 धत्ते तेजोभिराधिक्यं दैवतोऽयं सहस्रगुः ।
 दैवतशब्दः पुंसि सहस्रगुशब्दश्चादित्ये न प्रयुक्तः । श्लेषादौ
 त्वयं दोषो न भवति ।

विधेयांशस्याविमर्शोऽविमृष्टाविधेयांशत्वम् ॥ २७

यत्र यद्विधेयं तत्र तस्य विशेषतोऽनिर्देशे अविमृष्टविधे-
 यांशत्वं विधेयाविमर्शश्चोच्यते । उदाहरणम् ।

मूर्ध्नामुद्वहत्तकृत्ताऽविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधारा-
धौतेशाङ्गिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् ।
कौलासोक्तासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिर्दोषीद्गुणाणां
दोषाणां चैषां किमेतत् फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः ॥

अत्र मिथ्यामहिमत्वं नानुवादं किन्तु महिम्नोमिथ्यात्वं
विधेयम् । सोऽयं समासगतः पददोषः । प्रकारान्तरेणासम्भवात् ।
वाक्ये यथा,

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।
धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥

अत्रायमेव न्यक्कार इति वक्तुमुचितम् । उद्देश्यमुक्तौव विधे-
याभिधानस्यौचित्यात् । तत्र च पदरचना विपरीता कृतेति
वाक्यगतोऽत्रायं दोषः । न खलु न्यक्कारे इदम्पदार्थत्वं विधीयते
अपि त्विदम्पदार्थेनैव न्यक्कारत्वमिति । एवं, किमेभिरित्यनेन
भुजानां वृथात्वं विधीयते । न च वृथोच्छूनानां भुजानां वृथात्वं
विधातुमुचितं किन्तूच्छूनानामेव । एवञ्च वृथात्वविशेषित-
सूच्छूनमत्र नानुवादं, किन्तूच्छूनत्वमात्रम् । यथा वा,

अपाङ्गसंसर्गि तरङ्गितं दृशो-
र्भुवोररालान्तविलासि वेत्तनम् ।
विसारि रोमाञ्चितकञ्चुक्रं तनो-
स्तनोति योऽसौ सुभगे, तवागतः ॥

उद्देश्यवाक्यगतं यत्पदं विधेयवाक्यगतं तत्पदं तत्पदसमा-
नार्थमिदमेतददःपदं वाऽवश्यमपेक्षते । अन्यथा निराकाङ्क्षत्वा-
नुपपत्तेः । यच्छब्दस्याव्यवधानेन तुल्यविभक्तिलिङ्गतया निहि-
ष्टानु तदादिशब्दाः प्रसिद्धिमात्रं परामृश्यन्त उद्देश्यवाक्यएवान्त-
र्भवन्ति । न जात्वपि विधेयार्थं प्रतिपादयितुमर्हन्ति । एवञ्च
योऽसावित्यत्रादःपदार्थस्य विधेयतयाऽनवगमाद्विधेयाविमर्शो-
दोषः । तनोति योऽसौ सुभगे स आगत इति तु युक्तम् ।
अतएव,

करवालकरालदोःसहायो-

युधि योऽसौ विजयार्जुनैकमल्लः ।

यदि भूपतिना स तत्र कार्ये

विनियुज्येत ततः कृतं कृतं स्यात् ॥

इत्यत्र योऽसावित्युक्ता स इत्युक्तम् । भिन्नलिङ्गविभक्तिक-
तया निहिष्टानां यच्छब्दनिकटस्थितानामपि तदादिशब्दानां
विधेयवाक्यप्रविष्टतया तदर्थस्य विधेयताऽवगतिर्भवत्येव । यथा,

विभाति ऋगशावाक्षी येदं भुवनभूषणम् ।

इन्दुर्विभाति यस्तेन दग्धाः पथिकयोषितः ॥

कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्त्ते,

धुर्यां लक्ष्मीमथ मयि ऋशं धेहि देव, प्रसीद ।

यद्वयत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ, नम्रस्य तन्मे

भद्रं भद्रं वितर भगवन्, भूयसे मङ्गलाय ॥

तत्र यद्वयदिति वीप्सायां द्विरुक्तम् । तच्छब्देन तथाभूत-
एव सोऽर्थः परामृश्यते । अतएव तच्छब्दस्य वीप्सितार्थबोधक-

तथा न तस्य द्विर्वचनम् । उत्तरवाक्यगतत्वेनोपात्तस्तु यच्छब्दः
सामर्थ्यात् पूर्ववाक्यगतस्य तच्छब्दस्योपादानं नापेक्षते । यथा,

साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं
मीलितं यदभिरामताऽधिके ।
उद्यता जयिनि कामिनीमुखे
तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥

प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दोऽपि यच्छब्दोपादानं
नापेक्षते । क्रमेणोदाहरणम् ।

दृष्ट्वापहारी विमलो द्विजावासो जनप्रियः ।

ऋदः पद्माकरः किन्तु बुधस्त्वं स जडाग्रयः ॥

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥

उत्कम्पिनी भयपरिखलितांशुकान्ता
ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।

क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा
धूमान्धितेन दहनेन न वीक्षिताऽसि ॥

क्वचित् द्वयमपि सामर्थ्यादवगम्यते । यथा,
ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

अत्र य उत्पत्स्यते अस्ति वा, तं प्रतीति गम्यते ।

अनभिमतार्थप्रतीतौ विरुद्धमतिकारित्वम् ॥ २८

पदे यथा,

न त्रस्तं यदि नाम भूतकरुणासन्तानशान्तात्मन-
स्तेन व्यारुजता धनुर्भगवतो देवाद्भवानीपतेः ।

तत्पुत्रस्तु मदान्वतारकवधादिश्यस्य दत्तोत्सवः

स्कन्दः स्कन्द इव प्रियोऽहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः ॥

अत्र भवानीपतिशब्दो भवान्याः पत्यन्तरे बुद्धिं करोति ।

वाक्ये यथा,

अनुत्तमानुभावस्य परैरपिहितौजसः ।

अकार्यसुहृदोऽस्माकमपूर्वाश्चित्तवृत्तयः ॥

अत्र, उत्कृष्टानुभावस्य शत्रुभिरनाच्छादिततेजसः कार्यं
विना सुहृदश्चित्तवृत्तय उत्कृष्टा इति तावद्विवक्षितोऽर्थः ।
निकृष्टानुभावस्य शत्रुभिराच्छादिततेजसः अकार्येषु सुहृदः
चित्तवृत्तयोऽशब्दपूर्वा अर्थात् न सन्त्येव इति विरुद्धा बुद्धिरुत्-
पद्यते । यथा वा, लग्नं रागाद्वृत्ताद्वा इत्यादौ विदितं तेऽस्तु
इत्यनेन ओस्तस्मादपसरतीति विरुद्धमवगम्यते ।

निरर्थकत्वं पदस्य ॥ २९

उदाहरणम् ।

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते, मम हि गौरि ।

अभिवाञ्छितं प्रसिद्धात् भगवति, युष्मत्प्रसादेन ॥

अत्र हिशब्दो हत्तपूरणमात्रप्रयोजनत्वान्निर्णयकः । नायं
वाक्यदोषः । हिप्रभृतीनां वाक्यद्वयत्वासम्भवात् । न हि वृत्तं
वाक्यम् । आकाङ्क्षितमिदं पदसमुदायो हि वाक्यम् । काव्यानु-
शासने तु वाक्यदोषत्वमप्यस्याङ्गीकृतम् । उदाहृतञ्च तद्वै ।

वत्यरिकत्वरी पातां साम्बुव्यम्बुघनोपमौ ।

सदृशौ वककाकाभ्यां च वै हि तु च वै हि तु ॥

केचित्तु पादपूरणमात्रप्रयोजनं चादिपदं निरर्थकमिति
निरुच्यापि,

आदावञ्जनपुञ्चलिमवपुषां श्वासानिलोल्लासित-

प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः सन्तापितानां दृशाम् ।

सम्प्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो-

भङ्गीनामिव पानकम् कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणा ॥

इत्यत्र कुरङ्गेक्षणाया एकस्या एवोपादानात् दृशामिति
बहुवचनं निरर्थकमिति पदांशगततयोदाहरन्ति । तदत्र तएव
प्रष्टव्याः । अनौचित्यन्तु स्यात् । नेयं चुरतसंस्मृतिः । भिन्न-
वाक्यतापक्षे सामान्यविहितानां विभक्तीनां सर्वत्र सुलभत्वात् ।
विशेषविधीनां नियमार्थतायामपि संख्याविशेषस्याविवक्षायां
सामान्येन प्राप्तानां प्रयोगे बाधकाभावः । गुरुष्वित्यादिवच्च
बहुवचनस्योपपत्तिरनुचिन्तनीया ।

श्रुतिकटुसन्दिग्धासमर्थत्वानि पदवाक्यपदांशेषु ॥ ३०

एते त्रयो दोषाः पदे वाक्ये पदांशे च भवन्ति । तत्र,

परुषवर्णत्वं श्रुतिकटुत्वम् ॥ ३१

वर्णानां पारुष्यं श्रवणीहेजकत्वादवसेयम् । पदे यथा,

कार्तार्थ्यमेषा लभतामनुरूपेण सङ्गता ।

लतेव सहकारेण शर्व्वरीव हिमांशुना ॥

वाक्ये यथा,

सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट

पितृनताप्सीत् सममंस्त वन्धून् ।

व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ

समूलघातं न्यबधीदरींश्च ॥

पदांशे यथा,

तद्गच्छ सिद्धेऽ कुरु देवकार्य-

यर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य एव ।

अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वां

बीजांकुरः प्रागुदयादिवाग्भः ॥

अत्र द्वयै इति ।

वैयाकरणे प्रतिपाद्ये तस्मिन् कुपिते च वक्तरि समुद्भते

वाचेऽ रौद्रवीरवीभत्सेषु च गुणः ॥ ३२

श्रुतिकटुत्वमित्येव । प्रतिपाद्यो बोद्धव्यः । तस्मिन्
वैयाकरणे । क्रमेणोदाहरणम् ।

यदा त्वामहमद्राक्षं शब्दविद्याविशारदम् ।

उपाध्यायं तदाऽस्मार्धं समस्यार्द्रञ्च सम्यदम् ॥

अत्र वैयाकरणः प्रतिपाद्यः ।

दिधीवेवीट्समः कश्चिदगुणवृद्धोरभाजनम् ।

क्षिप्प्रत्ययनिभः कश्चिदयत्र सन्निहिते न ते ॥

अत्र वैयाकरणो वक्ता ।

रक्ताशोक, कशोदरी क्व नु गता त्यक्ताऽनुरक्तं जनं

नो दृष्टेति सुधैव चालयसि किं वातावधूतं शिरः ।

उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटासंघट्टदष्टच्छद—

स्तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोदगमोऽयं कुतः ॥

अत्र शिरोधूननेन कुपिते वक्तरि परुषा वर्णाः । यथा वा,

तद्विच्छेदकशस्य कण्ठलुठितप्राणस्य मे निर्दयं

क्रूरः पञ्चशरः शरैरतिसितैर्भिन्दन् मनो निर्भरम् ।

शम्भोर्भूतकृपाविधेयमनसः प्रोद्दामनेत्रानल-

ज्वालाजालकरालितः पुनरसावास्तां समस्तात्मना ॥

अत्र शृङ्गारे कुपितो वक्ता ।

मातङ्गाः, किमु वल्गितैः किमफलैराङ्गस्वरैर्जम्बुकाः,

सारङ्गा महिषा मुदं व्रजत किं शून्येषु शूरा न के ।

कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः पुनः

सिन्धुध्वानिनि हुङ्कते स्फुरति यत् तद्गर्जितं गर्जितम् ॥

अत्र सिंहे वाचे परुषाः शब्दाः । रौद्रवीरवीभत्सेषूदा-

हृतम् ।

अनेकार्थतया संशयकारित्वं सन्दिग्धत्वम् ॥ ३३

पदे यथा,

आलिङ्गितस्तत्र भवान् सम्पराये जयश्रिया ।

आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥

अत्र वन्द्यामिति किं वन्दनीयामाशीःपरम्परासुत वन्द्यां
इठहृतमहितायां कृपां कुर्विति सन्देहः । वाक्ये यथा,

सुरालयोक्तासपरः प्राप्तपथ्याप्तकम्पनः ।

मार्गणप्रवणो भारद्वाजतिरेष विलोक्यताम् ॥

अत्र सुरालयादिशब्दाः किं देवालयसेनाशरविभूत्यर्थाः किं
वा मदिरालयकम्पपर्यटनभक्षार्थाः । तेन च कश्चिदत्रोप-
सृज्यते निन्द्यते वेति सन्देहः । पदांशे यथा,

कलिङ्ग कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम् ।

अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलिर्वक्ष्यतामिह ॥

अत्र साधुचरेति किं पूर्वं साधुरथवा साधुषु चवतीति
सन्देहः । यत्र त्वनेकार्थत्वं विवक्षितं, तत्र नायं दोषः । यथा,

अभिधाय तदा तदप्रियं

शिशुपालोऽनुशयं परं गतः ।

भवतोऽभिमनाः समीहते

सरुषः कर्तुमुपेत्य माननाम् ॥

अत्रानुशयः कोपः पश्चात्तापश्च । अभिमनाः निर्भीकमनाः
अभिमुखमनाश्च । मानना पूजा हननञ्च । सन्दिग्धत्वमर्थ
दोषोऽप्यस्ति । स त्वन्यविधेयः ।

विवक्षितार्थप्रतीत्यनभिनिष्पत्तावसमर्थत्वम् ॥ ३४

यत्र विवक्षितार्थप्रतीतिर्न निष्पद्यते निष्पद्यमाना वा नाभिनिष्पद्यते तत्रासमर्थत्वं दोषः । नानार्थशब्दानामनेकार्थस्याभिधेयत्वनयेऽपि प्रथमं प्रतीतिपथमवतरता प्रसिद्धेनार्थेनाप्रसिद्धोऽर्थस्तिरोधोयते । अभवन्मतयोगस्य तु नियमेन वाक्यगततया पृथगभिधानम् ।

तदेतत्, यत् तदर्थं पठितमपि तदर्थे शक्तिविधुरं तदर्थबिबोधयिषया तस्य प्रयोगे, उभयार्थस्य शब्दस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगे, रूढिप्रयोजननिर्व्यपेक्षतयाऽशक्तिकृते लाक्षणिकशब्दप्रयोगे, अवाचकशब्दप्रयोगे च भवतीति चतुर्धा भिद्यते । तत्राद्याः प्रकारोऽसमर्थः द्वितीयो निहतार्थस्तृतीयो नेयार्थश्चतुर्थस्त्ववाचक इति चत्वार एवामो दोषाः न त्वेकस्य दोषस्य प्रकारचतुष्टयमिति बहवः । अवाचकत्वमपि शक्तिविधुरतया वा उपसर्गयोगादर्थान्तरपरतया वेति द्विधा भिद्यते इति चाहुः । तत्र प्रथमः प्रकारः पदे यथा,

तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः ।

सुरस्त्रोतस्त्रिनोमेष हन्ति सम्प्रति सादरम् ॥

अत्र हन्तीति गमनार्थे पठितमपि तत्र शक्तिविधुरम् । गमनार्थे पाठस्तु पद्धतिरित्यादौ पदादिपदसहकारेण तदर्थबोधनाय । वाक्ये यथा,

नानाविधानि यस्त्राणि धावत्येष नदीं हतः ।

अत्र धाविः शुद्धार्थे पठितोऽपि न तत्र शक्तः । वाग्भटे
नाप्येवमुदाहृतम् । पदांशे यथा,

नदीहतश्चतुर्दृशां स्नात्वा तर्पयते यमान् ।

केचिदस्य प्रकारस्य पदमात्रगतत्वमाहुः । द्वितीयः प्रकारः
पदगतो यथा,

यावकरसार्द्धपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन ।

मुग्धा साध्वसतरला विलोक्य परिचुम्बिता सहसा ॥

अत्र शोणितशब्दस्य रुधिररूपोऽर्थः प्रसिद्धः न त्वारत्नीकृतः ।

यथा वा,

खगैररीणां तस्तार शिरोभिः समराङ्गनम् ।

अत्र खगशब्दस्य विहगः प्रतिज्ञोऽर्थो न शरः ।

वाक्यगतो यथा,

सायकसहायबाहो, मकरध्वजनियमितक्षमाधिपते ।

अञ्जरुचिभास्वरस्ते भातितरामवनिप, श्लोकः ॥

अत्र सायकमकरध्वजक्षमाऽब्जश्लोकशब्दानां शरकन्दर्प-
क्षान्तिसरोजपद्यानि प्रसिद्धा अर्थाः, खड्गजलधिभूमिचन्द्र-
यशांसि त्वप्रसिद्धाः । पदांशगतो यथा,

यमुनाशम्बरमम्बरं व्यतानीत् ।

अत्र शम्बरशब्दस्य दैत्यभेदः प्रसिद्धोऽर्थः न जलम् । तृतीयः
पदे यथा,

सृष्टां चन्द्रमसा सेयमावध्नातुरसि स्रजम् ।

अत्र चन्द्रमःशब्देन चन्द्रशब्दो लक्ष्यते, तेन च. स्वर्णप्रति-
पत्तिरभिप्रेता । वाक्ये यथा,

पंक्तिस्थन्दननान्नोऽसौ सूनुं भीमैः शिलीमुखैः ।

निहन्तुलूकजिन्नामा हरिसैन्यविमर्दनः ॥

अत्र पंक्तिशब्देन दशशब्दः स्थन्दनशब्देन च रथशब्दो लक्ष्यते । तेन च दशरथनान्न इत्यभिप्रेतम् । एवमुलूकशब्दे-
नेन्द्रशब्दो लक्ष्यते । तेनेन्द्रजिन्नामेति । यथा वा,

वस्तुवैदूर्यचरणैः क्षतसत्वरजःपरा ।

निष्कम्पा रचिता नेत्रयुद्धं वेदय साम्प्रतम् ॥

अत्रास्त्वरत्नपादैः क्षततमा अचला कृता नेत्रद्वन्द्वं बोधयेति
विवक्षितोऽर्थः । स च वस्तादिशब्दानां अस्वरादिशब्दलक्षक-
तया सम्पादनीयः । पदांशे यथा,

नवकुमुदवनश्रीहासकेलिप्रसङ्गा-

दधिकरुचिरशेषामपुण्यां जागरित्वा ।

अयमपरदिशोऽङ्गे मुञ्चति स्रस्तहस्तः

शिशयिषुरिव पाण्डुरङ्गानमात्मानमिन्दुः ॥

अत्र हस्तशब्देन करशब्दो लक्ष्यते । तेन च किरणावगति-
रिति । एवं गीर्वाणशब्दे पदद्वयमपि न परिहृतिं सहते ।
जलध्यादावुत्तरपदं वाङ्मनलादी पूर्वपदं च तथा । एवञ्च

मध्ये समुद्रं ककुभः पिशङ्गी-

र्या कुर्व्वती काञ्चनवप्रभासा ।

तुरङ्गकान्तामुखहव्यवाह-

ज्वालेव भित्त्वा जलमुल्लास ॥

इति दुष्टम् । चतुर्थः प्रकारः पदे यथा,

अदभ्यकोपस्य विहन्तुरापदां
भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।
अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना
न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥

पूर्वमापद्विहन्तृतया दाढत्वमर्थादुक्तमिह तु तद्वैपरीत्येना-
दाढत्वं वक्तव्यमिति जन्तुपदमत्रादातरि प्रयुक्तं न च तत्तस्य
वाचकम् । यथा वा,

हा दिक् सा किल तामसी शशिशुखी दृष्टा मया यत्र सा
तद्विच्छेदरुजाऽन्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् ।
किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्तत् कथं
तादृश्यामवतोमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥

अत्र तामसीत्यन्धकारमयत्वस्योक्तत्वात्तद्वैपरीत्येन दिन-
मित्यस्य प्रकाशमयोऽर्थोऽभिप्रेतः, न च तत्तमर्थमभिधत्ते ।
यथा वा,—

जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।
भर्तुर्नृत्तानुकारि जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
सम्भूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥

अत्र दधातिधारणे शक्तोऽपि विपूर्वः करोत्यर्थमेवाभिधत्ते
न धारणमिति । वाक्ये यथा,

प्राभ्रभ्राङ् विष्णुधामाप्य विषमाश्वः करोत्ययम् ।
निद्रां सहस्रपर्णानां पलायनंपरायणाम् ॥

अत्र प्राभ्रभ्राड्विष्णुधामविषमाश्वनिद्रापर्णशब्दाः प्रकृष्ट-
जलदगगनसप्ताश्वसङ्कोचदलानामवाचकाः । यथा वा,

विभजन्ते न ये भूपमालभन्ते न ते श्रियम् ।

आवहन्ते न ते दुःखं प्रस्मरन्ति न ये प्रियाम् ॥

अत्र विपूर्वीभजतिर्विभागे न सेवने, आङ्पूर्वी लभि-
र्विनाशने न प्रापणे, आङ्पूर्वी वह्निः करोत्यर्थे न धारणे,
प्रपूर्वः स्मरतिर्विस्मरणे न स्मरणे वर्तते इति । पदांशे यथा,

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्त्तिकेयो विजेयः

शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः ।

अस्तेऽवेतत् किमु कृतवता रेणुकाकण्ठवाधां

वङ्गस्यैवस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥

अत्र विजेय इति यतोऽतीतकालवाचकता नास्ति । यथावा
न मानयति संमान्यानालब्धविभवोऽधमः ।

अत्रालब्धशब्दस्य प्राप्तार्थकता नास्ति । यद्यपि प्रकृति-
प्रत्ययाभ्यां पदनिष्पत्तिस्तथापि प्रकृतेः प्राधान्यात् प्रकृतिगतत्वे
पददोषत्व' प्रत्ययगतत्वे तु पदांशदोषत्वमित्यवगन्तव्यम् । इद-
मत्रावधेयम् । जन्तुपदस्यादात्वर्थत्वे नेयार्थैव लक्षणा । दिन
पदस्य प्रकाशमयार्थत्वे यद्यपि लक्षणैव शरणं, तथापि प्रकाशाति
शयत्वस्य व्यङ्ग्यत्वसम्भवाद्दोषएव नावतरति । एवं विदधदित्यस्य
धारणार्थतायां हन्त्यादेर्गमनाद्यर्थतायामन्वेषपुरदाहरणेषु लक्ष-
णायां नेयार्थता न व्याहृत्यते । तस्मान्नेयार्थतैवैका सर्वानमून्
भेदानभिप्लवते इति । व्युत्पत्तिवैशद्याय त्वमीषां भेदेनोप-
दर्शनम् । एवमन्यत्रापि यथासम्भवमनुसन्धेयम् ।

अप्रयुक्तनिहतार्थत्वे श्लेषादौ न दोषः ॥ ३५

उदाहरणम् ।

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो-
यश्चोद्धतभुजङ्गहारवलयो गङ्गाञ्च योऽधारयत् ।

यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति सुत्यञ्च नामामराः

पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्व्वदो माधवः ॥

अत्र माधवपक्षे शशिमदन्धकक्षयशब्दावप्रयुक्तनिहतार्थाविति
काव्यप्रकाशः ।

सर्व्वोऽप्यनुकरणे ॥ ३६

अनुकरणे कोऽपि दोषो न भवति । यथा,

मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम् ।

पश्वेष च गवित्याह सूत्रामानं यजेति च ॥

अद्राक्षमिति श्रुतिकटु, गो इति च्युतसंस्कृति, सूत्रामान-
मित्यप्रयुक्तम् ।

व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमसन्दिग्धनिर्हेतुनवीकृतविशेषा-
विशेषपरिवृत्तभिन्नसहचरविध्यनुवादायुक्तत्वा-
न्यर्थदोषाः ॥ ३७

तत्र,

पूर्वापरविरोधे व्याहतत्वम् ॥ ३८

उदाहरणम् ।

जहि शत्रुबलं कृत्स्नं जय विश्वम्भरामिमाम् ।
तव नैकोऽपि विद्वेष्टा सर्वभूतानुकम्पिनः ॥

वक्तृविशेषस्थोक्तौ गुणः ॥ ३६

व्याहतत्वमित्येव । उदाहरणम् ।

परदाराभिलाषो मे कथमार्थस्य युज्यते ।
पित्रामि तरलं तस्याः कदा नु दशनच्छदम् ॥

पूर्वमुक्तस्य पर्यायान्तरेणार्थतो वा पुनरभिधाने
पुनरुक्तत्वम् ॥ ४०

उदाहरणम् ।

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवङ्गिरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभोमकिरोटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां वलिम् ॥

अत्रार्जुनार्जुनेति संबोध्य भवङ्गिरिति चोक्त्वा किरोटिपदार्थः

पुनरुक्तः । यथा वा,—

अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्व्यायमाणे
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन् मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।
कर्णालं सन्धमेण व्रज कृप, समरं मुञ्च हार्दिक्य, शङ्कां
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः ॥

अत्र चतुर्थपादार्थः पुनरुक्तः ।

अनुकम्पादौ न दोषः ॥ ४१

पुनरुक्तत्वमित्येव । यथा

अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् ।

अत्र बालमित्युक्ताऽप्राप्तयौवनमिति पुनरुक्तम् ।

क्रमविपर्ययांसे दुष्क्रमत्वम् ॥ ४२

उदाहरणम् ।

भूपालरत्न, निर्देन्यप्रदानप्रसृतोत्सव ।

विश्राण्य तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥

अत्र मातङ्गस्य प्रथमं याचनमुचितम् । एवं, सचापं वाण-
मादत्ते । वर्णा वैश्यादयो मताः । विंशतिसु शताधिका ।
इत्यादिकमनुसर्त्तव्यम् ।

वक्त्राद्यनिश्चयेनार्थानिश्चयः सन्दिग्धत्वम् ॥ ४३

उदाहरणम् ।

मात्सर्यमुत्साय विचार्य कार्य-

मार्याः, समर्थ्यादमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणा-

मुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥

अत्र को वक्तेति यदि न ज्ञायते, तदा भूधराणां विला-
सिनीनां वा नितम्बाः सेव्या इति कस्तस्याभिमतोऽर्थ इति न
निश्चीयते । यदि तु शान्तः शृङ्गारी वा वक्ता निश्चीयते तदा
नायं सन्देहः ।

हेतुनुक्तौ निर्हेतुत्वम् ॥ ४४

यत्र वक्तव्योऽर्थो हेतुमपेक्षते तत्र तस्यानुक्तौ निर्हेतुत्वम् ।
यत्र तु प्रसिद्धत्वान्न तत्कथनापेक्षा तत्र नायं दोषः । क्रमेणोदा-
हरणम् ।

गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि
प्रभावादयस्यासीन्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।
परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्न तु भयादु-
विमोह्ये शस्त्रं त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥

अत्र द्वितीयशस्त्रमोचने वक्तव्योऽपि हेतुर्नोक्तः ।

चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते
पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमासुखन्तु प्रतिपद्य लीला
द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥

अत्र रात्रौ पद्मस्य सङ्कोचः दिवा चन्द्रस्य निष्प्रभत्वं लोक-
प्रसिद्धमेवेति न वक्तव्यं भवति ।

विच्छित्तिमन्तरेण पुनरभिधानेऽनवीकृतत्वम् ॥ ४५

पूर्वमुक्तोऽर्थः पुनरभिधानीयश्चेत्तथाऽभिधानीयो यथा
काचिद्विच्छित्तिरुपसम्पद्यते । तामन्तरेण त्वभिधानेऽनवीकृत-
त्वम् । उदाहरणम् ।

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुष्वास्ततः किं
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां किम् ।

सन्तर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किम्
कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥

अत्र, ततः किमित्यनवीकृतम् । ततः किमित्यत्र किंतस्मा-
दिति पदपरिवर्त्तनेऽपि दोषस्य तदवस्थत्वादर्थदोषोऽयम् ।
नवीकृतत्वं यथा,

भानुः सकृदुक्ततुरङ्ग एव
रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति ।
बिभर्त्ति शेषः सततं धरित्रीं
षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥

विशेषवक्तव्येऽविशेषस्योक्तौ विशेषाविशेषत्वम् ॥ ४६

उदाहरणम् ।

श्यामां श्यामलिमानमानयत भीः सान्द्रैर्मसीकूर्चकै-
र्मन्त्रं तन्वमथ प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलानां त्रियम् ।
चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापट्टके
येन द्रष्टुमहं क्षमे दश दिशस्तद्वक्तमुद्राङ्किताः ॥

अत्र ज्यौत्स्नीमिति श्यामाविशेषो वाच्यः ।

तद्विपर्ययः परिवृत्तत्वम् ॥ ४७

यत्र सामान्यं वक्तव्यं तत्र विशेषोक्तावयं दोषः । उदा-
हरणम् ।

कल्लोलवेक्षितदृशत्पक्षप्रहारै-
रत्नान्यभूनि मकरालय, माऽवमंस्थाः ।

किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम

यज्जाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥

अत्र, एकेन किं न विहितो भवतः स नामेति सामान्यमेव
वाच्यम् ।

उत्कृष्टापकृष्टयोरेकत्रोपनिबन्धने भिनसहचरत्वम् ॥४८

उदाहरणम् ।

श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता

मदेन नारी सलिलेन निम्नगा ।

निशा शशाङ्के न धृतिः समाधिना

नयेन चालंक्रियते नरेन्द्रता ॥

अत्र श्रुतादय उत्कृष्टाः व्यसनमूर्खते त्वपकृष्टे ।

विधातुमनुचितस्य विधाने विध्ययुक्तत्वम् ॥ ४९

यद्विधातुमनुचितं तस्य विधाने विध्ययुक्तत्वम् । उदा-
हरणम् ।

वाताहरतया जगद्विषधरैराश्वास्य निःशेषितं

ते ग्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रव्रतैर्वर्हिभिः ।

तेऽपि क्रूरचमूकचर्मवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै-

र्दन्धस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीहते ॥

दुरभिसन्धिसिद्धार्थं कपटेनैव सर्वेषां धर्माचरणं न केऽपि
तत्त्वतो धार्मिका इति चतुर्थपादतात्पर्यम् । तदेव पूर्वपाद-
त्रयेण समर्थ्यते । एवञ्चासदभिसन्धिपूर्वकधर्माचरणमेव तत्र तत्र

दर्शयितुमुचितम् । तथाच जगन्निःशेषयितुं विषधरैर्वाता-
हारोऽङ्गीकृतः, तान् ग्रसितुं वह्निभिरभ्रतोयकणिकातीव्रव्रत-
माचरितं, तान् क्षयं नेतुं लुब्धकैश्चमूकचर्मवसनं गृहीतमित्येवं
रीत्या विधानमत्रोचितम् । यथा वा,

प्रयत्नपरिबोधितः सुतिभिरद्य शेषे निशा-
मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम् ।
इयं परिसमाप्यते रणकथाऽद्य दोःशालिना-
मपैतु रिपुकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः ॥

अत्र, निशां शयितः प्रयत्नेन परिबोध्यसे इति वाच्यम् । न
खलु परिबोधितः शेते अपितु शयितः परिबोध्यते ।

अननुवादास्यानुवादेऽनुवादायुक्तत्वम् ॥ ५०

यथा प्रयत्नपरिबोधित इत्यत्र परिबोधित इति नानुवाच्यम् ।
यथा वा,

अरे रामाहस्ताभरण, भसलश्रेणिशरण,
स्मरक्रीडाब्रीडाशमन, विरहिप्राणदमन ।
सरोहंसोत्तंस, प्रचलदल, नीलोत्पल, सखे,
सखेदोऽहं मोहं श्लथय कथय केन्दुवदना ॥

अत्र विरहिण उक्ती विरहिप्राणदमनेति नानुवाच्यम् ।
केचित्, सवियमेऽनियममनियमे सनियमं साकाङ्क्षत्वमपदयुक्तत्वं
त्वत्तपुनःस्वीकृतत्वमपुष्टत्वञ्चार्थदोषानाहुः । सनियमेऽनियमो
यथा,

यत्रानुलिखिताख्यमेव निखिलं निर्माणमेतद्विधे-
रुत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यङ्कारकोटिः परा ।
याताः प्राणभृतां मनोरथगतीरुल्लङ्घ्य यत्सम्पद-
स्तस्याभासमणीकृताश्मसु मणेरश्मत्वमेवोचितम् ॥

छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेस्तस्याश्मतैवोचितेति सनि-
यमोऽत्र वक्तुमुचितः । तदिदं न्यूनपदत्वमेव दोषः ।

वक्ताभोजं सरस्वत्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते
बाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः ।
वाहिन्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैव मुञ्चन्त्यभीक्ष्णं
स्वच्छेऽन्तर्मानसेऽस्मिन् कथमवनिपते, तेऽमुपानाभिलाषः ॥

अत्र शोण एवेति नियमो न वाच्यः । तदिदमधिकपदत्वम् ।

अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः प्रत्युत
दृष्ट्वन् दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया ।
उत्कर्षञ्च परस्य मानयशसोर्विस्त्रंसनञ्चात्मनः
स्त्रीरत्नञ्च जगत्पतिर्दशमुखो देवः कथं मृष्यते ॥

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति । न ह्युपादेयं स्त्रीरत्नं
न मृष्यते । तदिदमपि न्यूनपदत्वमेव । अपदयुक्तत्वं यथा-
आज्ञाशक्रशिखामणिप्रणयिनीत्यादौ । तदेतदस्थानस्थवाक्य-
त्वम् । अपुष्टत्वं प्रकृतानुपयोगित्वं व्यर्थविशेषणत्वमिति यावत् ।
यथा, सदा शिवं नौमि पिणाकपाणिमित्यादौ । तच्चैतदधिक-
पदत्वं परिकराभावो वा ।

अप्रतीतत्वप्रसिद्धिविरोधाश्लीलत्वानि शब्दार्थयोः ॥ ५१

अप्रतीतत्वं प्रसिद्धिविरोधोऽश्लीलत्वञ्चेति त्रयं शब्देऽर्थे च भवति । तत्र,

शास्त्रमात्रप्रसिद्धावप्रतीतत्वम् ॥ ५२

यत् शास्त्रमात्रप्रसिद्धं तदप्रतीतमित्याख्यायते । तत्त्वञ्च पदे वाक्ये अर्थे च दोषः । क्रमेणोदाहरणम् ।

सम्यक्ज्ञानमहाज्योतिर्दलिताशयताजुषः ।

विधीयमानमप्येतन्न भवेत् कर्म वन्धनम् ॥

अत्र वासनार्थ आशयशब्दः शास्त्रमात्रप्रसिद्धः ।

तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताजुषः ।

दृढभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्नः स फलितः प्रभोः ॥

अत्राधिमात्रतीव्रसंवेगदृढभूमिशब्दा योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः ।

तस्य सांख्यपुरुषेण तुल्यतां

विभ्रतः स्वयमकुर्वतः क्रियाः ।

कर्तृता तदुपलभ्यतोऽभव-

द्वृत्तिभाजि करणे यथर्त्विजि ॥

अत्रार्थः सांख्ययोगशास्त्रमात्रप्रसिद्धः ।

द्वयोरभिज्ञत्वे गुणः ॥ ५३

यो वक्ति यं प्रति च वक्ति तौ द्वावपि यद्यभिजानीतस्तदा-
ऽप्रतीतत्वं गुणः । उदाहरणम् ।

आत्मारामा विहितरुचयो निर्विकल्पे समाधौ

ज्ञानोद्रेकादिघटितमनोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।

संवीक्षन्त कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्ता-
त्तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्तु देवं पुराणम् ॥

यथा वा,

त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्त्तिनीम् ।
तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामिव पुरुषं विदुः ॥

स्वयशश्च पराम् ॥ ५४

अप्रतीतत्वं गुण इत्येव । यथा मम कौमुदीसुधाकरे
कङ्कालमालिनी ।

बलमिति खलु पाशं यां वदन्ति प्रवीणाः
परमपुरुषतत्त्वं या तिरोधत्त एव ।
पशुकुलमनुगृह्य प्राज्यरूपा शिवा नो-
वितरतु शिवमेषा रोधशक्तिः शिवस्य ॥

प्रसिद्धिविपर्य्यासे प्रसिद्धिविरोधः ॥ ५५

प्रसिद्धिश्च लोके शास्त्रे कविसमये चेत्यनेधा भिद्यते । स
खल्वयं प्रायेणार्थगतः, कविसमयप्रसिद्धिविरोधस्तु शब्दगतोऽपी-
त्यनुचिन्तनीयम् । उदाहरणम् ।

इदन्ते केनोक्तं कथय कमलातङ्गवदने,
यदेतस्मिन् हेन्ः कटकमिति धत्से खलु मतिम् ।
इदन्तद्दुःसाधाक्रमणपरमास्त्रं स्मृतिभुवा
तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥

अत्र कन्दर्पस्य चक्रं लोके न प्रसिद्धम् । देशादिविरोधोऽपि
लोकविरोध एव । दिङ्मात्रमुदाक्रियते ।

कर्पूरपादपामर्शसुरभिर्मलयानिलः ।

कलिङ्गवनसम्भूता मृगप्राया मतङ्गजाः ॥

मलये कर्पूरपादपाः कलिङ्गवने मतङ्गजाश्च न भवन्ति ।
शास्त्रविरोधस्योदाहरणम् ।

अनाहिताग्नयोऽप्येते जातपुत्रा वितन्वते ।

विप्रा वैश्वानरीमिष्टिमक्लिष्टाचारभूषणाः ॥

अत्रानाहिताग्नीनां वैश्वानरीष्टिर्वेदशास्त्रेण विरध्यते ।

सदा स्नात्वा निशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः ।

नानाविधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च शृणोति च ॥

रात्रौ सदा स्नानं धर्मशास्त्रेण । तत्र ह्यपरागादौ रात्रौ
स्नानमुक्तं नान्यत्र ।

अनन्यसदृशं यस्य बलं बाह्वीः समीक्ष्यते ।

षाड्गुणानुसृतिस्तस्य सत्यं सा निष्प्रयोजना ॥
एतदर्थशास्त्रेण ।

सृगीदृशः पल्लवरागकोमले-

विभाति दन्तक्षतमुत्तराधरे ।

एतत् कामशास्त्रेण ।

अष्टाङ्गयोगपरिशीलनकीलनेन

दुःसाधसिद्धिसविधं विदधद्विदूरे ।

आसादयन्नभिमतमधुना विवेक-

ख्यातिं समाधिधनमौलिमणिर्विमुक्तः ॥

एतत् योगशास्त्रेण । आदौ विवेकख्यातिस्ततः सम्प्रज्ञातः
समाधिस्ततोऽसंप्रज्ञातसमाधिस्ततोमुक्तिरिति हि योगशास्त्रे
व्युत्पादितम् ।

यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी पिबामम ।

माता च मम वन्ध्याऽऽसीदपुत्रश्च पितामहः ॥

एतत् न्यायशास्त्रेण । यथा वा,

अभ्युपेत्य स्वपक्षेऽसौ परोद्भावितदूषणम् ।

तत्पक्षमपि तेनैव प्रत्याचष्टे विचक्षणः ॥

एवं शास्त्रान्तरविरोधेऽपुनराहर्त्तव्यम् ।

उपपरिसरं गोदावर्थाः परित्यजताध्वगाः

सरणिमपरो मार्गस्तावद्भवद्भिरिहेष्यताम् ।

इह हि विहितो रक्ताशोकः कयाऽपि हताशया

चरणेनलिनन्यासीदञ्चन्तवाङ्मुरकञ्चकः ॥

एतत् कविसमयेन । पादन्यासात् खल्वशोकेषु पुष्पोद्गमः
कविसमयप्रसिद्धो न त्वङ्गुरोद्गम इति । यथा वा,

सरोजिनीकुमुद्वत्यौ निरीक्षते परस्परम् ।

कियत्यपि तमो हन्ति कृष्णपक्षेऽपि कौमुदी ॥

रात्रौ सरोजिन्या दिवा कुमुद्वत्याश्च विकासः कृष्णपक्षे
कौमुदी च कविसमयेन विरुध्यते । शब्दे यथा,

महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्त्तकः

प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरवानुकारी मुहुः ।

रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः

कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूत्पूर्वः पुरः ॥

अत्र रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धो नतूक्तरूपे सिंहनादे । अत्र
रवशब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादाजघ्ने इतिवद्दोषस्य पद-
गतत्वमवसेयम् । वाक्ये यथा,

रवो वारिसुचां●घोरो भेरीणामारवस्तथा ।

पटहानां ध्वनिः कर्णौ पीडयन्ति समन्ततः ॥

आरवः पटहानां प्रसिद्धो न भेरीणां, एवं ध्वनिर्मृदङ्गादीनां
न पटहानाम् ।

दशाविशेषे गुणः ॥ ५६

प्रसिद्धिविरोध इत्येव । उदाहरणम् ।

असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः

स्तम्भात् प्रभृत्येव सपल्लवानि ।

पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां

सम्पर्कमाशिक्षित नूपुरेण ॥

अत्राकस्मादेव सर्व्वात्मना वसन्तस्य प्रवृत्तेरत्यन्तचित्तोन्माद-
कत्वं कालस्यावगम्यते ।

ब्रीड़ाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वमश्लीलत्वम् ॥ ५७

पदे यथा,

साधनं सुमहद्वयस्य यन्नान्यस्य विलोक्यते ।

तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेतारालितां भुवम् ॥

प्रासादानामुपरि बलभीजालवातायनेषु

आन्त्याहृतः परिणतसुरागन्धसम्भारगर्भः ।

माख्यामोदी मुहुरूपचितस्फारकर्पूरवासो
 वायुर्यूनामभिमतबधूसन्निधानं व्यनक्ति ॥
 मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशात्
 घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽयं जातः ।
 रतिविगलितवन्द्ये केशपाशे सुकेश्याः
 ति कुसुमसनाथे कं हरेदेष वर्हः ॥

अत्र साधनवायुविनाशशब्दाः क्रमेण ब्रीडाजुगुप्साऽमङ्गल-
 व्यञ्जकाः । वाको यथा

नृपतेरुपसर्पन्ती, कम्पना वामलोचना ।
 तत्तत्प्रहरणोत्साहवती मोहनमादधौ ॥
 तेऽन्यैर्वान्तं समश्नन्ति परोत्सर्गञ्च भुञ्जते ।
 इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात् प्रवर्त्तनम् ॥

पितृवसतिमहं ब्रजामि तां
 सह परिवारजनेन यत्र मे ।
 भवति सपदि पावकान्वये
 हृदयमशेषितशोकशल्यकम् ॥

अत्रोपसर्पन्तीप्रहरणमोहनशब्दाः वान्तोत्सर्गप्रवर्त्तनशब्दाः
 पितृवसतिपावकान्वयाशेषितशोकशल्यशब्दाश्च क्रमेण ब्रीडा-
 जुगुप्साऽमङ्गलवाचकाः । पदांशे यथा

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवता-
 स्तपः क्त वत्से क्त च तावकं वपुः ।

पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं
श्रीषपुष्पं न पुनः पतत्त्रिणः ॥

पेलेति ब्रीडाव्यञ्जकम् ।

यः पूयते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्थ-
स्नानेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन ।
सौजन्यमान्यजनिरुज्जितमूर्जितानां
सोऽयं दृशोः पतति कस्यचिदेव पुंसः ॥

पूयेति जुगुप्साव्यञ्जकम् ।

विनयप्रणयैककेतनं
सततं योऽभवदङ्ग, तादृशः ।
कथमद्य स तद्वदीक्ष्यतां
तदभिप्रेतपदं समागतः ॥

प्रेतेत्यमङ्गलव्यञ्जकम् । अर्थे यथा

हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।
यथाऽऽशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥

अत्रार्थी ब्रीडाव्यञ्जकः । अन्ययोरुच्चमुदाहरणम् ॥

शान्तोक्तादौ गुणः ॥ ५७

अश्लीलत्वमित्येव । शान्तोक्तौ यथा,

उत्तानोच्छूनमण्डूक पाटितोदरसन्निभे ।
क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सत्तिरक्तमेः कस्य जायते ॥

एवं विदूषकोक्तौ बोध्यम् । कामिन उक्तौ यथा,

करिहस्तेन संवाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।

उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥

सुरतारम्भगोष्ठ्यां खल्वियमुक्तिः ।

भ्रूभङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुदीक्षते

रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।

कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनू रोमाञ्चमालम्बते

दृष्टे निर्व्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने ॥

अत्र दग्धशब्दोऽमङ्गलव्यञ्जकोऽपि सोल्लुण्ठोक्तौ गुणः । एव-
मन्यदप्यूहनीयम् । अविदग्धजनोचितत्वलक्षणं ग्राम्यत्वमपि
शब्दार्थयोर्दोषमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणम् । पदे यथा,

राकाविभावरीकान्त-संक्रान्तद्युति ते मुखम् ।

तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ॥

अत्र कटिशब्दः । कवयो हि श्रोणिनितम्बादिशब्दानेव
प्रयुञ्जते । वाक्ये यथा,

ताम्बूलभृतगङ्गोऽयं भलं जल्पति मानुषः ।

करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ॥

अत्र गङ्गादयः शब्दाः । अर्थे खल्वपि ।

स्वपिति यावदयं निकटे जनः

स्वपिमि तावदहं किमपैति ते ।

तदपि साम्प्रतमाहर कूर्परं

त्वरितमूरुमुदञ्चय कुञ्चितम् ॥

अधमप्रकृत्युक्तौ तु नायं दोषः । यथा विदूषकस्योक्तौ,

पुल्लुकदं कलमकूरंणिहं वहन्ति

ये सिन्धुवारविडवा मङ्ग वल्लहा दे ।

ये गालिदस्त्र महिसीदहिणो सरिच्छा-

दे किं च मुद्धविश्रद्धपसूणपुञ्जा (१) ॥

अत्र, कलमकूरमहिसीदहिणशब्दा ग्राम्याः । तत्र शब्दगतं ग्राम्यत्वमप्रयुक्तत्वान्नातिरिच्यते । अर्थगतञ्च पर्यायोक्तालङ्काराभावमात्रम् । न खल्वलङ्काराभावो दोषः ।

रसस्थायिभावव्यभिचारिभावानां स्वशब्दनिर्देशः
प्रतिकूलविभावादिग्रहः पुनः पुनर्दीप्तिरकाण्डे प्रथन-
विच्छेदावङ्गस्यातिविस्तृतिरनङ्गस्याभिधानमङ्गिनो-
ऽननुसन्धानं प्रकृतिविपर्ययश्चेति रसदोषाः ॥ ५८ ॥

क्रमेणोदाहरणम् ।

अजायत रसः कोऽपि भूपतेः सङ्गरान्तरे ।

परस्थानीकिनीं वीक्ष्य मुहुर्वीररसोज्ज्वलाम् ॥

अत्र रसस्य स्वशब्दनिर्देशः ।

संप्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् ।

ठणत्कारैः श्रुतिगतैरुल्लाहस्तस्य कोऽप्यभूत् ॥

(१) पुष्पोत्करं कलममङ्गनिभं वङ्गलि

ये सिन्धुवारविडवा मङ्ग वल्लभास्ते ।

ये गालिदस्त्र महिसीदह्नः सरिच्छा-

स्ते किञ्च मुद्धविश्रद्धपसूणपुञ्जाः ॥ इति व० ।

अतोऽसाहस्य ।

सत्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माश्वरे
सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
सेष्या जङ्गमुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे
पार्व्वत्या नवसङ्गमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥

अत्र व्यभिचारिभावस्य । व्यानम्ना दयितानने मुकुलिता
मातङ्गचर्माश्वरे, सोलम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
मीलद्भूः सुरसिन्दुदर्शनविधौ क्लाना कपालोदरे इत्यनुभाव-
मुखेनामीषां प्रतिपादनन्तु न्याय्यम् । यत्र त्वनुभावमुखेन
द्रागित्येव न प्रतीयते तत्र स्वशब्देनोक्तावपि न दोषः ।
यथा,

दूरादुत्सुकमागते विबलितं सम्भाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किञ्चाञ्चित्भूलतम् ।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे वाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥

अत्र व्रीडाद्यनुभावानां विबलितत्वादीनामिवौत्सुक्यानुभावस्य
त्वरारसधारणत्वाभावादुत्सुकमित्युक्तम् । प्रतिकूलविभावादि-
षहो यथा,

प्रसादे वर्त्तस्व प्रकटय मुदं सन्धज रुषं
प्रिये, शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु वचः ।
निदानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं
न मुग्धे, प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥

यथा वा,

त्यजत मानमलं वत विग्रहे-
न पुनरैति गतं चतुरं वयः ।
परभृताभिरितीव निवेदिते
स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥

अत्रानित्यताप्रकाशनं शृङ्गारप्रतिकूलस्य शान्तस्य विभावः ।

यथा वा,

निभृतरमणे लोचनपथं पतिते गुरुजनमध्ये ।
सकलपरिहारहृदया वनगमनमेवेच्छति वधूः ॥

अत्र सकलपरिहारवनगमने शान्तानुभावौ । प्रतिकूल-
विभावादीनामपि प्रकृतरसस्याङ्गभावोपपत्तौ त्वदोषः । यथाऽत्रैव
इन्धनाद्यानयनव्याजेन सन्धोगार्थं वनगमनवर्णने दोषो न भवति ।
एवं विरुद्धयोरप्यङ्गाङ्गिभावे साम्ये वा विवक्षिते रसयोरविरोधो-
बोद्धव्यः । यथा ।

अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्द्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविश्रंशनः करः ॥

अत्र स्मर्यमाणः शृङ्गारः करुणमेव पुष्पाति ।

क्षितो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्यादधानोऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तस्वरणनिपतितो नेक्षितः सन्ध्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साशुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहति दुरितं शाश्वतो वः शरान्निः ॥

अत्र शरान्निविषयः कवेरतिभावस्त्रिपुरयुवतीनां करुणेन कामीवेति साम्यबलायातशृङ्गारपरिपुष्टेन प्रगुणीक्रियते । यथा खल्वार्द्रापराधः कामी समाचरति तथा शरान्निरिति साम्यं स्पष्टमेव । पुनःपुनर्दीप्तिर्यथा कुमारसम्भवे रतिविलापे । अकाण्डे प्रथमं यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकवीरसंज्ञये काले दुर्यो- धनस्य भानुमत्या सह शृङ्गारावतारणम् । अकाण्डे विच्छेदो- यथा, वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के राघवभार्गवयोः संग्रामे देव्याः कङ्कणमोचनाय गच्छामीत्युक्त्वा राघवस्यान्तःपुरगमनम् । अङ्ग- स्यातिविस्तृतिर्यथा हयग्रीवबधेऽप्रधानस्य हयग्रीवस्यातिविस्तरेण वर्णनम् । यथा वा किरातार्जुनीये सुराङ्गनाविहारदेः । अनङ्गस्याभिधानं यथा कर्पूरमञ्जर्यामात्मना नायिकया च कृतं वसन्तवर्णनमनादृत्य वन्दिकृतस्य तस्य राज्ञा प्रशंसनम् । तद्धि न प्रकृतस्य रसस्योपकरोति । अङ्गिनोऽननुसन्धानं यथा, रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के वाभ्रव्याऽऽगमने सागरिकाया विस्मरणम् । प्रकृतयो- नायकादयः, तेषां विपर्ययोऽन्यथावर्णनम् । यो यथाभूतो- भवितुमुचितस्तस्यायथावर्णनमिति यावत् । यथा धीरोदात्तस्य रामस्य च्छेदना वालिबधवर्णनमित्येवमादिकमनुसन्धेयम् ।

अनौचित्यं सर्वत्र ॥ ५६

अनौचित्यं नाम दोषः सर्वत्र शब्दोऽर्थे रसे च भवति । क्रमेणोदाहरणम् ।

तपस्त्रिभिर्यां सुचिरेण लभ्यते

प्रयत्नतः सन्निभिरिष्यते च या ।

प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनी-
रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥

अत्र पशुशब्दः कातरतामभिव्यनक्तौत्थगुचिततन्तुपनिबन्धनम् ।

राज्यं नाम नरेन्द्राणामापदां पदमुत्तमम् ।
तदमित्राय दत्त्वा तद्विपदा भव निर्वृतः ॥

अमित्रस्य सम्पदा तप्यमानं तेनोपद्रुतं च राजानं प्रत्यनु-
मेवेदमुपदिष्टम् ।

मानापनोदाय पदारविन्दे
नतः प्रियायाः प्रणयी तथा तु ।
पादप्रहारेण तिरस्कृतोऽभू-
दालोहिताक्षोगत एव वेगात् ॥

अत्र नायिकापादप्रहारेण नायककोपवर्णनमनुचितम् ।
एवमन्यदप्यूहनीयम् । अनौचित्यत्वेक एव दोषः सर्वानपरा-
जमिथ्याप्रोति । न खलु प्रतिकूलवर्णादयः केऽपि भवन्त्युचिताः ।
तस्मादनौचित्यस्यैवोदाहरणप्रपञ्चेनोपन्यासार्थमन्येषां परिकीर्त्तन-
मिति युक्तमुत्पश्यामः । ध्वनिञ्जङ्गिरप्युक्तम् ।

अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।
अनौचित्योपनिबन्धसु रसस्थोपनिषत्परा ॥

इति ।

एतेनालङ्कारदोषा व्याख्याताः ॥ ६०

अलङ्कारदोषा अध्येतेनैव व्याख्याता वेदितव्याः न त्वेति पृथ-

गुपनिबद्धव्या भवन्ति । तथाहि । वैफल्यं वृत्तिविरोधः प्रसिद्धा-
भावश्चेति त्रयोऽनुप्रासदोषाः प्राच्यानामनुमताः ।

क्रमेणोदाहरणम् ।

शशाङ्कशशिशुभ्रांशुर्भस्मभूषितविग्रहः ।

जामाता गिरिराजस्य जगद्रक्षतु धूर्जटिः ॥

तदिदमधिकपदत्वं परिकराभावो वा ।

अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठं माम् ।

कम्बुकण्ठगाः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्त्तिमुद्धर ॥

तदिदं प्रतिकूलवर्णत्वम् ।

चक्रो चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन् धूर्जटिर्धूर्ध्वजान्ता-

नक्षत्रं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूबरार्घ्यं कुबेरः ।

रंहः सङ्घः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य

स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः ॥

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिर्न खल्वपि पुराणादौ प्रसिद्धा,
किन्त्वनुप्रासानुरोधेनैव कृतेति प्रसिद्धभावः । सोऽयं प्रसिद्धि-
विरोधेऽन्तर्भवतीति केचित् । अविचारिताभिधानमेतदिति प्रति-
भाति । अभावविरोधयोरर्थान्तरत्वात् । एवं रीत्या विरोधे त्वभि-
प्रेयमाणे किल कविकल्पना दत्ततिलाञ्जलिरापद्येत । अनौचित्यन्तु
स्यात् । स एव तु दोषः सर्वव्यापी । व्युत्पत्त्यर्थन्तु क्वचित्
कस्यचित् प्रदर्शनमनुचिन्तनीयम् । पादत्रयगतत्वं यमकदोषः ।
स त्वप्रयुक्तत्वान्नातिरिच्यते । उपमानस्य जातिप्रमाणगतं धर्मगतञ्च

न्यूनत्वमधिकत्वं वा उपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनभेदः कालपुरुष-
विध्यादिभेदोऽसादृश्यमसम्भवस्येत्युपमादोषाः परेषामनुमताः ।
यदाहुः ।

हीनाधिकत्वं वचन-लिङ्ग-भेदो विपर्ययः ।

असादृश्यासम्भवौ च दोषाः सप्तोपमागताः ॥

विपर्ययः कालपुरुषविध्यादिभेदः ।

क्रमेणोदाहरणम् ।

चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् ।

अत्रोपमानस्य जातिगतं न्यूनत्वमुपमेयस्य निन्दां व्यञ्जय-
दनौचित्ये पर्यवस्यति ।

वह्निस्फुलिङ्ग इव भागुरयं चकास्ति ।

अत्राप्युपमेयस्य परिमाणगतं न्यूनत्वमुपमेयं कदर्थयतीत्य-
नौचित्यमेव दोषः ।

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युगादौ भगवान् वेधा विनिर्मिलुरिव प्रजाः ॥

अत्रोपमानस्य जातिगतमाधिक्यम् । तदिदमनौचित्यम् ।

पातालमिव ते नाभिः स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।

वेषीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः ॥

अत्रोपमानस्य प्रमाणगतमाधिक्यम् । दोषस्त्वनौचित्यमेव ।

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्जरा कृष्णाजिनपटं वहन् ।

व्यराजन्नीलजीमूत-भागास्त्रिष्ट इवांशुमान् ॥

अत्र मौञ्जीस्थानीयस्तुङ्घिलतालक्षणो धर्म उपमानस्य
वक्तव्योऽपि नोक्त इति न्यूनपदत्वम् ।

स पीतवासाः प्रगृह्येतशाङ्गी-

मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।

शतश्रुदेन्द्रायुधवान् निशायां

संसृज्यमानः शशिनेव पैवः ॥

अत्रोपमेये शङ्खस्थानिर्देशात् उपमानस्य शशिरूपो धर्मो-
ऽधिको निर्दिष्टः । तदिदमधिकपदत्वम् ।

चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिक्छन्दभाग्यस्य मे ।

अत्र च्युतोऽसीति न खल्वप्युपमाने चिन्तारत्नेऽन्वेतुमर्हति ।
तदिदं भग्नप्रक्रमत्वम् ।

शक्तवो भक्षिताः कामं शुद्धाः कुलवधूरिव ।

स एवात्रापि दोषः । यत्र पुनर्लिङ्गवचनभेदेऽपि सामान्य-
स्योभयत्रान्वयो न व्याहृत्यते, तत्र तु दोषो न भवत्येव ।
तत्रोदाहरणम् ।

गुणैरनर्थैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः ।

एवं,

तद्देशोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।

दधते स्म परां शोभां तदीया त्रिभुजा इव ॥

अत्र मधुरताभृत इति दधते स्म इति चैकवचनबहुवचनयोः
समानरूपत्वान्नास्ति दोषस्यावसरः । भोजराजादयस्तु पर्याया-
न्तराभावे लिङ्गवचनभेदयोर्न दोषत्वमित्याहुः । उदाहरन्ति च ।

यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।

स लोहकारेभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥

अत्र भस्त्रायास्तथाविधं पर्यायान्तरं नास्तीति । आचार्यास्तु,

न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकताऽपि वा ।

उपमाद्रूषणायालं यत्रोद्देशो न धीमताम् ।

स्त्रीव गच्छति षण्णोऽयं वक्तव्येषा स्त्री पुमानिव ।

प्राणा इव प्रियोऽयं मे विद्या धनमिवार्जिता ।

भवानिव महीपाल, देवराजो विराजते ।

अलमंशुमतः कक्षामारोढुं तेजसा नृपः ॥

इत्येवमादौ सौभाग्यं न जहात्येव जातुचित् । इत्याहुः ।

कालभेदो यथा ।

अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुदती ।

पश्चिमाद् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना ॥

अत्र चेतना अधुनाऽपि प्रसादमाप्नोति, न त्वापेत्यनेन संबन्धु-
मर्हतीत्यनौचित्यम् ।

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः

कौमुभरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती

बालप्रबालविटपप्रभवा लतेव ॥

अत्र लतां विभ्राजते, त्वन्तु विभ्राजसे इति पुरुषभेदः ।

स त्वनुचितः ।

गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्त्तिः ।

अत्र गङ्गाप्रवहत्येव नतु प्रवहत्वित्यनेन तदासंशनीयमिति विधिभेदः ।

अथामि काव्यशशिनं वितताथेरश्मिम् ।

अत्र काव्यस्य शशिना, अर्थानां च रश्मिभिर्न खल्वपि सादृश्यमस्तीत्यसादृश्यम् । सर्वमेवैतदनुचितम् । असम्भवः खल्वपि ।

निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः

शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्वल्यमाना इव वारिधारा-

दिनार्द्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥

अत्र भृशं ज्वलन्त्यो वारिधाराः सूर्यमण्डलान्न खल्वपि निप-
तन्तीत्यसम्भवः । सोऽयं प्रसिद्धिविरोधः । यथाशब्दस्योत्प्रेक्षा-
प्रतिपिपादयिषया प्रयोग उत्प्रेक्षायां दोषः । यथा ।

उद्ययौ दीर्घिकागर्भान्मुकुलं मेचकोत्पलम् ।

नारीलोचनचातुर्य-शङ्कासङ्कुचितं यथा ॥

तदिदमवाचकत्वम् । उत्प्रेक्षितार्थसमर्थनमर्थान्तरन्यासे दोषः ।

यथा ।

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु

लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने

ममत्वमुच्चैःशिरसां स्मृतीव ॥

सम्भाव्यमानानुपपत्तिनिराकरणार्थं खल्वर्थान्तरं न्यस्यते ।
उत्प्रेक्षितस्य त्वर्थस्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थमेव
तत्समर्थनम् । साधारणविशेषणबलादेवोपमानप्रतीती सत्यां
षष्ठेन तदुपादानं समासोक्तौ दोषः । यथा,

सृशति तिग्मरुचौ ककुभः करै-
र्दयितयेव विजृम्भिततापया ।
अतनुमानपरिग्रहया स्थितं
रुचिरया चिरयाऽपि दिनश्रिया ॥

अत्र दयितयेति न पुनर्वक्तव्यं भवति । यथा वा,

अनुरागवन्तमपि लोचनयो-
र्दधतं वपुः सुखमतापकरम् ।
निरकाशयद्रविमपेतवसुं
वियदालयादपरदिग्गणिका ॥

अत्रापरदिगित्येतावतैव समाप्यम् । अनयैव रीत्याऽप्रस्तुत-
प्रसंशायामुपमेयोपादानं दोषः । यथा ।

आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान् पुरो वार्यते
मध्ये वा धुरि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां धुरम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक् सामान्यमचेतसं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥

अत्राचेतसः प्रभोरुपादानमनुचितमेव । एवं समासोक्तौ

नपुंसकलिङ्गावबोधितेऽर्थे नायकव्यवहारसमारोपः । इत्येवमादयो-
ऽन्येऽप्यलङ्कारदोषाः न खल्वप्यतिरिच्यन्ते इति धीमद्विरवधेयम् ।

ग्रन्थग्रन्थविहीना कृतिरेषा चन्द्रकान्तस्य ।

परिहास्याऽप्यपरेषां परगुणलेशैषिणां मुदे भविता ॥

नगरं शेरपुराणं कैकयविषये यदस्ति विख्यातम् ।

तद्वास्तव्यस्यैषा कृतिरूपकतयेऽस्तु बालानाम् ॥

अन्ध इव स्फुटदोषे गुणेषु विरलेषु वैनतेय इव ।

एवं ग्रीलाः सन्तो भवन्ति वसुधातले नमस्तस्मै ॥

इत्यलङ्कारसूत्रे दोषपरिच्छेदः ।

हमाप्तचार्यं ग्रन्थः ।
